

ISSN 2312-475X

9 772312 475159

01

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

2015

1

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 1 (39)

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

20

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

наурыз
2015

БАС РЕДАКТОР

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

КЕНЖЕБАЕВ К.К.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ

ОРЫНБАСАРЫ

ЗАМ.ГЛАВНОГО

РЕДАКТОРА

КУСАНОВА Б.Х.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

РЕДКОЛЛЕГИЯ

АБДУЛЛАЕВ Н.А.

АЙТАЛЫ А.А.

АЙПЕИСОВА С.А.

БОТАГАРИЕВ Т.А.

ЕСЕНЖАНОВ С.З.

ИСМЕТ БИНЕР (Турция)

КОРЧЕНКО А.В. (Украина)

КУРМАНОВА Б.Ж.

КУСАИНОВ Х.Х.

МУСАЕВ А.М.

НАЙДЖЕЛ ФОРМАН

(Великобритания)

ПОПИВАНОВ НЕДЮ (Болгария)

САРТАБАНОВ Ж.А.

РОМАНЧЕНКО В.Я. (Россия)

ТУРАЖ АТАБАКИ (Голландия)

ТУРЕБАЕВА К.Ж.

ТЯПУХИН А.П. (Россия)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

ОТВЕТСТВЕННЫЙ

РЕДАКТОР

КАРАША Г.Д.

МЕНШІК ИЕСІ

СОБСТВЕННИК

РГП на ПХВ «Актюбинский

региональный государственный

университет им. К.Жубанова»

МОН РК

МАЗМҰНЫ

физика-математика ғылымдары

Убаев Ж.К., Абенова М.М., Сағидуллаев М.Ө., Сақауова А.

Физика сабағында ақпараттық технологияны пайдалану ерекшеліктері .....

Алданиязова Г.М., Нұрманова Г.С., Тұяқова А.Ш.

Оқытудың инновациялық технологияларын физика сабағында пайдалану арқылы білім беру

әдістемесі .....

Спивак-Лавров И.Ф., Байсанов О.А., Доскеев Г.А., Мусина С.Н.

Расчет многопроходных время пролетных масс-спектрометров на основе конических

электростатических зеркал с двумерным полем .....

Наурызбаев М.А., Мухамбеталина Д.Ж.

Геометрическая интерпретация движения твердого тела .....

жаратылыстану ғылымдары **естественные**

науки **науки** 23

Тургенева О.М., Кенжалина А.С.

Қоршаған ортаға құрылыс материалдарының әсерін экологиялық бағалау .....

техника ғылымдары **технические** 31

науки **науки**

Некрасов В.Г., Мурзагалиев А.Ж., Мурзагалиев А.А.

Нефтяной попутный газ – ценное углеводородное топливо .....

Тюрин А.Н., Аймагамбетов С.Т.

Механизация в ликвидации деформированных кузовов .....

Олишевская В.Е., Савченко А.А., Куанышев М.К. 42

Повышение качества сборочных работ резьбовых соединений при выполнении технического

обслуживания и текущего ремонта автомобилей .....

Nekrasov V.G., Murzagaliev A.Z., Murzagaliev A.A. 52

Improvement technology training oil producing companies .....

филология ғылымдары **филологические** 56

науки **науки**

Садирова К.К., Тайпақова Н.Б.

Онтопсихоллингвистика ғылымының бастау көздері туралы .....

Садуақас Н.А., Балтабаева Қ.

Қ.Жұбановтың дауысты дыбыстарға берген фонетикалық

сипаттамасы .....

Сүлейменова Э.Д., Мұзбаева Ж.К. 75

Қазақстандықтардың құндылықтарының тілдік бейнесі .....

Фаткуллина Ф.Г. 85

Межкультурное взаимодействие в башкирской и русской языковых картинах мира .....

Golubeva N. 90

Problems of Translator's Professional Competence Formation .....

Бекнияз Ж.А. 97

Ж.Нәжімеденовтың табиғат лирикасы .....

тарих, философия және әлеуметтану **история, философия и социология** 106

Мустафин Ф.М.

Ногайско-калмыцкие отношения в первой половине XVII в. ....

Бегимбаева Ж.С., Тогызбаева А.М.

Вклад Оренбургской ученой архивной комиссии в разработку источников по истории

Казахстана .....

Абдуллаев Н.А.		
К истории эвакуации в Актобинскую область в годы Великой Отечественной войны		117
Гугнина О.В., Жарылгасынов К.О.		
Патриотическое воспитание учащихся на уроках истории России		127
Болысбаева А.К., Болысбаева М.С.		
Тәрбие сағаттарында инновациялық-әлеуметтік зерттеу әдістерін қолданудың ерекшеліктері		131
экономика және құқық	экономика	
и право		
Айнабек Қ.С., Жуңусов Б.А.		137
Евразийский экономический союз: проблемы становления и перспективы развития		
Исибаева Е.И., Артыкмагамбетова Г.Б.		147
Құқықтық мәдениеттің және құқықтық нигилизмнің қазақстандық сипаты.....		
педагогика және психология	педагогика и	
психология		
Останчук С. С.		157
Основные подходы к оценке результатов учебной деятельности учащихся в Отечественной педагогической мысли в имперскую эпоху (конец XIX в. - 1917 г.)		167
Өмірбаева К.О., Мырзатаева К.		
Шығармашылық тапсырмалардың құрылымы және оқушылардың іс-әрекетіндегі маңызы.....		171
Короленко В.Л.		
Влияние взрослых на моральное формирование личности ребенка		
опер, мәдениет және спорт	искусство, культура	177
и спорт		
Бекниязов Б.Б., Мамбетова Г.Ж.		
Пути и формы освоения ребенком музыкального опыта		180
Ботағариев Т.А.		
Современное состояние научных исследований по физической культуре и спорту в Республике Казахстан и перспективы их развития		190
Кубиева С.С., Мусин С., Қадіров Е.		
Жалпы білім беретін орта мектептің «Дене тәрбиесі» сабақтарында оқушылардың құзыреттіліктерін қалыптастырудың ерекшеліктері		196
Кеншиликова М.А., Марденов К.Ж., Қуншашов К.К., Утеғалиев Т.Х.		
Проблемы развития гибкости студентов вуза		201
Ботағариев Т.А., Тлеуғабалов О., Асқарұлы И.		
Жалпы білім беретін орта мектептің 10 сынып оқушыларының «Дене тәрбиесі» сабақтарында электрондық оқулықты қолданудың әдістемесі		207
Авторлар туралы мәліметтер		211
Сведения об авторах		
«Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі.....		212
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актобинского регионального государственного университета имени К.Жұбанова».....		

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
Physical and Mathematical Sciences

ӘОЖ 0012:37.011

**Физика сабағында ақпараттық технологияны
пайдалану ерекшеліктері**

Ж.К. Убаев, М.М. Абенова, М.Ө. Сағидуллаев, А.Н. сақауова
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан

В данной статье рассматривается эффективность обучения физики новыми инновационными технологиями.
Efficiency of teaching physics by new and innovative technologies is considered in the article.

Ключевые слова: *инновация, технология, физика, методика.*
Key words: *innovation, technology, Physics, methods.*

Физика сабағында ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың ақпараттық құзіреттілігін қалыптастыру атты мақала қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды, электрондық оқулықтарды және Интернет ресурстарды пайдалану оқушының білім беру үрдісінде шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік беретіндігі туралы баяндалады[1].

Оқушылардың ақпараттық құзырлығы мен ақпараттық мәдениетін қалыптастыру қазіргі таңда үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесіндегі ең көкейтесті мәселелердің біріне айналып отыр.

Физика сабақтарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдаланудың тиімділігі:

оқушының өз бетімен жұмысы;

аз уақытта көп білім алып, уақытты үнемдеу;

білім-білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексеру;

шығармашылық есептер шығару кезінде физикалық құбылыстарды түсіндіру арқылы жүзеге асыру;

қашықтықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;

қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі;

экономикалық тиімділігі;

іс-әрекет, қимылды қажет ететін пәндер мен тапсырмаларды оқып үйрену;

қарапайым көзбен көріп, қолмен ұстап сезіну немесе құлақ пен есту мүмкіндіктері

болмайтын табиғаттың таңғажайып процестерімен әр түрлі тәжірибе нәтижелерін көріп, сезіну мүмкіндігі;

оқушының ой-өрісін дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы зор.

Оқытушы сабағында ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы оның тиімділігін жүйелі түрде көрсете біледі. Ақпараттық - коммуникациялық технологияны пайдалану оқытудың тиімді әдістерінің бірі деп ойлаймын[2].

АКТ-ны пайдалану арқылы физикалық процестер мен құбылыстарды модельдеу– оқу процесін дамыту мен жетілдірудің болашағы болып табылады, әсіресе оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттыруда, зерттеу жұмыстарын дамытудағы ролі ерекше. Физикалық эксперименттерді модельдеу – оқытушыға сабақта физикалық ұғымдардың

мағынасын тереңірек ашуға, оқушыларды физиканың қазіргі эксперименттік базасымен таныстыруға, физикалық құбылыстармен зерттеу әдістерін толық түсіндіруге мүмкіндік береді.

Осы аталған тиімді әдіс-тәсілдердің барлығын, мүмкіндігіне қарай электрондық оқулық құрастыру арқылы пайдалануға болады.

Электрондық оқу құралы – бұл оқу курсының ең маңызды бөлімдерін, сонымен бірге есептер жинағы, анықтама, глоссарий, карталар, оқу эксперименттерін жүргізу нұсқаулары, практикумға, ғылыми жобаларға нұсқау және т.б. білім беруді басқаратын мемлекеттік органдар тағайындаған арнайы статусы бар берілген түрдегі баспаларды қамтитын электрондық оқу басылымы.

Оқытушы үшін электрондық оқулық – бұл күнбе-күн дамытылып отыратын ашық түрдегі әдістемелік жүйе, оны әрбір оқытушы өз педагогикалық тәжірибесіндегі материалдармен толықтыра отырып, әрі қарай жетілдіре алады. Электрондық оқулық арқылы үй тапсырмасын, жаңа сабақты түсіндіруге және тест тапсырмаларын орындауға болады. Сонымен қатар, тақырыпты қорытындылау үшін тест сұрақтары берілген. Бұл тест сұрақтарының нәтижесі әр оқушыға жауап беру деңгейіне қарай пайыздық көрсеткішпен бағаланып беріледі. Бұл әдіс оқушының білімін көтеруге, сабаққа ынтасын қалыптастыруға оң әсер ететіндігі сөзсіз[3].

Электрондық оқулықтар мен компьютерлік оқу-әдістемелік құралдарды өз дәрежесінде қолдануды үйренген оқушылар зерттеуге құштар, өзі белсенді жеке жұмыс істей алады.

Оқытушының жұмысын жеңілдетіп, оқушыны жалқаулықтан құтқарады.

Электрондық оқулықтың бағалық – нәтижелік бөлігі тесттер арқылы жүзеге асады. Тест сұрақтарына жауап бергеннен кейін оқушы диаграмма түрінде өзінің білім деңгейін көре алады. Оқытудың компьютерлік технологиясының оқу үрдісінде кеңінен енуі оқушылардың өзіндік және шығармашылық белсенділігін дамыта отырып, электрондық оқулық көмегімен олардың өзіндік жұмыс түрлерін орындауға баулиды.

Оқушы тұлғасының дамуына ықпал жасайтын электрондық оқулықпен сабақтар жүргізудің негізгі міндеттері оқушылардың базалық білім, ептілік, дағдыларын игеру жүйесін жетілдіру, оқыту үрдісінде теориялық және өнімділік ой құрастыру әрекеттері арқылы танымдық қабілеттерін белсендіру, танымдық қызығулары арқылы оқуға деген мотивациясын дамыту, оқу материалын игеруде және оқу іс-әрекеттерінде жете ұғынуға талпындыру, өзіндік жұмыстарының ізденісті-зерттеу түрлерін ұйымдастыру, оқу үрдісінде компьютерлік технологияларды қолдану, әр түрлі шапшандықпен және әр түрлі көлемді оқу материалын игерудің мүмкіншілігін ашу. Осы міндеттер негізінде дәстүрлі білім беру жүйесінде де оқушы дамуына жәрдемдесетін оқу тобында оқытушылар мен оқушылардың күш-жігерлерін біріктіретін оңтайлы жағдай тудыратын тілектестік жұмыс жағдайын қалыптастыру, оқушы мен мұғалімнің қарым-қатынасы әрекеттестік ұстанымы мен жеке тұлғалық түсінісушілік негізінде іске асырылуы, шығармашылық мүмкіншілігін тудырып, қабілеттерінің жан-жақты дамуына ынталандыруды көздеген әр түрлі әдіс-тәсілдерінің кең қолданылуы (диалог-сабақтар, есеп талдау, әр түрлі тәсілмен шығару, кері есеп құрастыру, есепті тексеру, пікірталас, іскерлік ойын сабақтары, т.б), балалардың эмоционалды-сезімділік және абстрактілі, қисынды ой құрастыруын дамытуға ықпал етілуі, танымдық қызығуын арттырып және білім алу нәтижелерін жүйелі талдаудан өткізіп бағалау, өздерінің жетістіктерін өздеріне талдатып, өзіндік бағалау әрекеттерінің ұйымдастырылуы сияқты ерекшеліктері де бар.

Электрондық оқулық пән оқытушылары үшін бұл күнделікті дамытылып отыратын ашық түрдегі әдістемелік жүйе, оны сабақта қолдану оқытушының шығармашылықпен жұмыс жасауына, белсенділігін арттыруына мол мүмкіндік береді.

Білім беру ұйымдарының даму болашағы қоғамның даму үрдісімен үнемі өсіп отыратын ақпарат көлемінің әртүрлі тегімен анықталады. Оқушыларға білім беруде жаңа оқыту технологияларын қолдану, инновациялық бағытта жұмыс жасау заман талабына сай талап етілуде. Оқу процесінде оқытудың ақпараттық – коммуникациялық технологияларын

тиімді пайдалану және қолдану айтарлықтай оң тәжірибе беріп отыр. Атап айтсақ, оқушылардың өз бетімен ізденісі, пәнге деген қызығушылығын арттырып, шығармашылығын дамытуға, оқу қызметінің мәдениетін қалыптастыруға, дербес жұмыстарын ұйымдастыруға ерекше қолайлы жағдай туғызып отыр. Сонымен қатар электрондық оқулықтарды сабақта пайдалану кезінде оқушылар бұрын алған білімдерін кеңейтіп, өз бетімен шығармашылық тапсырмалар орындайды. Әрбір оқушы таңдалған тақырып бойынша тапсырмалар мен тарау бойынша тест жұмыстарын орындап, анимациялық практика тапсырмаларымен жұмыс жасауға дағдыланады. Электрондық оқулық арқылы түрлі суреттер, видеокөріністер, дыбыс және музыка тындатып көрсетуге болады. Бұл, әрине мұғалімнің тақтаға жазып түсіндіргенінен әлдеқайда тиімді, әрі әсерлі. Меңгерілуі қиын сабақтарды компьютердің көмегімен оқушыларға ұғындырса, жаңа тақырыпқа деген баланың құштарлығы оянады деп есептейміз. Осылайша оқыту құралдарының бірі – электрондық оқулық. Ол оқушыларды даралай оқытуда жаңа ақпараттарды жеткізуге, сондай-ақ игерілген білім мен біліктерді тестік бақылауға арналған бағдарламалық құрал болып саналады[4].

Әдебиеттер

1. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т., Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж. Б.185.
2. Әжібекова Ж. Оқу процесінде гипермәтіндік электрондық оқулықтарды енгізу. // Информатика негіздері, 2003. №3, –Б. 5-7.
3. Садыбекова Ж. «Оқу – тәрбие үрдісінде ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі» // Информатика негіздері, 2008 жыл. №4, –Б.25.
4. Тажигулова А.И. Конструирование электронных учебников. // Информационные технологии в Казахстане”, №1, 2007. – Б. 42 – 43.

ӘОЖ 378.147

Оқытудың инновациялық технологияларын физика сабағында пайдалану арқылы білім беру әдістемесі

Г.М. Алданиязова, Г.С. Нұрманова, А.Ш. Тұяқова
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан

В данной статье рассматривается эффективность обучения физики новыми инновационными технологиями.

Efficiency of teaching physics by new and innovative technologies is considered in the article.

Ключевые слова: *инновация, технология, физика, методика*

Key words: *innovation, technology, Physics, methods.*

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. ХХІ ғасырда жалпы білім саласы мен оны басқару жүйесінде кеңінен қолданылуда. Әсіресе, ақпараттық технологиялар мен техникалардың жетілдірілуінің нәтижесінде кез-келген ақпаратты оның барлық түрінде мәтін мен сандық кесте, сурет және фотобейне, анимация және видео саз және сөйлеу физикалық деңгейде бірыңғай цифрлық код арқылы сақтау мүмкін болып отыр. Осының арқасында бір тасымалдағышта барлық мүмкін «медиаларда», яғни ақпаратты берудің барлық формаларын қамтитын ақпараттық өнімді сақтау мүмкіндігі пайда болады. Фотоальбом, кинофильм, музыкалық туынды, түрлі таблицалар мен сызбаларды компьютерлік графиканың көркемдеуі арқылы бір мультимедиялық өнімде біріктіруге болады. Мәтіндік және аудиовизуалды материалдарды механикалық тұрғыда біріктірудің маңызы өте зор, соның арқасында компьютер мониторы арқылы бір мезетте белгілі бір

ақпаратты оқи, көре әрі тыңдай алу мүмкіндігі пайда болды. Мультимедиялық өнімдер мультимедиялық нысандардың жиынтығы ғана емес, сонымен бірге түрлі құбылыстар мен процестердің үлгілерін, қоршаған ортаның фрагменттерін, сондай-ақ белгілі дәрежедегі оқытушының жауап әрекетін де қамти алады. Электронды оқу басылымдары процестер мен нысандарды басқаруға, ал процестерге зерттеу мақсатында араласуға болады. Ауқымды көлемдермен сипатталатын электронды (цифрлық) коммуникацияның жаңа құралы бола отырып (аймақтық және географиялық шекаралар жоқтығы, туындатушылық қызметінің еркіндігі, креативтік және т.б.) мультимедиа, бір жағынан әлеуметтік коммуникацияның өзіне дейінгі және қазіргі түрлерін өзінде кіріктіре алумен, ал екінші жағынан, біздің мәдениетімізді елеулі түрде өзгерте алатын интерактивтілігімен ерекшеленеді. Барлық білім беру сферасында дайындау жүйесін тез өңдеу модернизациясын үшін компьютерлік технологияны қолдану ойды кеңейтуді іске асырып, жаңа әдістің пайда болуына, оның ұйымдастыру түріне әкеледі. Ол екі бағытта қолданылады. Біріншісі-білімді меңгеру, оны іске асыру, жиынтықтау, әр түрлі есепті шешуге әкеледі. Екіншісі компьютерлік технология оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың жоғары дәрежедегі қуатты құралы болып табылады. Компьютерлік технологияны қолданудың негізгі мақсаты – адамның қабілетін кеңейтуге жол ашады. Оны қолдану оқудың мақсаты мен мазмұнын өзгертеді, яғни оқудың жаңа әдісімен ұйымдастырылу түрі пайда болады. Шетелде және соңғы кезде Қазақстанда «қашықтықтан оқыту» жүйесінің идеясы кеңінен таралуда. Бұл жүйе қазіргі компьютерлік коммуникациялық технологияның қолдануына негізделген. Ол оқытудың сапасын арттырып, адамдардың білімін кеңейтуге көмектеседі. Соңғы кезде ғылым мен технологияның өте тез өркендеуі, информацияның кеңеюі, әртүрлі тақырыпта өтетін конференция санының өсуі-адамның көкейінде жүргенара қашықтықтан оқытуға байланысты қойылатын сұрақтардың жауабының тез табылуына жол ашты. Ара қашықтықтан оқыту жүйесінің технологиялық базасы дегеніміз не? Ол электронды тасымалдау көрсетілген қызметтің бір бөлігі ғана болып табылады. Ең негізгі желі «INTERNET». Қазақстанда «INTERNET» негізгі желісі «Қазақтелеком», «Megaline» және «K-line» арқылы іске асырылады. Барлық қажетті мамандықты біріктіру үшін техникалық орталық құру керек. Көптеген өндірістік аймақта еңбек жағдайының өзгеруіне және жаңа технологияның өндіріске көптеп енгізілуіне байланысты техниканы терең игерген мамандарды дайындау көптеп қажет болып отыр. Сондықтан жаңа технологиялық информациялық жүйені құру көптеген аумақ тұрғындарының білімін жоғарылатуға көмектеседі. Басты компьютерлік желінің өте жылдам өркендеуіне байланысты, оның қолдану мүмкіндігі де кеңеюде. Қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру–технологиясын жүзеге асыруға, оқытылатын материалдың әр бөлімі бойынша білім деңгейін ескеріп және аралық оқу мақсатын сақтауды көздейді. Оқушы берген тапсырманы, осыған дейін жеке дайындалған деңгейге қатысты орындуы мүмкін, бірақ берілген тапсырма өз мерзімінде бақылау жұмысы сияқты орындалуы тиіс. Компьютерлік тапсырманы беру үшін білімі жоғары программист, сонымен бірге оқу жоспарын жасау үшін әр пәннен тәжірибелі оқытушы болу да қажет. Компьютерлік оқыту жоспарын қолдануда әдістемелік, технологиялық және психологиялық талапты біріктіріп, комплексті шешуге болады. Оқытушы-автор өздігінен оқу әдістемесінің бақылауын өңдейді, ол кезде теориялық материалдар мазмұны әр түрлі бақылау әдісі, есепті, мысалды шешу, материалды оқығанда жіберілетін қателікті, қиын жердегі меңгеру курсына еске алу керек. Оқушы компьютермен байланысында қандай да болсын, белгілі бір нәтижені күтеді. Ол компьютерге бір пәнді тиянақты оқу пәніндегі құрал емес, жалпы интеллектуалды комплекс ретінде қарайды. Бұл жағдайда шешу психологтың жұмысымен бірге жүргізіледі. Қашықтықтан оқыту жүйесін ұжым мүшелері өңдеп, екшеп, електен өткізеді, сонымен бірге программист пен авторды және психологты білім жетілдіру курсынан міндетті түрде өткізу керек. Бұл жұмыстың қортындысында ұжым мүшелері қашықтықтан оқытуды жүзеге асырып, жетістікке ие болады. Қашықтықтан басқару мен оқыту кез-келген оқу түрінің барлық жағдайында қолданылады. Бұл негізінен сырттай оқу

мен экстернет сапалылығын жоғары көтеруде үлкен рөл атқарады. Білім беру саласындағы оқудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты, жан – жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, нәзіктік, адамгершілік, рухани, азаматтық келбетінің қалыптастыруына игі әсерін тигізіп, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Қазіргі нарық заманында өркениетті елдердің озық тәжірибесі кеңінен пайдаланылуда. Білім беру технологиялары оқушы үшін жұмыс істеуі тиіс. Жаңа ақпараттық технологияның негізгі ерекшеліктері мұғалімдер мен оқушыларға өз бетімен және бірлесіп, шығармашылық жұмыс істеуге шексіз мүмкіндік туғызады. Бүгінгі жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, тәрбиелеу әрбір ұстаздың басты борышы. Кейбір оқытушылар сабақтың жаңа түрлерін пайдаланса, кейбіреулер жаңашыл педагогтардың тәжірибесін қолданады. Қай әдісті пайдаланса да, негізгі мақсат – бағдарламадағы материалдың мазмұнын шәкірт бойына сіңдіру болып табылады. Аудиториядағы барлық баланың ойлау қабілеттері бірдей емес. Сондықтан, дәріс кезінде әрқайсысының білім деңгейіне қарай білікті оқытушы жұмыстың түрін тауып, тақырыпты игертуді көздеуі қажет. Бүгінде еліміздің жоғары оқу орындарында мектепке жас мамандарды даярлауда жаңа заман талаптарына сай озық, ұлттық дәстүр рухында тәрбиелеп, өмірге әзірлеу сияқты жауапты міндеттер артып отыр. Бұл міндеттерді абыроймен орындау үшін ұстаздар қауымы ғылыми-әдістемелік және оқу-тәрбие жұмыстарына шығармашылықпен қарап, күні бүгінге дейін іске қосылмай келе жатқан тәрбие құралдарын пайдалануы, жаңа оқыту технологияларын тиімді қолдануы керек екені анық. Қазіргі заманғы оқыту технологиясы педагогикалық және психологиялық ілімдер негізінде жасалған дамытушы, жеке бағдарлы, мақсатты технология болып табылады. Педагогикалық технология – білім алушының жеке басын дамыту мен білім беру мақсатына жету жолдарындағы педагогикалық қызметтің, іс-әрекеттің жүйелі дамып отыратын жобасы. Педагогикалық технологияның ерекшеліктерін, педагогикалық жүйені жобалау тұрғысынан анықтау үшін, жобалардың білім беру аймағында оқыту жүйесі мен оның жекелеген компоненттерін жасаумен шектелмейтіндігін ескеру қажет. Басқаша айтқанда, педагогикалық, технология оқу-тәрбие процесінің шығармашылықпен терең ойластырылған көптеген факторлардың үйлесімділігін, оқыту мен тәрбиенің тиімділігін қамтамасыз ететін басты бөлік болып табылады. Білім берудің сапасын арттыру және қолжетімділігін кеңейту үшін білім берудің оңтайлы тәсілдері мен тиімді педагогикалық технологиялар қолдану қажет. Педагогикалық технология дегеніміз – алға қойылған мақсатқа сәйкес рухани өнім алу мақсатында оқыту құралдары жүйесі мен көп факторлы оқыту процесі жайындағы қолданбалы педагогикалық ғылым. В.П. Беспальконың айтуынша, әрбір іс-әрекет не технология, не өнер болуы мүмкін. Өнер интуиция негізінде, технология – ғылым негізінде құрылған. Өнерден бәрі басталады, технологиямен аяқталады, ал педагогикалық іскерлікке онсыз айналып өтуге болмайды. Экспроматқа қарама-қарсы, интуиция бойынша әрекет етуден жоспарланған технологиялық іс-әрекетке көшу болып табылады. Оқыту процесін технологияландыру туралы пікірдің пайда болуы, даму тарихы және оның ең алдымен әртүрлі теориялық және тәжірибелік іс-әрекет аймақтарына техникалық прогрестің енуімен байланыстылығы. Оқытуды технологияландыру жайлы В.П. Беспалько, Л.М. Эрдиевтің пікірлері маңызды болып табылады. Соған сәйкес шет елдегі қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды неғұрлым танымал зерттеушілері: Дж. Кэрролл, Л.Н. Ланд, Ю.К. Бабанский, Н.П. Раченко, Л.Я. Зорина, В.П. Беспалько, М.П. Хомерики және басқалардың ғылыми еңбектері дәлел бола алады. Батыс философтары мен элеументтанушыларының (К.Кларк, Ф. Махлуп, И. Масуда және т.б.) советтік және ресейлік (Б.М. Боголюбовь, И.И. Маркел және т.б.), Қазақстандық (Ж.М. Жусубалиева және т.б.) ғалымдарының ой-пікірлерін де мысалға айтуға болады. Педагогикалық технология мәселесіне арналған П.Я. Гальперин, В.В. Давыдов, В.М. Кларин, Ж.А. Қараев, Т.Т. Галиев т.б. ғылымдардың еңбектерінде оқыту технологиясын техникалық құралдардың көмегімен оқыту деген ұғынудан бастап педагогикалық технологияны

ғылыми тұрғыдан ұғынуға дейінгі түрлі пікірлері айтылған. Педагогикалық технология – бұл педагогикалық әрекеттер табысына кепіл болардай қатқыл ғылыми жоба. Әрі сол жобаның дәл жаңғырып іске асуы. Педагогикалық технология кешенді, бірігімді процесс. Ол өз құрамына адамдарды, идеяларды, құрал-жабдықтарды, сонымен бірге жоспарлау, қамсыздандыру, бағалау және білім меңгерудің барша қырлары жөніндегі проблемалар шешімін басқаруды қамтиды. Педагогикалық технологиялар көп түрлі болуына қарамастан, олардың іске асуының екі ғана жолы бар. Біріншісі – теориялық негізде орындалуы (В.Б.Беспалько, В.В.Данилов, В.К.Дьяченко және т.б.), екіншісі – тәжірибемен жүзеге келуі (Е.Н.Ильин, С.Н. Лысенкова, В.Ф.Шаталов және т.б.). Оқыту технологиясы оқыту мазмұнын жүзеге асыру жолындағы алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін оқытудың әдіс, құрал және түрлерінің жүйесі болып табылады. Қажетті мазмұнды, тиімді әдістер мен құралдарды бағдарлама мен қойылған педагогикалық міндетке сәйкес іріктей білу мұғалімнің педагогикалық шеберлігіне байланысты.

Педагогикалық технология педагогикалық шеберлікпен өзара қарым-қатынаста. Педагогикалық технологияны өте жақсы меңгеру дегеніміздің өзі – шеберлік. Технология және шеберлік қатынастарына қарағанда меңгеруге болатын педагогикалық технология басқалар сияқты тек қана орталықтанбайды. Педагогтің тұлғалық ерекшеліктерімен анықталатыны байқалады. Бір ғана технология әр түрлі мұғалімдермен іске асуы мүмкін, бірақ оны іске асыру ерекшеліктерінде олардың осы педагогикалық шеберлігі және кәсіби іскерлігі көрінеді. Сонымен, оқыту технологиясы сабақ беру әдістемесімен салыстырғанда, студенттердің өздерінің іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілдері және мазмұнын өндіруді көрсетеді. Олар диагностикалық білім маңыздылығын және оқыту процесінің қасиеттерінің жалпы студенттердің тұлғасын дамытуға бағытталған объективті бақылауын қажет етеді. Сондықтан, әр түрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны мен студенттердің психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қарауда мұғалім іс-әрекетінің маңызы зор. Ойлау іс-әрекеттерін кезеңдік қалыптастыру технологиясының жетістігі, оқушылардың немесе студенттердің жекеше түрде жұмыс жасау жағдайын қалыптастыру және оқу-танымдық іс-әрекетті өзіндік басқаруын себептендірудің нақты көзі болып табылады. Қазіргі талапқа сай жаңа технологиялардың берілетін білім деңгейінің кеңейтілуінің және студенттердің білім дәрежесінің артуын талап ету қоғам қажеттілігі. Білікті маман, білгір ұстаз дайындау әрбір педагогтің міндеті және де озық технологияны пайдалану шеберлігіне байланысты. “Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі”, - деп көрсетеді С.В. Селевко.

Д.В.Чернилевский бойынша, оқыту технологияларын таңдау үшін педагог ескеруге қажетті факторлар:

біліктілік сипатына енген кәсіби іскерліктерді меңгертуге арналған оқыту іс-әрекетін ұйымдастыру мүмкіндіктері;

- педагогикалық процестегі оқыту ақпараты функциясы (оқыту, диагностикалық бақылау);

- оқыту ақпаратының мақсаттылық белгісі (танымдық, әрекеттік типте);

- оқушылардың яки студенттердің мүмкіншілігі (әдістемелік біліктілік деңгейі, оқыту процесінің әдістемелік техникалық жабдықталуы).

Педагогикалық технология М.В. Клариннің анықтауында: “Педагогикалық мақсатқа жету үшін пайдаланылатын барлық, дара, инструменталдық және әдіснамалық құралдардың қолдану реті мен жиынтығының жүйесін білдіреді. Ғалым-академик В.М. Монахов оқыту технологияларының практикадағы қолданыс аясын тереңірек зерттей келіп, оны жаңаша қырынан танытады. Ғалымның пікірінше: “Технология – оқушы мен ұстазға бірдей қолайлы жағдай тудырушы оқу процесін ұйымдастыру және жүргізу, бірлескен педагогикалық әрекетті жобалаудың жан-жақты ойластырылған үлгісі”. Жоғарғы оқу

орындарында қазіргі заманғы технологияны ұтымды пайдалану нәтижесінде студенттер физика курсының мазмұнын ғылыми негізде анықтауды және логикасына сай оқу материалын оқыту процесіне ендіру, алгоритмдік оқыту, бағдарламалап оқыту, зерттеп оқыту және де қазіргі физиканың өзекті мәселері т.б актуальді мәселелерді шешеді. Сондай-ақ, қазіргі білім беру технологиялары бойынша студент өзінің жүйелі білім менгеруіне деген мүмкіндіктерін ашады. Ал, педагог үшін оқу процесінде осы технологияларды ұтымды қолдану арқылы тәжірибе жинақтау және болашақ педагогтың кәсіби-тұлғалық қасиетін дамыту, мемлекетімізде жүргізіліп жатқан білім беру реформасының мақсаттары мен талаптарын жүзеге асырып, студенттерді, яғни болашақ мамандарды алдағы кәсіби-педагогикалық қызметке неғұрлым жетілген деңгейде әзірлеуде уақыт рухына, қазіргі заман талабына сай жоғары сапалы білім беріп тәрбиелейтіні сөзсіз. Электрондық оқулық арқылы түрлі суреттер мен видеокөріністерді, дыбыс және музыка тындатып көрсетуге болады. Бұл, әрине, оқытушының тақтаға жазып түсіндіргенінен әлде қайда тиімді әрі әсерлі. Менгерілуі қиын сабақтарды компьютердің көмегімен білім алушыға ұғындырса, жаңа тақырыпқа деген олардың құштарлығы оянады. Қазіргі ақпараттық даму кезеңінде электрондық оқулықтардың ерекшелігі-үлгіге сәйкестігі мен жоғары мобильділігі, оқуға үйренуге икемділігінде болып табылады. Электрондық оқулықтар оқу мен зерттеу материалын толықтыратын, қосымша қолдануға толық жарайтын қажетті құрал болып есептеледі. Теориялық сабақтарда электрондық оқулықтарды мына мақсаттарға пайдалануға болады:

- 1.Электронды анықтама ретінде;
- 2.Электрондық есеп ретінде;
- 3.Иллюстративтік материал ретінде;
- 4.Оқулық ретінде.

Электрондық оқулық ғылыми-педагогикалық құрал. Электрондық оқулықтардың жасалуы-модульдік оқудың педагогикалық теориясы болып есептеледі. Оқулықтар мемлекеттік оқу бағдарламасына сәйкес жасалады. Оған әрбір пәннің мамандары, көрнекті саланың ғалымдары мен педагогтар, әдіскерлер, программист-дизайнерлер, операторлар қатысады. Электрондық оқулықтармен жұмыс негізгі үш деңгейде атқарылады:

-«оқу»

-«оқыту»

-«бақылау және тексеру»

Электрондық оқулықтар студенттердің өзбетінше жұмысын және өз танымдық белсенділігін арттырады, олардың терең де тиянақты білім алу сапаларын көтереді. Сонымен бірге барлық оқу процесінің алға қойған мақсатынан бастап, қол жеткен нәтижесіне дейінгі аралықты қамтиды, студенттерге үлкен ақпараттық білім кеңістігіне жол көрсетеді. Ақпараттық білім беру-танымдық ойлау мен ақпараттық өзіндік анықтамалар, білімді автоматты түрде бағалаудың тестілік әдістерін даярлап береді. Тест қазақ,орыс,ағылшын тілдерінде даярланады. Электронды оқулықтар әр түрлі ақпарат жиынтығын, білім алушыларға білім берудің негізгі пайда болу орталықтары туралы толық мәлімет бере алады.

Әдебиеттер

1. Физика пәнін жаңа технологиялық құралдарды пайдаланып оқыту. //Физика және астрономия.-2004 .-№4-Б.7-9.
2. Теория и методика обучения физика в школе под редакцией: Каменецкого С.Е. и Пуршевой Н.С. -Москва, Издательский центр -Академия, 2000- 368с.
- 3.Мясоед Т.А. «Интерактивные технологии обучения. Спец.семинар для учителей ».- М.,2004.

**Расчет многопроходных времяпролетных
масс-спектрометров на основе конических электростатических зеркал с двумерным
полем**

И.Ф. Спивак-Лавров, О.А. Байсанов, Г.А. Доскеев, С.Н. Мусина

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Военный институт Сил воздушной обороны имени Т.Я. Бигельдинова

г.Актобе, Казахстан

Бұл жұмыста екі өлшемді өрісті конустық электростатикалық айналар пайдаланатын көпкаскадты ұшууақыт масс-анализатор есептелінеді. Бірінші схемада төрт айна арқылы циклдік траектория жасалады, екінші схемадаекі айна және ағынды 180° бұрышқа бұратын цилиндрлік конденсатор пайдалынады. Айна және цилиндрлік конденсатор өрістерінің потенциалдарын комплекстік айнымалы функциялар теориясы бойынша тапқан. Зарядталған бөлшектер траекторияларын Ньютон тендеулерін сандық интегралдаумен есептеген.

The present work offers multi-pass time-of-flight mass analyzer (TOFMA) where conic-shaped electrostatic mirrors with a two-dimensional field are used. TOF MA circuit consisting of four mirrors with a cyclic path as well as the circuit consisting of two mirrors in combination with a cylindrical capacitor rotating the beam by 180 degrees is being considered. Analytic formulas for the potentials of the fields of the mirror and the cylindrical capacitor are found by means of methods of the theory of functions of complex variables. The paths of charged particles are rated by means of numerical integration of Newton equation.

Кілттік сөздер: *цилиндрлік конденсатор, ұшууақытты масс-спектрометр, электростатикалық айна*

Key words: *cylindrical capacitor, time-of-flight mass spectrometer, electrostatic mirror*

В последнее время в аналитическом приборостроении активно развивается направление, связанное с созданием многокаскадных времяпролетных масс-спектрометров (на английском языке «time-of-flight mass spectrometer» или кратко TOFMS) на основе бессеточных планарных зеркал [1], а также многокаскадных TOFMS на основе секторных отклоняющих полей [2]. Применение зеркал позволяет устранить временные aberrации, обусловленные энергетическим разбросом в ионном пучке, вплоть до третьего порядка, тогда как в секторных полях устраняются лишь aberrации первого порядка.

Если «time-of-flight» масс анализатор (TOFMA) содержит N идентичных времяпролетных каскадов с временем пролета одного каскада T_0 , то разрешение масс-спектрометра по массе определяется выражением [3]:

$$R_m = \frac{N T_0}{2(\Delta t_i + N \Delta t_0)} = \frac{T_0}{2\left(\frac{\Delta t_i}{N} + \Delta t_0\right)} \quad (1)$$

Здесь Δt_i – начальная временная ширина ионного импульса, Δt_0 – времяпролетные aberrации одного каскада. При увеличении числа каскадов N разрешение времяпролетного масс-спектрометра стремится к предельному значению:

$$R_{m0} = \frac{T_0}{2 \Delta t_0} \quad (2)$$

Таким образом, в зависимости от соотношения между Δt_i и Δt_0 существует оптимальное значение $N = N_0$, при котором $\Delta t_0 \gg \Delta t_i$, и дальнейшее увеличение N практически бессмысленно. В этом случае для увеличения разрешения необходимо увеличивать отношение $T_0/\Delta t_0$.

В настоящей работе предлагаются многокаскадные ТОФМА, в которых используются конические электростатические зеркала с двумерным полем. Рассматривается схема ТОФМА, состоящая из четырех зеркал с циклической траекторией [4], а также схема, состоящая из двух зеркал в сочетании с цилиндрическим конденсатором,

поворачивающим пучок на 180° [5]. Аналитические выражения для потенциалов полей зеркала и цилиндрического конденсатора находятся с помощью методов теории функций комплексных переменных [5]. Траектории заряженных частиц рассчитываются путем численного интегрирования уравнений Ньютона. Высокую точность расчетов обеспечивает использование адекватных аналитических выражений, описывающих поля исследуемых систем.

На рис. 1. схематически изображено пятиэлектродное зеркало с плоским замыкающим электродом. Точками A , B , C отмечены границы электродов. Рассматриваемая область в плоскости $z_n = x_n + i y_n$ отображается на верхнюю полуплоскость плоскости $w = u + i v$ с помощью конформного преобразования [5]:

$$z_n = \frac{2}{\pi} \arcsin w \quad (3)$$

Откуда

$$u = \sin \frac{\pi x_n}{2} \operatorname{ch} \frac{\pi y_n}{2}, \quad v = \cos \frac{\pi x_n}{2} \operatorname{sh} \frac{\pi y_n}{2} \quad (4)$$

Решая соответствующую граничную задачу, найдем распределение потенциала в верхней полуплоскости w -плоскости:

$$F(u, v) = V_0 - F_1(u, v | a_3, V_0 - V_1) - F_1(u, v | a_2, V_1 - V_2) - F_1(u, v | a_1, V_2 - V_3) - F_1(u, v | 1, V_3 - V_4) \quad (5)$$

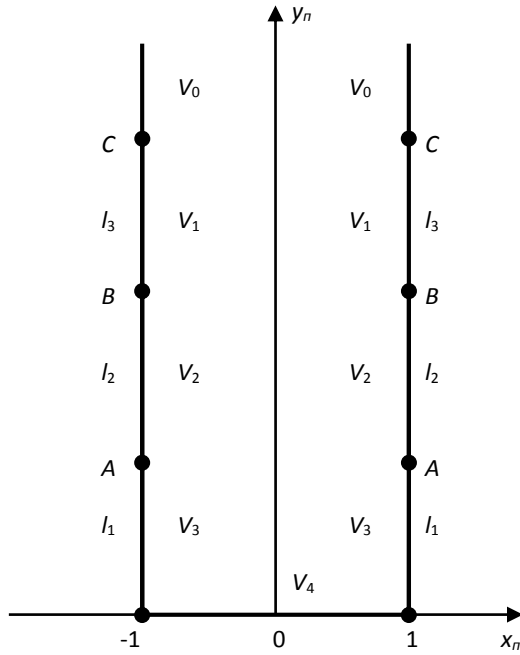

Рис.1. Схематическое изображение зеркала с параллельными электродами, l_1, l_2, l_3 – длины электродов, V_0, V_1, V_2, V_3, V_4 – потенциалы электродов.

Здесь

$$F_1(u, v | a, V) = \frac{V}{\pi} \left(\operatorname{arctg} \frac{u+a}{v} - \operatorname{arctg} \frac{u-a}{v} \right) \quad (6)$$

Конформное преобразование, переводящее границы зеркала с параллельными электродами в границы зеркала с клиновидными электродами и цилиндрическим замыкающим электродом имеет вид:

$$Z = X + iY = i \exp(-i\alpha(z_n + i\beta)) - i \operatorname{ctg} \alpha \quad (7)$$

Откуда

$$X = \frac{1}{\sin \alpha} e^{\alpha y_n} \sin \alpha x_n, \quad Y = \frac{1}{\sin \alpha} e^{\alpha y_n} \cos \alpha x_n - \operatorname{ctg} \alpha \quad (8)$$

Найдем также обратное преобразование, используя (7), получим

$$x_n = \frac{1}{\alpha} \operatorname{arctg} \frac{X}{Y + \operatorname{ctg} \alpha}, \quad y_n = \frac{1}{2\alpha} \ln \left\{ \left[X^2 + (Y + \operatorname{ctg} \alpha)^2 \right] \sin^2 \alpha \right\} \quad (9)$$

В формулах (7), (8) и (9) учтено, что постоянная

$$\beta = \frac{1}{2\alpha} \ln \frac{1}{\sin^2 \alpha} \quad (10)$$

В полученном решении нижний электрод с потенциалом V_4 представляет собой выпуклое цилиндрическое зеркало при $\alpha > 0$ и вогнутое – при $\alpha < 0$, причем его радиус кривизны определяется выражением $R = 1/\sin \alpha$.

Постоянные a_1, a_2, a_3 выражаются через длины электродов l_1, l_2 и l_3 зеркала с параллельными электродами, для которого $\alpha = 0$, с помощью следующих формул:

$$a_1 = u(1, l_1) = \sin \frac{\pi}{2} \operatorname{ch} \frac{\pi l_1}{2} = \operatorname{ch} \frac{\pi l_1}{2}, \quad (11)$$

$$a_2 = u(1, l_1 + l_2) = \sin \frac{\pi}{2} \operatorname{ch} \frac{\pi(l_1 + l_2)}{2} = \operatorname{ch} \frac{\pi(l_1 + l_2)}{2}, \quad (12)$$

$$a_3 = u(1, l_1 + l_2 + l_3) = \sin \frac{\pi}{2} \operatorname{ch} \frac{\pi(l_1 + l_2 + l_3)}{2} = \operatorname{ch} \frac{\pi(l_1 + l_2 + l_3)}{2}. \quad (13)$$

С помощью формул (8) найдем также координаты точек A , B , C :

$$\begin{aligned} X_A &= e^{\alpha l_1}, & Y_A &= (e^{\alpha l_1} - 1) \operatorname{ctg} \alpha; \\ X_B &= e^{\alpha(l_1 + l_2)}, & Y_B &= (e^{\alpha(l_1 + l_2)} - 1) \operatorname{ctg} \alpha; \\ X_C &= e^{\alpha(l_1 + l_2 + l_3)}, & Y_C &= (e^{\alpha(l_1 + l_2 + l_3)} - 1) \operatorname{ctg} \alpha. \end{aligned} \quad (14)$$

На рис. 2 представлена картина эквипотенциальных линий поля для зеркала со следующими параметрами: $\alpha = -2^\circ$; $L_1 = 0,838$, $L_2 = 0,954$, $L_3 = 1,370$; $V_0 = 1$, $V_1 = 0,8$, $V_2 = 0,4$, $V_3 = 0$, $V_4 = -0,05$. Здесь длины электродов L_1 , L_2 , L_3 зеркала с закругленным замыкающим электродом ($\alpha \neq 0$) определяются формулами:

$$L_1 = \sqrt{(X_A - 1)^2 + Y_A^2}, \quad L_2 = \sqrt{(X_B - X_A)^2 + (Y_B - Y_A)^2}, \quad L_3 = \sqrt{(X_C - X_B)^2 + (Y_C - Y_B)^2}. \quad (15)$$

Самая нижняя кривая на рис. 2 соответствует потенциалу $\Phi = 0$, а самая верхняя – $\Phi = 0,95$, шаг по потенциалу равен 0,05. Видно, что в рабочей области зеркало реализуется поле близкое к однородному, которое обычно создается с помощью сеток. В работе [6] путем интегрирования уравнений Ньютона для большого количества траекторий, для которых начальные условия находились методом Монте-Карло, рассчитывались приборные характеристики ТОФМА с одним коническим зеркалом с V-образной траекторией. Уравнения Ньютона в безразмерных переменных имеют простой вид:

$$\ddot{x} = \Phi_x, \quad \ddot{y} = \Phi_y. \quad (16)$$

Здесь точки обозначают производные по безразмерному времени $\tau = t/\tau_0$, где

$$\tau_0 = l_0 \sqrt{\frac{A m_0}{V_0 Z q_e}}. \quad (17)$$

В последних формулах $\Phi = \Phi(x, y)$ – безразмерный потенциал в единицах V_0 ; A – массовое число; m_0 – атомная единица массы, Z – зарядовое число; q_e – элементарный заряд; l_0 – выбранная единица длины; V_0 – потенциал на входе в зеркало.

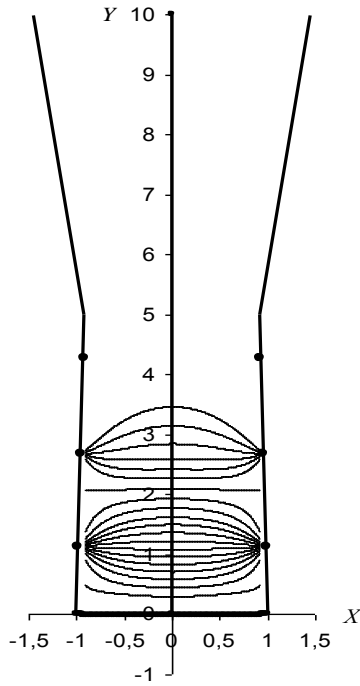

Рис. 2. Картина эквипотенциальных линий поля зеркала.

Аналогичным образом может быть рассчитан один каскад ТОФМА, состоящий из четырех зеркал симметрично расположенных относительно базовой декартовой системы координат x, y [4]. Такой ТОФМА схематически представлен на рис. 3. При расчетах определялось время прилета частиц в детектор, расположенный перпендикулярно осевой траектории пучка.

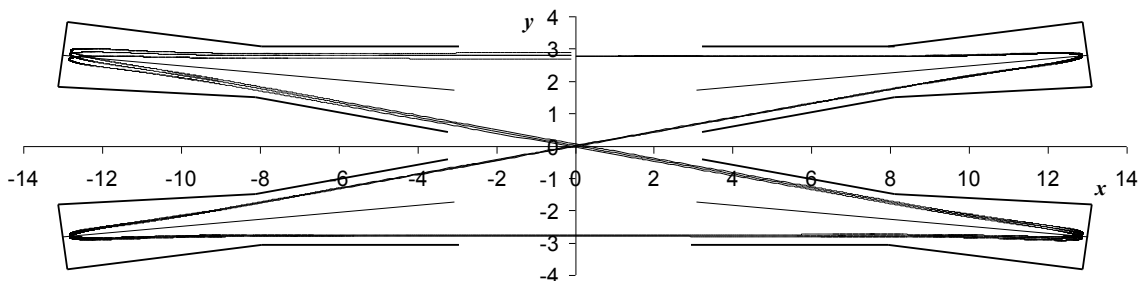

Рис. 3. Траектории частиц параллельного пучка в каскаде ТОФМА.

Временные aberrации каскада в зависимости от относительного разброса по энергии ε определяются следующим выражением:

$$\Delta t_0 = D_t \varepsilon + A \varepsilon^2 + B \varepsilon^3 \quad (18)$$

Была подобрана система со следующими параметрами: $l_1 = 0,853$, $l_2 = 1,0$, $l_3 = 1,5$, $\alpha = -2^\circ$; $V_0 = 1$, $V_1 = 0,8$, $V_2 = 0,4$, $V_3 = 0$, $V_4 = -0,0485$; $L_x = 13,0$, $L_y = 2,82$, $\gamma = 6,18^\circ$, $x_0 = 0$, $y_0 = 2,777$, с практически полностью устраненной временной дисперсией по энергии. Для этой системы время пролета частицы по осевой траектории для одного каскада $T_0 = 90,70965$, $D_t = 0,017$, $A = 1,04$, $B = 171$. Параметры L_x , L_y и угол γ определяют расположение вершин и осей зеркал относительно осей декартовых координат x, y , а параметры x_0 , y_0 – точку ввода осевой траектории пучка ионов.

Методом Монте-Карло рассчитывалось время прилета для 1000 частиц. Высокая точность расчетов до 10^{-9} достигалась за счет использования аналитических выражений для производных потенциала. Дифференциальные уравнения (16) интегрировались численно четырехточечным методом Адамса с автоматическим выбором шага. Разгонные точки находились методом последовательных сближений Крылова. Рассматривался пучок ионов с массой в 1000 а.е.м., энергией 4 кэВ, шириной 1 мм и относительным энергетическим разбросом в пучке $-0,005 \leq \varepsilon \leq 0,005$. При начальной временной длительности импульса $\Delta t_i = 1$ нс, $l_0 = 2$ см (ед. длины на рис. 3 соответствует 2 см) относительная длительность импульса $\Delta t_i / \tau_0 = 0,00099$. На рис. 4 приведен массовый спектр для дуплета ионов с относительным разбросом по массе $\gamma_m = 2,5 \cdot 10^{-5}$, причем в случае б) при нулевой длительности импульса $\Delta t_i = 0$ (или количество каскадов $N \geq 10$). В работе [5] предложен TOFMA состоящий из двух зеркал в сочетании с цилиндрическим конденсатором, поворачивающим пучок на 180° и получены замкнутые аналитические выражения для расчета поля плоского и цилиндрического конденсаторов с экранами. Рассчитанная схема такого TOFMA приведена на рис. 5, где цифрой 1 обозначен источник ионов, 2 – цилиндрический конденсатор с экранами 3, к которым с торцов примыкают пятиэлектродные конические зеркала 4 с двумерным полем, цифрой 5 обозначен детектор. Пучок ионов 6 вводится под углом $2^\circ \div 3^\circ$ к горизонтальной плоскости, а затем поворачивается в цилиндрическом конденсаторе на 180° и, отражаясь в другом зеркале, снова попадает в конденсатор и т.д.

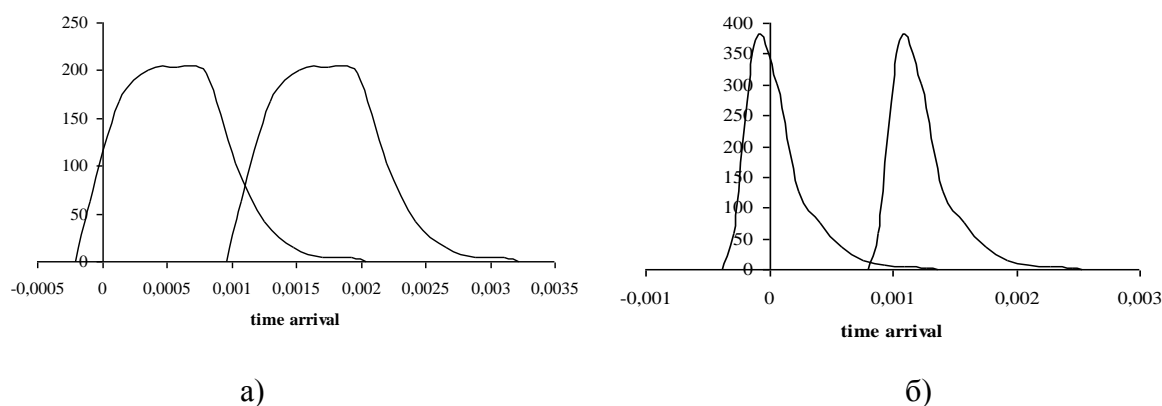

Рис. 4. Массовый спектр для дуплета ионов с относительным разбросом по массе $\gamma_m = 2,5 \cdot 10^{-5}$ а) длительность импульса $\Delta t_i \cong 0,001$; б) $\Delta t_i = 0$.

На рис. 5 приведена осевая траектория ионов 6 рассчитанного каскада TOFMA. На рисунке все размеры указаны в относительных единицах l_0 . Пучок, выйдя из источника, поворачивается конденсатором на 180° , затем поступает в зеркало и, отразившись в зеркале, попадает в детектор. Расчеты проведенные в [5] показали, что при ширине пучка в 1 мм и $\varepsilon = \pm 0,0025$, максимальные временные aberrации одного каскада $\Delta t_0 \approx 0,0025$ и предельное разрешение по массе $R_{m0} = T_0 / 2 \Delta t_0 \approx 30000$. Отметим также, что развитый в работе метод расчета решает проблему динамики широких пучков без использования традиционной aberrационной теории, что нам кажется особенно важным. Так как в рамках aberrационной теории зачастую описание широких пучков требует рассмотрения aberrаций высокого порядка, причем в рамках

самой теории невозможно определить максимальный порядок aberrаций, которые необходимо учитывать.

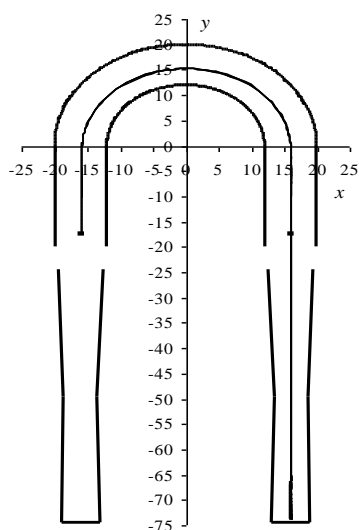

Рис. 5. К расчету каскада ТОФМА.

Литература

1. ЯворМ.И., ВеренчиковА.Н., Nauchnoepriborostroenie v. 16, No 3 (2006) p. 21.
2. Satoh T. et al, Amer. Soc. for Mass Spectrom V. 16 (2005) p. 1969.
3. Yavor M. at al, Proceedings of the Seventh International Conference on Charged Particle Optics. PhysicsProcedia № 1 (2008) p. 391.
4. Сапаргалиев А.А. Патент США No: US8,598,516 B2, 03.12.2013.
5. Spivak-Lavrov I.F., Baisanov O.A., Uspehiprikladnoiyfizikyv. 2, No 3 (2014) p. 45.
6. Spivak-Lavrov I.F. atal, Nauchnoepriborostroenuiev. 24, No 1 (2014) p. 82.

УДК 531

Геометрическая интерпретация движения твердого тела

М.А. Науразбаев, Д.Ж. Мухамбеталина

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Қатты дененің қозғалмайтын нүктені айналу қозғалысы зерттеледі. Инерция моменттері уақыт өтуімен өзгереді. Қатты дене қозғалысының геометриялық интерпретациясы беріледі.

In this article the rotation of a rigid body around a fixed point is considered. It is assumed that the moments of inertia are changed over a time. Geometric interpretation of the motion of a rigid body is given.

Кілт сөздер: *динамика, қатты дене, қатты дененің айналу қозғалысы, инерция моменттері, қатты дене қозғалысының теңдеулері, қатты дене қозғалысының геометриялық интерпретациясы.*

Key words: *dynamics, solid, rotation of a rigid body, moments of inertia, the equations of motion of a rigid body, geometric interpretation of the motion of a rigid body.*

Пусть твердое тело движется около неподвижной точки O . Введем правые декартовы системы координат с общим началом O в центре масс тела: $OXYZ$ - инерциальная система, $Oxuz$ – система главных осей инерции. Положение главных осей определяется однозначно углами Эйлера:

$$\varphi = (L, x),$$

$$\psi = (X, L),$$

$$\theta = (Z, z),$$

где L- линия узлов координатных плоскостей Oxy и OXy.

Пусть $\bar{K}$ – кинетический момент тела и $\bar{\Omega}$ - момент внешних сил. Теорема об изменении кинетического момента относительно инерциальной системы дает уравнение

$$\frac{d\bar{K}}{dt} = \bar{\Omega}.$$

Спроектируем обе части этого векторного уравнения на главные оси инерции Oxuz.

Тогда вращение тела с угловой скоростью $\bar{\omega}$ описывается динамическими и кинематическими уравнениями Эйлера:

$$\begin{aligned} A \frac{dp}{dt} + (C - B)qr &= \Omega_x; \\ B \frac{dq}{dt} + (A - C)pr &= \Omega_y; \\ C \frac{dr}{dt} + (B - A)pq &= \Omega_z; \end{aligned} \quad (1)$$

$$\begin{aligned} p &= \sin\theta \sin\varphi \frac{d\psi}{dt} + \cos\varphi \frac{d\theta}{dt}; \\ q &= \sin\theta \cos\varphi \frac{d\psi}{dt} - \sin\varphi \frac{d\theta}{dt}; \end{aligned} \quad (2)$$

$$r = \cos\theta \left(\frac{d\psi}{dt} + \frac{d\varphi}{dt} \right);$$

где p, q, r – составляющие вектора $\bar{\omega}$; A, B, C, - главные моменты инерции.

Получена система шести обыкновенных нелинейных дифференциальных уравнений первого порядка относительно шести неизвестных функций времени p, q, r, φ, ψ, θ . Общие интегралы должны содержать шесть произвольных постоянных, которые определяются, если задать начальное положение и начальную угловую скорость тела.

В данной работе рассматривается случай Эйлера - Пуансо ($\bar{\Omega} = 0$), когда системы (1) и (2) независимы. Предполагается, что моменты инерции изменяются

пропорционально одной функции $f(t)$:

$$A = A_0 f(t), \quad B = B_0 f(t), \quad C = C_0 f(t).$$

Система уравнений (1) принимает вид:

$$\begin{aligned} \frac{d(pf)}{A_0 dt} + (C_0 - B_0) fqr &= 0; \\ \frac{d(qf)}{B_0 dt} + (A_0 - C_0) fpr &= 0; \\ \frac{d(rf)}{C_0 dt} + (B_0 - A_0) fpq &= 0 \end{aligned} \quad (3)$$

Найдем первые интегралы уравнений (3). Для этого умножаем уравнения (3) соответственно на pf, qf, rf и складываем их почленно. Интегрируя, находим

$$\frac{1}{2} (A_0 p^2 + B_0 q^2 + C_0 r^2) f^2 = h,$$

где h есть произвольная постоянная. Это интеграл – типа интеграла энергии.

Для нахождения второго интеграла умножим уравнения (3) соответственно на $A_0 p f$, $B_0 q f$, $C_0 r f$ и сложив их проинтегрируем; получим

$$(A_0^2 p^2 + B_0^2 q^2 + C_0^2 r^2) f^2 = K^2,$$

где K постоянна. Это интеграл – типа интеграла площадей.

Используя два последних интеграла можно дать геометрическую интерпретацию движения тела. Она заключается в следующих утверждениях:

- 1) Проекция мгновенной угловой скорости на направление кинетического момента есть величина постоянная;
- 2) Длина радиуса- вектора пропорциональна величине угловой скорости;
- 3) Касательная плоскость к эллипсоиду инерции в каждый момент времени перпендикулярна кинетическому моменту и движется, оставаясь параллельной некоторому своему начальному положению.

Литература

1. Бухгольц Н.Н. Основной курс теоретической механики. - М.,Наука, 1967, ч. 2.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCES

ӘОЖ 502.7:591.5

К30

ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ӘСЕРІН
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БАҒАЛАУ

О.М. ТУРГЕНОВА, А.С. КЕНЖАЛИНА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан

В статье показаны результаты мониторинга почвы, радиации, а также физических загрязнений, выделяющиеся в окружающую среду в процессе производства строительных материалов.

The article shows the results of monitoring soil, radiation, and physical pollution released into the environment during production of construction materials.

Ключевые слова: *почва, радиация, физическое загрязнение, строительные материалы.*
Key words: *soil, radiation, physical pollution, construction materials.*

Қазіргі кезде елімізде көптеген мемлекеттің әр-түрлі кәсіпорындарының салынуына құрылысшылардың қосып отырған үлесі зор. Құрылысқа республикамызда жыл сайын өте мол қаржы жұмсалып келеді. Бұл қаржыларды ұтымды пайдалану, негізгі қорлардың сапалық құрылымын одан әрі жақсарту және өндірістік қуаттарды барынша жедел іске қосып, игеру керек. Құрылыс мерзімін елеулі түрде қысқартып, құнын кеміту - құрылысшылар алдына қойып отырған маңызды міндет. Бұл міндеттерді ойдағыдай шешу үшін күрделі қаржыны шикізат және еңбек шығындарын азайту, индустрияландыру дәрежесін арттыру, құрылысты жоспарлау мен ұйымдастыруды жақсарту, құрылыс өндірісі технологиясын жетілдіру қажет.

Қазақстан Республикасында мың тоғыз жүз тоқсан тоғызыншы жылдың он тоғызыншы шілдесінде «Стандарттау туралы» заң қабылданды, ол стандарттау саласындағы қоғамдық қатынастарды тәртіпке салады, мемлекеттік жүйенің құқықтық негізін және стандарттау бойынша мөлшерлік құжаттар жасау мен қолдану арқылы өнім саласы, процестер және қызмет көрсету мәселелерінде мемлекет пен тұтынушылардың мүдделерін қорғау шараларын анықтайды. Құрылыс материалдарының стандарттары өзіне тән қасиеттерімен өнімдер шығаруды қамтамасыз етуге және жабдықтаушы мен тұтынушы арасындағы өзара қатынастарын реттеуге арналған. Стандарттар құрылыс материалдары өндірісінің технологиясы саласындағы жетістіктерді қамтып көрсетеді, құрылыс материалдарының өндіріс техникасының өзгеруімен және жетілуімен бірге өзгереді және жетіледі. Кәсіпорындарға тән берілген қасиеттерге сәйкес келетін өнім шығаруға міндетті. Бұл мақсат үшін бірыңғай республикалық мөлшерлер болуы керек. Мұндай мөлшерлер мемлекетаралық стандарттарда және Қазақстан Республикасының стандарттарында келтіріледі. Стандарттармен қатар құрылысшылар үшін негізгі басшылық құжат қолданыстағы «Құрылыс мөлшерлері мен ережелері» болады, оларда құрылыс материалдары, бұйымдары және құралымдарының номенклатурасы мен негізгі өлшемдері, олардың сапасына қойылатын негізгі талаптар, ғимараттар тобына байланысты құрылыс материалдарын, бұйымдарын және құралымдарды іріктеу және қолдану бойынша нұсқаулар мен құрылыс материалдарын, бұйымдарын және

құралымдарды тасымалдау мен сақтаудың негізгі ережелері келтіріледі. Қазақстан Республикасының стандарттары және мемлекетаралық стандарттар белгілі пішін бойынша шығарылады, өздерінің номері, бекітілген күні және оларды күшіне енгізу мерзімі болады. «Стройдеталь» ЖШС әкімшілік тұрғысынан Ақтөбе қаласының Промзона аймағында орналасқан. Аймаққа ең жақын тұрғылықты мекен 1 км қашықтықта, креамзитті саз карьеріне – шамамен 20 км қашықтықта орналасқан.

Эмиссиялардың өндірістік мониторингі, өндірістік экологиялық бақылау бағдарламасына сәйкес өзіне қосады:

- стационарлық көздерден өнеркәсіптік қалдықтарды өлшеуді жүргізу;

Әсер етудің өндірістік экологиялық мониторингі өзіне қосты:

- СҚА шегінде қалдықтарды өлшеу жүргізу;
- Радиациялық мониторингі;
- Топырақ қабатының мониторингі;
- Шулық әсер ету мониторингі;

Эмиссиялардың өндірістік мониторингі, өндірістік экологиялық бақылау бағдарламасына сәйкес өзіне қосады:

Атмосфералық ауа мониторингінің мақсаты кәсіпорны аумағында, СҚА шекарасында және карьерде ластаушы заттары туралы ақпарат елу болапы табылады.

СҚА шекарасында «Стройдеталь» ЖШС-нің атмосфералық ауа мониторингі келеі нысандарды қамтиды:

Кәсіпорынның өндірістік нысаны

Кәсіпорын аумағы

- Жел жақ 300 м (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);
- Ық жағы 100 м (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);
- Ық жағы 200 м (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);

Санитарлық қорғау аймағы

- **солтүстік** (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);
- **оңтүстік** (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);
- **батыс** (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);
- **шығыс** (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);
- **солтүстік-шығыс** (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);
- **оңтүстік-шығыс** (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);
- **солтүстік-батыс** (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);
- **оңтүстік-батыс** (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);

Керамзитті саздың Оңтүстік-Сазды кен орны

- карьер, жел жағы және ық жағы (*азот диоксиді, күкірт диоксиді, күйе, күкірсутегі, көмірсутегі, көмір оксиді, формальдегид*);

Әрекет ететін нормативті құжаттарға сәйкес атмосфераны ластауды бақылау сегіз румбаның біреуі бойынша СҚА аумағында жүргізілді. Сынама алу кәсіпорын аумағында және СҚА шекарасында жүргізілді.

Санитарлық-қорғау аймақ шекараындағы ластаушы заттарды бақылау ГАНК-4 газанализатор көмегімен анықталады. Газанализатор атмосфералық ауадағы зиянды заттардың концентрациясын анықтайды, мысалы (көміртек оксиді, азот диоксиді, күкірт диоксиді, органикалық емес шаң, формальдегид, күкіртсутек, көмірсутегі); Елді мекендегі алынған өлшеу нәтижелерінің мәні максималды бір реттік шекті рұқсат етілген концентрациямен (ШРЕК_{м.б.}) немесе №168 25.01.2012 жылғы «Атмосфералық ауаның санитарлық-эпидемиологиялық талаптары» СанПиН-ге сәйкес жергілікті жерлер үшін ластаушы заттар әсерінің қауіпсіз дейгейімен салыстырылады. «Стройдеталь» ЖШС СҚА шекарасында атмосфералық ауаны бақылауды өндірістік экологиялық қадағалау бағдарламасына сәйкес келесі ингредиенттер жүргізілді:

Қолданылатын құрал-жабдықтың табылу табалдырығы

№ п/п	Зат	Формуласы	Өлшеу шекарасы мг/м ³	Датчик типі
1	Азот диоксиді	NO ₂	0,02 - 40	X
2	Көмірсутек оксиді	CO	1,5 - 400	Д
3	Күкірт диоксиді	SO ₂	0,025-200	X
4	Органикалық емес шаң	-	0,075-2	X
5	Күйе	-	0,025-2	X
6	Темір қосылыстары	-	0,02-3	X
7	Дәнекерлеуші аэрозолі (Mn)	-	0,0005-0,1	X
8	Фтор	F ₂	0,0005-0,015	X
9	Формальдегид	НОСО	0,0015-0,25	X
10	Минеральды май	-	0,025-2,5	Д
11	Көмірсутектер	C ₁ -C ₅	0,5-50	Д
12	Көмірсутектер	C ₆ -C ₁₀	0,5-50	Д
13	Көмірсутектер	C ₁₂ -C ₁₉	0,5-50	Д
14	Күкіртсутегі	H ₂ S	0,004-5	X

X – хим.кассета; Д – датчик;

Ластаушы заттардың концентрациясының анықталуымен бірге атмосфералық ауада метеорологиялық параметрлер анықталды:

Ластаушы заттардың концентрациясымен біруақытта атмосфералық ауаның метеорологиялық параметрлері де анықталды:

ауа температурасы;

атмосфералық қысым;

желдің жылдамдығы мен бағыты;

салыстырмалы ылғалдылық.

«Стройдеталь» ЖШС СҚА шекарасында және кәсіпорын аймағында атмосфералық ауаның сапасына жүргізілген экологиялық мониторингті талдау барлық талдаушы заттары бойынша ластаушы заттардың максималды - бір реттік концентрациясы, сынама алу нүктесінде сынаманы алу шегінен төмен екендігін көрсетті, яғни нақты концентрациясы өте аз немесе ≈ «0» тең.

Радиациялық мониторинг

Қазба жұмыстарын өндіру кезінде радиациялық мониторинг мақсаты персонал үшін және қоршаған орта нысанлары үшін радиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылады.

Радиациялық фонды (түсуі гаммасы) анықтау завод аумағында жүргізіледі.

Радиациялық фонды анықтау құралды іске қосу бойынша нұсқаулыққа сәйкес МКС-АТ-1117М дозиметр-радиометр құралымен жүргізілді.

Құрал дитекторының өлшенетін әр тіркелген нүкте бетінен арақашықтығы 0,1-0,2 м м аспады. Өлшеу нәтижелерін бағалау 03.02.2012 жылғы №201 және №202 СанПиН рұқсат етілген деңгейлерімен салыстырылды.

Топырақ қабатының мониторингі

Топырақ қабат жағдайының мониторингінің мақсаты кәсіпорын қызметінің топырақ сапасына әсер етуін бағалау үшін топырақ жағдайы туралы талдамалы ақпарат алу болып табылады.

Сынамалар келесі нүктелерден алынды:

- *Завод аумағы -1 нүкте;*
- *Заводтың СҚА шекарасында - 4 нүкте;*
- *Карьер аумағы – 1 нүкте;*
- *Карьер СҚА шекарасында – 4 нүкте.*

Мониторингтің зерттеу жүргізген кезде кәсіпорын аумағына визуалды зерттеу жүргізілді. Өндірістік мониторинг нәтижесінде мұнай өнімдерінің төгілуін алдын алу кәсіпорынның тұрақты бақылауында байқалды.

Мониторинг жүргізу барысында санкцияланбаған жолдардың пайда болуымен, грунттың сынуымен, мұнай өнімдерімен ластанған аумақтардың иістенуі, жергілікті рельефтердің технологиялық сұйықтар санкцияланбаған қалдықтарымен байланысты топырақ қабатының механикалық бұзылуы байқалған.

Нүктелік сынаманың 3 тоқсанында сынамалы ауданда бірнеше қабаттан конверт әдісімен алынды, онда әр сынама генетикалық көлденең үшін үлгілік топырақ бөлігін ұсынатындай есептеледі.

Нүктелік сынамалар топырақ бұрғысымен алынды.

Біріктірілген сынаманы бір сынамалы ауданнан алынған нүктелелік сынамаларды араластыру жолымен құрады.

Химиялық талдау үшін біріктірілген сынаманы бір сынамалы ауданнан алынған кемінде бес нүктелік сынамаға құрайды. Біріктірілген сынама массасы 1 кг аз болмауы қажет.

Ауыр металдарды анықтау үшін топырақтың нүктелік сынамалары металы жоқ пластмасс шпатель құралымен алынды.

Физикалық факторлар мониторингі (шу).

ПЭК бағдарламасына сәйкес және шулық әсер ету мониторингіне техникалық міндетіне сәйкес завод және СЗЗ аумағында шу деңгейін өлшеуді қарастырады.

Шуды өлшеу зав. № 031510 «Ассистент» шу және діріл анализаторымен жүргізілді.

Өлшеулер «Селитибті аумақтар, тұрғын бөлмелерде және қоғамдық ғимараттарды шуды өлшеу әдістері» ГОСТ 23337 және «Шу. Қауіпсіздікке

ЭМИССИЯ МОНИТРИНГІНІҢ НӘТИЖЕСІ ЖӘНЕ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ

2.1.Эмиссия мониторингі.

1. Стационарлық көздерден атмосфераға зиянды заттар қалдықтарының сапасы және санын бақылау. Мониторинг нәтижелері көрсетті, көздерден қалдықтарды өлшеуді жүргізу уезінде нормативтер ШРК-тен аспады.

Кесте 1.**1. Жалпы мәліметтер**

№ п/п	Өндірістік нысан атауы (орналасқан жері)	Өндірістік процестің қысқаша сипаттамасы	Өндірістік экологиялық бақылау кезектілігі
1	2	3	4
1	«Стройдеталь» ЖШС Ақтөбе қаласының солтүстік жағында 2 өнеркәсіптік аумақта орналасқан.	Аудан №1. ТБӨ (ЖБИ) өндірісі бойынша завод. Өнеркәсіптік аймақта орналасқан, мекен жайы Промзона көшесі, 15. Тұрғылықты аумақ оңтүстік-шығыс бағытында 1000-1500 м қашықтықта орналасқан. Кәсіпорында 133156 м ³ /тоқсан көлемінде әртүрлі сұрыпты бетондарғ 8314 м/тоқсан көлемде тротуарлы плиталар, бордюрлі тастас, 7200 м/тоқсан көлемінде құрылыс ерітінділері өндіріледі. Аудан №2. Керамзитті саздың Оңтүстік-Сазды кен орны. Кен орнының ауданы 0,23 кв.км құрайды, ол бұрынғы Ақтөбе РСХО «Сазды» совхозының жұтаң жыртылған ақшыл сұрғыл-сортаң топырағынды орналасқан. Карьер шөлді жерде орналасқан, сортаң жерлер жоқ. Кәсіпорын айналасында ормандар және ауыл шаруашылық өндірістер жоқ.	Тоқсан сайын

Әдебиеттер

1. ҚР МООС экологиялық Кодексі, 2007 жыл 9 қаңтар.
2. №123 Өндірістік экологиялық бақылау бағдарламаларының келісу үлгілік ережелері.
3. ГОСТ 17.2.4.02-81. Табиғатты қорғау. Атмосфера. Ластаушы заттарды анықтау, Общие требования методам определения загрязняющих веществ.
4. 2012 жылдың 25 қаңтарынан №168 ҚР Үкіметінің Жарғысы «Қалалық және ауылдық елді мекендердің ауасына, топырағына және олардың қауіпсіздігіне, қалалық және ауылдық елді мекендерді ұстауға, адамға физикалық әсер ететін физикалық факторлар көздерінен жұмыс шартына санитарлық-эпидемиологиялық талаптар» Санитарлық Ережелері.
5. ГОСТ 17.2.1.03-84. Табиғатты қорғау. Атмосфера. Ластануды бақылаудың терминдері және анықтамасы.
6. ГОСТ 17.2.01.-76. Табиғатты қорғау. Атмосфера. Қалдықтарды құрамы бойынша жіктеу.
7. ГОСТ 12.1005-88. Еңбек қауіпсіздік стандарттарының жүйесі. Жұмыс аумағының ауасына жалпы санитарлық-гигиеналық талаптар.
8. ГОСТ 17.2.3.01-86 Табиғатты қорғау. Атмосфера. Елді мекендердің ауа сапасын бақылау ережесі.
9. РД 52.04.186-89 Ауаны ластауды бақылау бойынша ережелер.
10. ГОСТ 12.1.016-79.Еңбек қауіпсіздік стандартының жүйесі. Жұмыс аумағының ауасы. Зиянды заттар концентрациясын өлшеу әдістеріне талаптар.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
Technical Sciences

УДК 622.244.

НЕФТЯНОЙ ПОПУТНЫЙ ГАЗ – ЦЕННОЕ УГЛЕВОДОРОДНОЕ ТОПЛИВО

В.Г. Некрасов, А.Ж. Мурзагалиев, А.А. Мурзагалиев

*Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова
г. Актөбе, Казахстан*

*Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана
г. Уральск, Казахстан*

Мақалада мұнай кенорындарында мұнай өндіру технологиясы қарастырылған, қосымша газ фракциясына сипаттама берілген, қуат көзі ретінде оны утилизациялау және пайдалану жолдары ұсынылған.

The article describes the technology of oil production in the oil fields, presents the characteristic of associated gas, offers options for its disposal and use as an energy source.

Кілт сөздер: *мұнай, ілесне газ, дайындау технологиясы, газды айыру, қосымша газды утилизациялау, отын, газды турбиналы электростанциялар.*

Key words: *oil, associated gas, training technologies, gas separation, utilization of associated gas, fuel, gas turbine power plants.*

Казахстан обладает большими природными ресурсами. Среди них нефть является одним из важнейших, если не самым главным природным ресурсом, использование которого вносит наибольший вклад в экономику Казахстана. По уровню природных запасов нефти страна занимает девятое место из 15 ведущих нефтедобывающих стран. В республике имеется 172 месторождения нефти и 42 месторождения газового конденсата, 11 из которых являются крупными. В Среднеазиатском регионе Казахстан является наиболее крупным производителем нефти [1-5].

Но нефть, это не только жидкое топливо. Нефть в природных пластах представляет собой смесь углеводородов от простейшего метана до сложных, типа битумов. В природных условиях нефть, залегая на глубине одного километра и более, находится под давлением около 100 атмосфер и при температуре не менее 40°C. Поэтому при извлечении нефти на земную поверхность из нее выделяются легкие углеводороды, имеющие температуру кипения выше 30°C, это метан (CH₄), этан (C₂H₆), пропан (C₃H₈), бутан (C₄H₁₀). Смесь таких газов получила название попутного нефтяного газа.

На протяжении многих лет при нефтедобыче газ не находил применения, учитывая также то, что в большинстве случаев промышленные площадки, где добывается нефть, находятся вдали от населенных пунктов, как правило, в пустынной зоне. Поэтому попутный газ просто сжигался в факелах, и горящие факелы газа были характерной картиной промышленных территорий, где производится добыча нефти.

XX век внес изменения в технологию добычи нефти. Стали применяться трубопроводные системы, разработаны технологии выделения из нефти газовых фракций. Типовая технология добычи нефти включает операции подготовки нефти до товарного вида, необходимого для транспорта нефти по нефтепроводам или отгрузки ее на железнодорожный терминал для отправки на нефтеперерабатывающие заводы. Такая технология включает операции подогрева сырой нефти до температуры 60°C, дегазацию

нефти, введение деэмульгаторов и выделение воды и растворенных солей в сепараторах, в ряде случаев, в нескольких ступенях сепарации.

Попутный нефтяной газ представляет ценное углеводородное топливо. В нем содержатся углеводороды от метана (СН₄) до гексана (С₆Н₁₄) в различной пропорции. Пример состава сырого попутного нефтяного приведен ниже.

Таблица 1. Состав сырого попутного нефтяного газа месторождения Жанаузен (Участок предварительного сброса водв-2, анализы лаборатории Института органического катализа и электрохимии им. Д.В.Сокольского, 2009 г.)

Компонент	Формула	Значения содержания, %% объемные					
		Номера проб					
		1	2	3	4	5	6
Метан	СН ₄	18,8	18,7	18,2	8,2	14,8	17,9
Этан	С ₂ Н ₆	23,5	23,1	21,1	9,8	23,2	22,4
Пропан	С ₃ Н ₈	24,2	24,1	27,1	19,6	25,4	24,1
Изобутан	С ₄ Н ₁₀ *	9,6	8,2	7,7	10,8	9,2	9,2
Бутан	С ₄ Н ₁₀	10,3	10,7	11,3	18,6	11,9	11,5
Изопентан	С ₅ Н ₁₂ *	6,3	7,3	6,9	8,2	6,7	6,4
Пентан	С ₅ Н ₁₂	7,3	7,9	7,7	12,7	8,8	8,5
Изогексан	С ₆ Н ₁₄ *	-	-	-	5,7	-	-
Гексан	С ₆ Н ₁₄	-	-	-	6,7	-	-

Попутный газ используется в технологии подготовки нефти для подогрева ее до 60°C перед сепарацией газа и воды. Применяются варианты непосредственного подогрева нефти в печах, либо с применением паровых котлов и паровых нагревателей.

Рисунок 1. Печи подогрева нефти. Центральный пункт подготовки нефти предприятия «Саутс-Ойл». Кызылординская область.

Рисунок 2.
Паровые

котлы системы подогрева нефти.

Попутный газ используется в компрессорных агрегатах с газопоршневым приводом для перекачки газа с малых месторождений и площадок предварительной подготовки нефти на центральные пункты подготовки нефти.

Рисунок 3. Компрессоры для перекачки газа с удаленной промышленной площадки на центральный пункт подготовки нефти и утилизации газа. Промышленная площадка на месторождении Кызылкия предприятия «Петро-Казахстан Кумколь-Ресорсиз».

Другим направлением использования попутного газа является использование его в качестве топлива на технологии подготовки газотурбинных электростанциях. В первую очередь применяются газотурбинные электростанции для покрытия в электроэнергии в потребностях самого нефтедобывающего предприятия.

Рисунок 4. Газотурбинная электростанция на центральном пункте подготовки нефти на месторождении Акшабулак предприятия «КазГерМунай» в Кызылординской области.

Однако не весь попутный газ используется в технологии добычи и подготовки нефти [6-10].

Согласно законодательству Казахстана (статья 30-5 Закона Республики Казахстан «О нефти») «Запрещается промышленная разработка нефтегазовых месторождений без утилизации попутного и (или) природного газа; запрещается сжигание попутного и (или) природного газа, за исключением случаев аварийной ситуации и угрозы здоровью населения и окружающей среде».

В соответствии с этим положением закона нефтедобывающие предприятия обязаны применять системы утилизации попутного газа. В этом направлении есть два пути. Первый, это строительство на нефтепромысловых площадках газотурбинных электростанций большой мощностью с передачей электроэнергии в Единую энергосистему Казахстана. Такие электростанции построены на месторождении «Жанажол» в Актюбинской области мощностью 45 Мвт, совместно предприятиями «Торгай-Петролеум» и «Петро Казахстан Кумколь Ресорсиз» в Кызылординской области мощностью 100 МВт.

Большое значение имеет газоснабжение городов как природным, так и сжиженным газом. Для этого необходимо иметь несколько элементов системы газоснабжения. В первую очередь требуется газоперерабатывающий завод для разделения неконденсируемых компонентов газа - метана и этана и сжижаемых компонентов – пропана и бутана. Газоперерабатывающие заводы имеются на нефтедобывающем предприятии «Жанажол», газ используется для газоснабжения Актюбинска. В Мангыстауской области как отдельное предприятие работает газоперерабатывающий завод по переработке попутного газа на месторождении Жанаозень. В Кызылординской области газоперерабатывающие заводы имеются на предприятиях «Торгай Петролеум», где завод производит 150 млн.м³ природного газа и 68 тыс. т. сжиженного газа. На предприятии «КазГерМунай» имеется две очереди газоперерабатывающего завода примерно такой же мощности.

Вторым элементом систем газоснабжения при переработке попутного газа являются газопроводы. Для снабжения Кызылорды построен газопровод протяженностью 122 км, подающий в город 230 млн м³ природного газа от газоперерабатывающих заводов предприятия «КазГерМунай». Газопровод обеспечивает 50% потребности Кызылорды в природном газе.

Сжиженный газ вывозится на специальных автомобильных пропановозах, затем перекачивается в стационарные газохранилища и расфасовывается по баллонам, для снабжения, в основном, поселков в ближайших районах.

В ряде случаев, когда отсутствуют газоперерабатывающие установки и газопроводы, газ закачивается в газовую шапку нефтяных пластов. Закачка газа не является его утилизацией, тем более, что для закачки необходимы компрессоры высокого давления, привод которых, как правило, осуществляется от газопоршневых двигателей. Однако при такой системе отсутствуют большие потери газа и в перспективе газ может быть извлечен и использован как углеводородное топливо. Технологии закачки газа в газовые прослойки нефтяных пластов применяется на предприятии «ПетроКазахстанКумкольРесорсиз» на его месторождении Арысқум.

К сожалению, требования закона об обязательной утилизации попутного и природного газа выполняются не полностью. В частности, на месторождении Кызылкия предприятия «ПетроКазахстанКумкольРесорсиз» газ частично сжигается в факеле, хотя имеется газопровод для перекачки газа на центральную промысловую площадку.

Рисунок 5. Факел сжигаемого газа на пункте подготовки нефти на месторождении

Кызылкия предприятия «Петро Казахстан Кумколь-Ресорсиз». 2013 г.

На месторождении Арыскуп того же предприятия имеется несколько факелов, в которых сжигается попутный газ.

По официальным отчетным данным в 2013 г (за три первых квартала) на предприятии «ПетроКазахстанКумкольРесорсиз» сожжено в факелах почти 8 млн. м³ попутного газа, а всего в годовом разрезе 12,5 млн. м³, в основном, на промысловых площадках Кызылкия и Арыскуп, а

также в меньшей мере на месторождениях Северный Нуралы и Карабулак. По данным предприятия с соответствующими организациями в области недропользования было согласовано сжигание в факелах 17 млн.м³ газа, ввиду планирующихся мероприятий по утилизации газа.

Таким образом, попутный газ представляет собой ценное углеводородное топлива, позволяющее вырабатывать электрическую энергию, обеспечивать города природным газом, а сельские поселения сжиженным газом. В Казахстане реализованы крупные мероприятия по использованию попутного газа для этих целей. Но даже на существующих предприятиях еще существуют большие возможности вовлечения ценного углеводородного топлива в энергетический баланс страны без ущерба нефтедобывающей отрасли.

Литература

1. Анализ нефтедобывающей отрасли РК // Презентация АО «Рейтинговое агентство регионального финансового центра города Алматы» Алматы, 2012, 67 с. Режим доступа: <http://www.rfcaratings.kz/ru/node/27>
2. Основные отрасли топливно-энергетического комплекса Казахстана. Презентация по экономике Казахстана.- 17 с. Режим доступа: www.testent.ru
3. Хамидуллина С.С. Оценка современного состояния нефтяных месторождений и уровня нефтедобычи в республике. Режим доступа: kisi.kz/img/docs/1237.pdf
4. Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы. Режим доступа: www.kazembassy.by/econom/industr_razvitie.html
5. Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы.
6. Закон о внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О недрах и недропользовании» Режим доступа: kmg2.isd.kz/page.php?lang=1&page_id... копия
7. Закон Республики Казахстан от 28.06.1995, № 2350 «О нефти».
8. Закон Республики Казахстан от 28.06.1995 № 2350 «О нефти» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2008 г.). Режим доступа: law.delovoir.kz/laws/view/405
9. Закон Республики Казахстан от 7 апреля 2003 года № 402-III О государственном регулировании производства и оборота отдельных видов нефтепродуктов (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.07.2007 г.) Режим доступа: kmg2.isd.kz/page.php?lang=1&page_id...

10. Правила утверждения нормативов технических потерь и технологических норм расхода сырья, минералов, топлива, энергии субъектов естественных монополий. Утверждены приказом Председателем Агентства по регулированию естественных монополий Республики Казахстан от 04.08.2006, № 191-ОД. Режим доступа: http://darimobil.kz/zakon.php?id=V060004379_

УДК 62.752

МЕХАНИЗАЦИЯ В ЛИКВИДАЦИИ ДЕФОРМИРОВАННЫХ КУЗОВОВ

А.Н. Тюрин, С.Т. Аймагамбетов

*Западно Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана
г. Уральск, Казахстан*

Мақалада арнайы түзету балғаларын қолдана отырып жеңіл автомобильдердің шамақтарын түзету технологиясы қысқаша негізделген. Сондай-ақ, түзеткіш балғалардың орнына жаңа құрылғы ұсынылған. Құрылғының техникалық сипаттамалары және жұмыс істеу принципі көрсетілген.

The article gives a brief substantiation of repair technologies particularly for flattening bodies of cars using mallets and special hammers. Also a new device replacing flattening hammers and similar tools is offered. The technical characteristics and operating peculiarities are presented.

Кілт сөздер: *рихтовка, кузов, ұрғылау қондырғысы, рихтовкалық балғалар.*

Key words: *flattening, body, impact device, flattening hammers.*

Рихтовка – последняя операция обработки кузовных деталей. Так как операция является отделочной, ее необходимо выполнять тщательно, для чего часто требуется много времени.

Рихтовка заключается в устранении неровностей поверхности до такой степени, когда состояние ее становится почти таким же, как после штамповки. В процессе рихтовки возникает наклеп, который вызывает упрочнение листа.

Рихтуют ударами молотка по листу, который опирают на наковальню. Используемая для рихтовки наковальня должна обладать достаточной массой, чтобы поглощать удар, и иметь форму, схожую с формой рихтуемой части детали. Рабочая поверхность наковальни должна быть гладкой, чтобы не оставлять следов на поверхности листа.

При рихтовке применяются рихтовочные молотки, называемые также гладилками, и молотки-кувалды. Молотки изготавливают из сталей, причем их бойки закаливают и полируют. Утончение листа, вызываемое обработкой молотком, происходит тем быстрее, чем сильнее наносимые удары. Так как объем металла остается постоянным, то его утончение сопровождается удлинением, которому препятствует металл необработанных молотком участков. В результате блокирования этой деформации происходит выпучивание поверхности листовой детали.

Лучший эффект достигается в случае рихтовки легкими частыми ударами с малой вытяжкой металла, чем при рихтовке сильными разрозненными ударами, оставляющими следы на поверхности и сильную вытяжку металла. При наличии на рихтуемой детали складки рихтовку начинают с выправления этой складки до окончательной формы, а затем рихтуют остальную часть детали.

Рихтовочные молотки должны быть хорошо сбалансированы, то есть молоток должен находиться в состоянии равновесия, когда вы держите его на руке в точке, находящейся на расстоянии примерно 3/4 длины ручки от головки. Ручку молотка не следует сжимать слишком сильно, так как это приведет к быстрой усталости руки при длительной работе. При нанесении ударов по металлу головка молотка должна опускаться на поверхность

всей своей плоскостью. При всех ударных операциях молоток должен передвигаться по кругу (см. рис.1) с частотой 100-120 ударов в минуту. Таким образом, по металлу наносится серия скользящих ударов, контактирующих с поверхностью небольшой площадью. Для выравнивания панели молотком наносятся легкие удары, которые должны ложиться на поверхность аккуратными рядами с интервалом около 1 см до тех пор, пока не закончится выравнивание. Молотки разных размеров и массы часто используются отдельно или вместе с бруском из твердого дерева для того, чтобы выравнивать гибкие участки металла. Негибкие внешние выступы затем выравниваются "пружинными" ударами или с использованием техники подкладывания штампов под выпуклую и вогнутую поверхности. Такая техника показана на рис. 2.

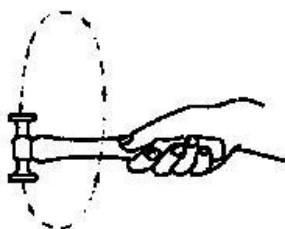

Рис.1

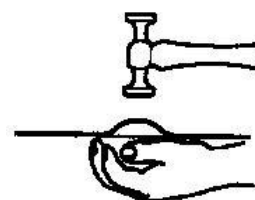

Рис. 2

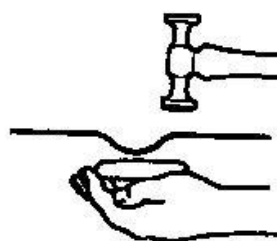

Рис. 3

Рис. 4

Размер подкладного штампа выбирается таким образом, чтобы штамп подходил под размер выступа. Затем удары наносятся по вершине выступа, их сила постепенно увеличивается и выступ выравнивается. Работая вдоль выступа, постепенно продвигайтесь от одного конца к другому, т.е. не прикладывайте силу удара к одной точке выступа, а последовательно выравнивайте его со всех сторон.

В случае работы с вогнутой поверхностью применяется техника подкладывания штампа под вогнутую поверхность или техника косвенных ударов. В этом случае также подбирается подкладной штамп, подходящий по размеру к впадине и соответствующий первоначальной форме (см. рис.3). Удары по выступу рядом с подкладным штампом приведут к ответной реакции через штамп на вершину впадины панели. Удары молотка и следующая за ними реакция подкладного штампа постепенно выравнивают впадину. На последней стадии рихтовки применяется техника подкладывания штампа под выступ. Когда работа над панелью заканчивается, мелкие выступы и впадины убираются при помощи молотка, как показано на рисунке 4. Теперь для выявления оставшихся углублений поверхность проверяется при помощи напильника. Каждое углубление должно выправляться индивидуально, ударом или серией ударов, наносимых заостренным концом молотка. Старайтесь не наносить сильные удары по оставшимся небольшим выемкам, иначе поверхность металла станет грубой.

Вышесказанных рихтовочных молотков можно заменить ударным устройством. Это говорит о том, что ручная силовая работа переходит к механизации.

Использование: изобретение относится к области ремонта автомобиля, в частности к правке деформированных кузовов легковых автомобилей и может быть использовано в автотранспортных предприятиях. Сущность изобретения: ударное устройство включает цилиндрический корпус с электродвигателем, боек совершающий возвратно-поступательные движения и съемные насадки, имеющие наконечники с различными геометрическими формами.

Малогабаритное устройство оснащено регулятором режима. Это значит, что по необходимости и объему повреждения, регулируется частота ударов. Если выпуклости довольно маленькие, увеличивается частота, если большие, то наоборот уменьшается число ударов.

На рис.5 показано, что устройство для правки деформированных кузовов включает цилиндрический корпус 1 с электродвигателем 2, корпус 1 имеет рукоятку, где находится кнопка включения и выключения 3 электродвигателя, колеблющийся подшипник 4, прижимной патрон 5, боек совершающий возвратно-поступательные движения 6 и съемные насадки 7, имеющие наконечники с различными геометрическими формами.

Устройство питается постоянным током.

Устройство работает следующим образом: при нажатии кнопки питания 3 включается электродвигатель 2, вращение, совершаемое электродвигателем, передается на внутреннюю втулку колеблющего подшипника 4. Далее, наружная втулка колеблющего подшипника совершает колебательные движения, приводя в возвратно-поступательные действия ударный вал 6, в прижимной патрон 5 накладывается нужная насадка, имеющая наконечники с геометрическими формами 7, которые ударяют по плоскости кузова. Таким образом, применение этого устройства позволит уменьшить время работы и увеличить производительность.

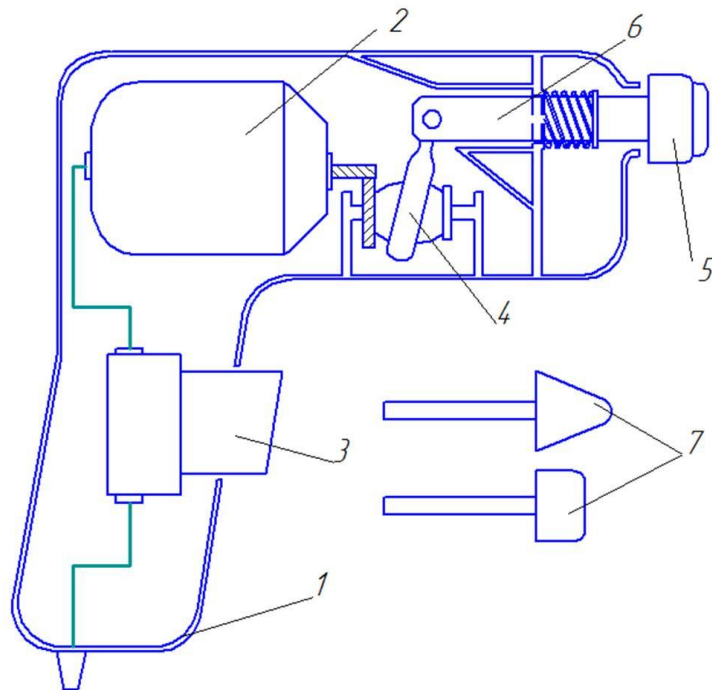

Рис 5. Устройство для правки деформированных кузовов, общий вид.

1 - цилиндрический корпус, 2 - электродвигатель, 3 - кнопка включения и выключения электродвигателя, 4 - колеблющийся подшипник, 5 - прижимной патрон, 6 - боек совершающий возвратно-поступательные движения и 7 - съемные насадки, имеющие наконечники с различными геометрическими формами.

Существует множество методик рихтования кузова. В рис. 6 наглядно показано примерно одна из методик, что при довольно больших выступах (а), по поверхности ударяют с большой силой специальным рихтовочным молотком до такой степени, что грубые выступы принимают небольшую форму выступа (б,в,г), в следствии чего образуется складка. После, рихтовку начинают с выправления этой складки до окончательной формы, а затем рихтуют остальную часть детали. Весь этот процесс выполняется специальными рихтовочными молотками с разными наконечниками в зависимости от геометрической формы повреждения. Мастер рихтовщик должен чувствовать металл и тонкость рихтования, и все это делается тщательно не торопясь. Этот же метод

применяется с использованием ударного устройства (а,б,в). Учитывая прочность металла, мы придаем нужную силу удара, чтобы устранить грубых выступов за пару нескольких соударении, таким образом мы сократим время работы, а образуемые складки ликвидируются уже молотком (г), так как для этого не требуются большая сила удара. Важно учитывать, что по другую сторону детали вставляются поддержки.

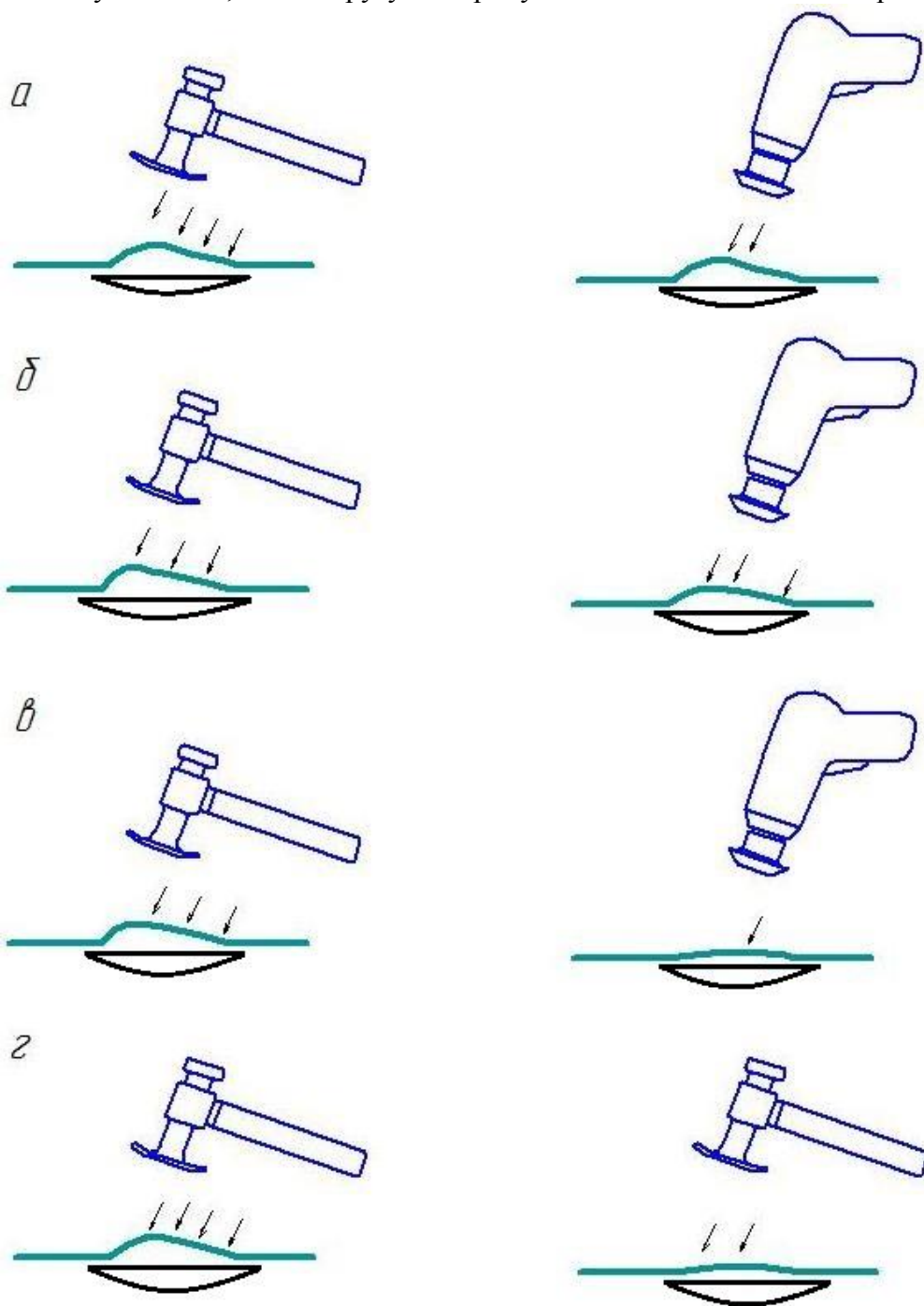

Рис. 6. Устранение повреждени с использованием рихтовочного молотка и ударного устройства. а – начальный вид повреждени; б,в,г – устранение выступа; г – выступ устранен.

Литература

- 1.Чумаченко Ю.Т., Федорченко А.А.Кузовные работы. Ростов на Дону.-Феникс. -2005 г.
- 2.Пехальский А.П.,Пехальский И.А. Устройство автомобилей,Изд.центр «Академия», 2005 г.
- 3.Коробейник А.В. Ремонт легкового автомобиля. РостовнаДону- Феникс-2002 г.

4. Вахламов В.К., Шатров М.Г., Юрчевский А.А. Изд.центр «Академия»- 2003 г.
5. Журнал Кузов, №12, ноябрь, 2012 г.
6. Журнал Кузов, №15, сентябрь, 2010 г.

УДК 629.119

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА СБОРОЧНЫХ РАБОТ РЕЗЬБОВЫХ СОЕДИНЕНИЙ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ТЕХНИЧЕСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ И ТЕКУЩЕГО РЕМОНТА АВТОМОБИЛЕЙ

В.Е.Олишевская, А.А. Савченко, М.К.Куанышев

Национальный горный университет

город Днепропетровск, Украина

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

город Актюбе, Казахстан

Мақала авторлары автомобильдерге техникалық қызмет көрсету және ағымды жөндеулердегі қазба жалғауларымен құрастыру жұмыстарының сапасын жоғарылату мәселелеріне талдау жасайды.

The analysis of basic factors influencing the quality of assembling works of screw-thread connections of cars is conducted. It is suggested to estimate the quality of assembling screw-thread connections by functional of quality, which will allow to forecast the resource of screw-thread connections of a car taking into account construction and technological factors and external environments.

Кілт сөздер: қазба жалғаулары, қазба жалғауларын құрастыру сапасы, сапа қызметі, қазба жалғауларын созу сәті, қазба бекіту элементтерін созу тәртібі.

Key words: screw-thread connections, quality of assembling screw-thread connections, functional of quality, moment of tightening screw-thread connections, order of tightening screw-thread timbering elements.

Актуальность темы. Сегодня в Украине и Республике Казахстан наблюдается стремительное развитие рынка автомобилей, которое связано не только с увеличением количества автомобилей на дорогах, но и с заменой эксплуатируемого парка автомобилей на автомобили зарубежного производства. Такие координальные изменения авторынка требуют соответствующих изменений качества и сроков выполнения технического обслуживания и текущего ремонта автомобилей.

Несоответствие между современными моделями новых модификаций автомобилей и их количеством, с одной стороны, и применяемыми организационными формами и технологиями проведения технического обслуживания (ТО) и текущего ремонта (ТР) автомобилей и их агрегатов, с другой стороны, приводит к росту абсолютного объема ремонтных работ, снижению надежности автомобилей и безопасности движения [1, 2]. Качество выполнения ТО и ТР агрегатов и автомобилей остается низким, а стоимость высокой, при этом уровень механизации работ достигает лишь 25...40 %, вследствие чего производительность труда при ТО и ТР в два раза ниже, чем при производстве автомобилей. При этом, предприятия, выполняющие ТО и ТР автомобилей, оснащены в основном универсальным оборудованием большой степени изношенности и малой точности [3, 4]. Кроме того, на АТП и СТО часто отсутствует современная техническая документация на выполнение технологических процессов ТО и ТР автомобилей.

Работы по техническому обслуживанию и текущему ремонту узлов, агрегатов и систем автомобилей требуют проведения разнообразных сборочных операций. Значительный удельный вес при сборке автомобилей и их агрегатов и узлов занимает сборка резьбовых

соединений. При этом трудоемкость сборки резьбовых соединений составляет около 40 % общей трудоемкости сборочных работ [1, 2].

Доля резьбовых соединений в современных конструкциях автомобилей достигает 75 % от всех соединений, а по массе резьбовой крепеж (болты, винты, гайки и т. д.) может достигать 8...10 % от массы агрегата [5, 6]. Резьбовые соединения, которые относятся к классу неподвижных разъемных соединений, просты по устройству, надежны и позволяют неоднократно разбирать и собирать соединяемые детали [1, 2, 5].

При сборке резьбовых соединений острым является вопрос повышения качества выполнения технологического процесса сборки резьбовых соединений агрегатов и автомобилей, от которого зависит надежность и работоспособность всего автомобиля. Актуальность и важность проблемы повышения качества сборки резьбовых соединений автомобилей обусловлены их влиянием на долговечность, прочность, надежность и коррозионную стойкость узлов и агрегатов автомобилей.

Связь работы с научными и учебными программами кафедры автомобилей и автомобильного хозяйства и автотранспорт и организация дорожного движения.

Исследовательская работа выполнена в соответствии с учебными программами подготовки бакалавров по направлению «Автомобильный транспорт» и специалистов по специальности «Автомобили и автомобильное хозяйство» и «Транспорт, транспортная техника и технологии».

Цель научно-исследовательской работы – обоснование использования функционала качества для контроля качества выполнения сборочных работ резьбовых соединений автомобилей при ТО и ТР.

Для достижения поставленной цели в работе были решены следующие задачи: проведен анализ факторов, влияющих на качество сборки резьбовых соединений автомобилей при выполнении ТО и ТР;

разработан комплексный подход к оценке качества резьбовых соединений при сборке узлов и агрегатов современных автомобилей с учетом условий их эксплуатации; обоснована методика затяжки резьбовых соединений при сборке узлов и агрегатов современных автомобилей с учетом условий их эксплуатации.

Основной материал. Технологический процесс сборки резьбовых соединений автомобилей представляет собой ряд последовательных операций:

- 1) подача и установка сопрягаемых деталей в исходное положение;
- 2) ввертывание (навинчивание) и затяжка одной из деталей;
- 3) дотяжка динамометрическим ключом до заданного для этого соединения крутящего момента;
- 4) стопорение (при необходимости) и контроль соединения.

Качество сборочных работ узлов, агрегатов и машин определяется следующими факторами:

- тщательностью очистки, промывки и обдувки сжатым воздухом деталей, поступающих на сборку;
- соответствием геометрических параметров, шероховатости поверхности, неуравновешанности деталей и узлов параметрам, заданным техническими требованиями;
- отсутствием разуконплектования сопряженных деталей;
- качеством выполнения комплектовочных работ;
- применением при сборке соответствующего оборудования, приспособлений и инструментов, обеспечивающих заданное качество сборки соединений;
- соблюдением технологических режимов, инструкций и требований к сборке соединений;
- использованием при сборке деталей, выполненных из рекомендуемых материалов;
- применением уплотнительных и стопорных элементов.

Анализ основных факторов, влияющих на качество сборки узлов, агрегатов и машин, показал многофакторный характер и сложность обеспечения качества выполнения сборочных работ.

Разрешить актуальное противоречие между постоянно увеличивающимся парком высококачественных автомобилей зарубежного производства и низким качеством выполнения сборочных работ при ТО и ТР автомобилей можно с помощью нового комплексного подхода к оценке качества технологического процесса сборочных работ. Качество сборки резьбовых соединений автомобилей комплексно можно оценить с помощью функционала качества, который учитывает наиболее важные факторы, определяющие, в конечном итоге, требуемое современными стандартами качество сборочных работ.

Для оценки качества технологического процесса сборки резьбовых соединений автомобилей предлагается функционал качества A_k , который можно представить в виде функции

$$A_k = f(\delta(A, f_{TC}, M, \bar{X})), \quad (1)$$

где δ – вероятностная величина периодичности проведения крепежных работ, км (или ч);

A – геометрические параметры крепежных элементов, м; f_{TC} – коэффициенты технического состояния резьбовых соединений; M – момент затяжки соединений, Н·м; $\bar{X}$ – корректирующие коэффициенты, учитывающие условия эксплуатации.

В процессе ТО и ТР агрегатов и автомобилей необходимо учитывать вероятностную величину периодичности выполнения крепежных работ δ . Численное значение величины δ указано в технических требованиях на сборку соединений, контроль, регулировку и испытание сборочных единиц и изделия в целом.

Функционал качества включает в себя факторы, которые можно разделить на три группы:

- 1) конструкционные факторы: подбор материалов деталей, определение формы и размеров рабочих поверхностей и т. д.;
- 2) технологические факторы: шероховатость поверхности, упрочнение поверхностных слоев и т. д.;
- 3) эксплуатационные факторы: подбор оптимальных режимов и условий нагружения, температуры, защиты от абразивных частиц и т. д.

Оценку конструкционных факторов начнем с анализа конструкционных материалов, из которых изготавливают резьбовые соединения.

Резьбовые детали автомобилей изготавливают из конструкционных сталей: углеродистых сталей обыкновенного качества (Ст 3кп, Ст3сп, Ст5), качественных сталей (марок 10, 10кп, 15, 15кп, 20, 20кп, 30, 35, 45), легированных сталей (марок 16ХСН, 20Г2Р, 30ГСА, 30ХГСА, 35Х, 35ХГСА, 38ХА, 40Г, 40Х, 40ХГСА, 40ХН2МА, 45Г и др.) [7]. В зависимости от механических свойств материалов (условного предела текучести, временного сопротивления разрушению, твердости) резьбовые детали делят на классы прочности. Классы прочности резьбовых деталей обозначают двумя числами, разделенными точкой. Первое число соответствует примерно одной сотой от

минимального предела прочности σ_B в МПа, а второе число – увеличенному в 10 раз отношению минимального условного предела текучести к минимальной прочности на разрыв [5]. Идентифицирующие классы стандартных гаек обозначают числом, которое равняется 0,01 от значения напряжения, возникающего под действием контрольной нагрузки, и соответствует минимальной прочности на разрыв винта того же класса. При диаметре резьбы 5 мм и выше, крепежные элементы класса 8.8 и выше, также как и гайки всех классов, должны быть маркированы с нанесением обозначения соответствующего класса на головке или торце гайки на небольших болтах; при этом разделительная точка между числами может отсутствовать; для гаек может также использоваться кодовая система, при которой фаски маркируются насечками и точечной штриховкой.

Для увеличения долговечности резьбовых соединений необходимо контролировать соответствие класса прочности и механических свойств материалов резьбовых деталей величине и характеру нагрузки, условиям работы.

В последние годы наблюдается тенденция снижения качества конструкционных материалов резьбовых деталей, что влечет направление детали в брак и ее замену новой деталью в процессе выполнения ТО и ТР автомобилей.

Для повышения прочности резьбовые детали из среднеуглеродистых и легированных сталей подвергают термической обработке.

Работоспособность и надежность узлов и агрегатов автомобилей зависит от геометрических параметров резьбовых соединений A . Площадь напряженной зоны можно рассчитать по формуле

$$F_1 = \frac{\pi \cdot (d_2 + d_3)^2}{4 \cdot 2}, \quad (2)$$

где d_2 – средний диаметр резьбы, м; d_3 – внутренний диаметр резьбы, м; F_1 – площадь поперечного сечения болта по резьбе, м².

Диаметр болта (шпильки) по заданному внешнему усилию выбирают из условия

$$\frac{\pi \cdot (d_2 + d_3)^2}{4 \cdot 2} \geq \frac{P}{[\sigma]}, \quad (3)$$

где P – растягивающее усилие от действия рабочих нагрузок, приходящееся на данный болт, Н; $[\sigma]$ – допустимое напряжение на растяжение, МПа; d_2 – средний диаметр резьбы, м; d_3 – внутренний диаметр резьбы, м.

Нагруженная на растяжение часть резьбового элемента должна иметь длину резьбы не менее $0,5 \cdot d$ (d – наружный диаметр резьбы); по возможности следует использовать крепежные элементы с длиной резьбы $1,0 \cdot d$.

Коэффициенты технического состояния резьбовых соединений f_{TC} учитывают соответствие рабочего состояния поверхностей резьбовых соединений техническим требованиям. В процессе эксплуатации возможно изменение геометрических параметров соединений, коррозионные повреждения поверхностей и т. д.

Функциональное назначение резьбового крепежа заключается в обеспечении соединения отдельных частей с усилием, достаточным для предотвращения смещения этих частей под действием рабочих усилий.

В крепежных резьбах обеспечивается условие самоторможения, однако при переменных и ударных нагрузках, которым подвергаются детали в процессе работы автомобилей, надежность самоторможения снижается и возможно самоотвинчивание соединения, что недопустимо при эксплуатации автомобилей.

Для предупреждения самоотвинчивания применяют специальные стопорящие устройства: контргайки, пружинные шайбы, стопорные шайбы и т. д.

Качество стопорящих устройств будет влиять на качество сборки резьбовых соединений и на его долговечность. Сила упругости, создаваемая контрящими устройствами, по своей величине должна равняться усилию растяжения резьбовой детали. Пружинные шайбы обычно неэффективны, когда используются с винтами классов выше 8.8, длиной резьбовой части более $2,5 \cdot d$ и металлическими деталями. В случае применения крепежных элементов классов 4.8 и 5.6/5.8 можно отказаться от установки гроверных шайб, если длина резьбовой части составляет более $5 \cdot d$.

Ряд ответственных деталей, включая и соединительные болты, гайки, шпильки, шайбы современных двигателей автомобиля рассчитывают на статическую прочность от действия максимальной силы и на усталостную прочность от действия переменных нагрузок [6].

Во время эксплуатации автомобиля практически все детали автомобильных двигателей, трансмиссии, ходовой части даже в условиях установившихся режимов работают в условиях переменных нагрузок. Влияние максимальных величин нагрузок и характера их изменения во времени на работоспособность деталей автомобиля значительно возрастает

при повышении частоты вращения и степени сжатия. Опыт эксплуатации автомобилей показывает, что около 90 % резьбовых соединений разрушается от усталости. Минимизация нагрузок, ведущих к усталостному разрушению материала резьбовой детали, достигается увеличением упругой податливости крепежных элементов (удлинением элемента и уменьшением внутреннего диаметра резьбы d_3), характеризующихся оптимальными усилиями натяжения, а также применением возможно более жестких соединяемых частей. Эффективным способом предотвращения последующего разъединения частей и самоотворачивания резьбовых элементов также является высоконапряженное соединение. Например, сверхпредельная затяжка соединения для резьбовых деталей класса 8.8 (изготовленных из металла с временным сопротивлением разрушению не менее 300 Н/мм²) при максимальной температуре 100 °С позволяет снизить усилие затяжки на 10...20 %.

Таким образом, коэффициенты технического состояния обеспечивают контроль качества сборки резьбовых соединений путем контроля соответствия техническим требованиям геометрических параметров резьбовых деталей, конструкционных материалов, технологии изготовления, стопорящих устройств.

Определяющим параметром функционала качества сборки резьбовых соединений A_k является момент затяжки соединения M .

Достаточный момент и порядок затяжки резьбовых крепежных элементов определяют надежность работы узла, агрегата.

При затяжке резьбовых деталей с применением обычных способов замера момента затяжки регистрируются значения усилия, которые могут отличаться в 2 раза. Это может быть следствием различных коэффициентов трения на опорных поверхностях f_2 и коэффициента трения в резьбовом соединении f_1 или различных моментов затяжки (когда затяжка осуществляется ручной механической отверткой). Для условия $f_1 = f_2 = 0,1$ эффективный момент, обеспечивающий получение требуемого усилия затяжки, составляет 17 % от полного момента затяжки. Для условия $f_1 = f_2 = 0,2$ он равен 9,5 %. Максимально возможные усилия, обеспечивающие прочность соединения, могут быть получены в случае, когда окончательная затяжка резьбовых деталей осуществляется по углу поворота и с прохождением предела текучести материала. Эти способы затяжки дают максимум преимуществ, но требуют предварительных расчетов и испытаний с использованием специальных ключей с электронным регулированием.

Максимально допустимое усилие затяжки в резьбовой детали P_{max} ограничивается величиной действующего напряжения (растяжения и кручения), которая составляет 0,9 от минимального предела текучести материала

$$P_{max} = \frac{0,196 \cdot (d_2 + d_3)^2 \cdot 0,9 \cdot \sigma_{0,2}}{\sqrt{1 + 4,86 \cdot \left(\frac{P + f_1 \cdot 3,63 \cdot d_2}{d_2 + d_3} \right)^2}}, \quad (4)$$

где d_2 – средний диаметр резьбы, мм; d_3 – внутренний диаметр резьбы, мм; $\sigma_{0,2}$ – условный предел текучести материала, Н/мм²; P – шаг резьбы, мм; f_1 – коэффициент трения в резьбовом соединении.

При условии

$$f_1 = f_2 = f_3, \quad (5)$$

где f_2 – коэффициент трения на опорных поверхностях, f_3 – средний коэффициент трения в резьбе и на опорных поверхностях, можно получить упрощенную формулу для определения момента затяжки M , необходимого для нагружения резьбовой детали до величины P

$$M = p \cdot \left[0,16 \cdot P + f_3 \left(0,58 \cdot d_2 + \frac{D}{2} \right) \right], \quad (6)$$

где D – диаметр для определения момента трения на опорных поверхностях, мм.
В случае различия в коэффициентах трения на головке и в резьбе используется формула, предложенная Джиллем (США)

$$M = K \cdot p \cdot d, \quad (7)$$

где d – наружный диаметр резьбы, мм; параметр K можно рассчитать по формуле

$$K = \frac{0,16 \cdot P + f_1 \cdot 0,58 \cdot d_2 + f_2 \cdot D/2}{d}. \quad (8)$$

Значения коэффициентов трения f_2 и f_1 для различных поверхностей и условий смазки приведены в [5].

Максимально допустимый момент затяжки M_{max} рассчитывается с помощью K -параметра при наименьших значениях коэффициента трения на опорных поверхностях f_2 и коэффициента трения в резьбовом соединении f_1

$$M_{max} = K_{min} \cdot p_{max} \cdot d. \quad (9)$$

Минимальный установленный момент затяжки характеризует качество процесса затяжки соединения и используемого оборудования. Если применяются гайковерты или затяжка осуществляется вручную с использованием динамометрического инструмента, то номинальный момент может быть достигнут с точностью $\pm 10\%$. При этом наименьший установленный момент затяжки составит

$$M_{min} = 0,8 \cdot M_{max}. \quad (10)$$

Оценка качества сборки резьбовых соединений автомобилей с помощью функционала качества A_k будет не полной без корректирующих коэффициентов $\bar{X}$, учитывающих условия эксплуатации. Среднее значение корректирующих коэффициентов $\bar{X}$ можно рассчитать по формуле

$$\bar{X} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^n x_i, \quad (11)$$

где n – количество технических воздействий; x_i – величины, возникающие во время эксплуатации автомобиля (пробег автомобиля, скоростные режимы, температурные режимы, контроль качества и соответствия применяемых эксплуатационных материалов и т. д.).

Таким образом, на основании рассмотренного материала можно сделать следующие выводы:

- работоспособность и надежность узлов и агрегатов автомобилей зависит от качества резьбовых соединений и способа их соединения;
- надежность работы узла определяют достаточный момент и порядок затяжки резьбовых крепежных элементов;
- при затяжке резьбовых соединений с применением обычных способов замера момента затяжки регистрируются усилия, которые могут отличаться друг от друга в 2 раза, что является следствием различных коэффициентов трения между головками винтов или гайками и контактной поверхностью резьбы, различных моментов затяжки при затяжке ручной механической отверткой;
- повышение качества выполнения технического обслуживания и текущего ремонта автомобилей требует более совершенного подхода к сборочным соединениям с использованием резьбовых деталей качественного материала и современных методик затяжки резьбовых соединений;
- рассматриваемая в работе методика затяжки резьбовых соединений в узлах и агрегатах при проведении ТО и ТР автомобилей позволяет определять точные значения моментов

затяжки в случае, когда затяжка резьбовых соединений производится динамометрическим гаечным ключом;

– при использовании метода затяжки с прохождением предела текучести и затяжки по углу поворота может быть достигнуто повышение коэффициента использования резьбовых соединений и надежности автомобиля;

– многофакторный анализ качества сборки резьбовых соединений автомобилей с помощью функционала качества A_k позволит прогнозировать ресурс резьбовых соединений автомобиля с учетом конструкционных и технологических факторов и условий эксплуатации;

– материалы статьи могут быть использованы в учебном процессе при подготовке бакалавров по направлению подготовки 6.070106 «Автомобильный транспорт» и 5В071300 «Транспорт, транспортная техника и технологии» при изучении дисциплины «Основы технологий производства и ремонта автомобилей»;

– материалы статьи могут быть использованы в учебном процессе при подготовке специалистов по специальности 7.070106 «Автомобили и автомобильное хозяйство» и 6М071300 «Транспорт, транспортная техника и технологии» в дисциплинах: «Организация и управление производством технического обслуживания и ремонта автомобилей», «Управление авторемонтным производством», «Ресурсосберегающие технологии при проведении ремонта», при выполнении дипломного проекта.

Литература

1. Петросов В. В. Ремонт автомобилей и двигателей / Петросов В. В. – М.: Академия, 2007. – 224 с.
2. Дюмин И. Е. Ремонт автомобилей / И. Е. Дюмин, Г. Г. Трегуб; под ред. И. Е. Дюмина. – М.: Транспорт, 1995. – 280 с.
3. Епифанов Л. И. Ремонт автомобилей и двигателей / Л. И. Епифанов, Е. А. Епифанова. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 352 с.
4. Саранча Г. А. Метрологія, стандартизація, відповідність, акредитація та управління якістю: підруч. / Саранча Г. А. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 672 с.
5. Березовский Ю. Н. Детали машин / Березовский Ю. Н., Чернилевский Д. В., Петров М. С.; под ред. Н. А. Бородина. – М.: Машиностроение, 1983. – 384 с.
6. Автомобильный справочник. Перевод с англ. – М.: За рулем, 1999. – 896 с.
7. Олишевская В. Е. Основные марки конструкционных углеродистых сталей, применяемых при производстве и ремонте автомобилей / В. Е. Олишевская, Г. С. Олишевский, А. А. Савченко // Науковий вісник Національного гірничого університету. – 2010. – № 5. – С. 70-73.

UDC 622,244.

OIL TREATMENT TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT AT AN OIL REFINERY

V.G. Nekrassov, A.Z. Murzagaliev, A.A. Murzagaliev

*Zhangir Khan West Kazakhstani Agrarian Technical University, Uralsk, Kazakhstan
K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.*

Мақалада мұнайдан газ және су фракцияларын гравитациялық тәсілдері арқылы айыру қарастырылған. Тауарлы мұнайды дайындау барысында одан су фракциясын айыру үшін ортадан тепкіш типті қондырғыларды қолдану тиімділігі көрсетілген.

В статье рассматриваются вопросы технологии сепарации жидких и газовых фракции нефти гравитационными методами. Доказывается эффективность использования

принципа центрифугирования в сепарации воды от нефти на стадии подготовки товарной нефти.

Кілт сөздер: *технологиялық жобалау, гравитациялық сұрыптау, судық, мұнайдың тығыздығы, мұнайдың тұтқырлығы, технологиялық шығындар, гидроциклондар, ортадан тепкіш, қондырғылар.*

Ключевые слова: *технологическое проектирование, гравитационные сепаратора, плотность нефти, вязкость нефти, технологические потери, гидроциклоны, центрифуга.*

Kazakhstan has vast hydrocarbon resources. According to the level of adding oil reserves the country is among the top 15 countries, ranking 9th place. The country has 172 oil and 42 gas condensate fields, 11 of which are large. Kazakhstan is the largest producer of oil in the Central Asian region [1, 2]. The country has about 60 oil producing companies.

Oil in deposit layers is a mixture of light hydrocarbons – methane (CH₄) and high-molecular ones like bitumens. Besides, in deposits oil forms an oil-water emulsion, and contains the dissolved salts.

The objective of oil-producing companies is not only extraction of oil from the bowels, but also its treatment up to the standard requirements of commercial oil pumped through pipelines and accepted for processing at refineries. [3]

For this reason oil from wells arrives at the point of oil treatment. The technology of oil treatment includes operations of heating oil up to 60°C, degassing, which causes removal of light oil fractions from oil that evaporate under atmospheric pressure and temperature lower than 30°C, water and dissolved salts are separated from oil.

Oil-producing enterprises are planned in accordance with administrative standards of technological design [4]. Gas and water separation technology at the facilities of oil producing enterprises is based on the use of gravity separators. Two-phase separators (the separation of oil and gas, oil and water separation), three-phase (separation of oil, gas and water), additional end gas separators and water depositing tanks are used, and the final water holding is held in the storage tanks of commercial oil. Due to the use of gravitational forces for separation all devices are bulky structures (pictures below).

Figure 1. End-gas separator

Figure 2. Water depositing tank

Gravity separation is widely used in various branches of engineering. [5] Separation of materials, both solid and liquid, occurs due to different densities in the gravitational force field. Since the density of water is equal to $1 \text{ ton} / \text{m}^3$ and oil density is $0.75\text{-}0.8 \text{ m} / \text{m}^3$, i.e. the difference in the density of water and oil is only $0.2\text{-}0.25 \text{ ton} / \text{m}^3$, the process of separation of water and oil lasts for a long time. As for the separation of gas from oil, high viscosity of oil reduces the speed of separation of liquid and gas oil units and oil despite the considerable difference in density. These factors lead to the fact that proper separation of gas and liquid oil fractions, as well as separation of water requires bulky equipment, and the process is long, which requires the use of several separation steps. This leads to the fact that the point of oil treatment is a complicated technological object occupying a big production space, characterized by a large metal consumption for oil treatment equipment.

In addition, low intensity of separation of oil components results in high process losses of hydrocarbons.

Centrifugal separators, in which the separation of liquid and gas fraction components are produced in a centrifugal force field, are widely used. Centrifugal separators in which the fluid undergoing separation is subjected to rotation by feeding into a cylindrical or conical chamber through a tangentially fixed input nozzle are distinguished. Such devices of centrifugal separation are known as hydrocyclones [6]. The starting speed and rotation of the liquid flow in hydrocyclones is carried out by pumping the separated liquid stream, the diameter of the cyclone chamber and the size of the inlet nozzle.

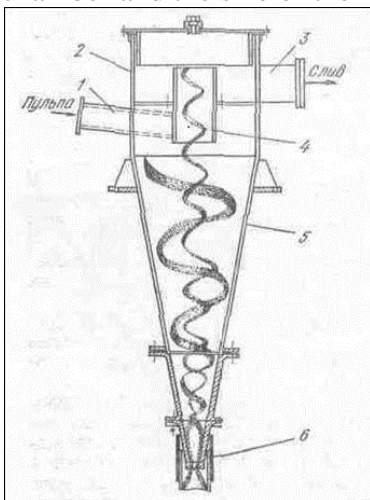

Figure 3- Construction and operation of the hydrocyclone (on the example of separation of liquid pulp): 1- inlet connection; 2 - a cylindrical body part; 3 – drain connection for light fractions); 4 - central tube; 5 - conical part of the body; 6 - drain nozzle to remove sediment.

According to this principle hydrocyclone can separate oil and gas fractions. The most effective application of centrifugal forces is realized in centrifuges. [7] In the centrifuge rotation force is given by supplying the separated substance into a rotating drum of the centrifuge.

As the centrifugal forces exceed gravitational ones substantially, the separation of oil components will be carried out, firstly, faster, and secondly, more efficiently.

Due to the use of centrifugal separators, such as hydrocyclones, and centrifuges oil treatment technology can be considerably simplified, metal consumption will be reduced, and the quality of releasing gas and water from oil will be higher.

It should be noted that the principle of centrifugation for demulsification and separation of water from oil is considered effective [8]. However, industrial application of the methods of centrifugal separation in oil treatment technology has not yet been found. Currently centrifugation techniques in oil production are considered in relation to the processing of oil slime, drilling mud; removal of oil from the field and wastewater; removal of water from crude oil [9].

At present centrifugation of oil is used in the laboratory analysis of oil and mud processing. However, the technology of oil treatment at oil refineries centrifugal separation techniques has not found application yet. At the same time, these methods are promising; as they reduce the metal consumption of oil treatment equipment, improve the quality of releasing gas fractions and water. In general, centrifugal methods in oil treatment technology can be considered promising, therefore, there are good reasons for carrying out work on their development at oil producing enterprises.

References

1. Analysis of the oil industry of Kazakhstan // Presentation of JSC "The rating agency of the Regional Financial Centre of Almaty-city" Almaty, 2012, p.67, Mode of access: <http://www.rfcaratings.kz/ru/node/27>
2. The main branches of the fuel and energy complex of Kazakhstan. Presentation on the economy of Kazakhstan, p. 17. Mode of access: www.testent.ru
3. GOST 51858-2002. Oil. State standards, standards. Mode of access: [polymery.ru> gost_info.php? G_id = 47.](http://polymery.ru/gost_info.php?G_id=47)
4. Objects of the oil and gas industry, made using block and block-integrated devices. Norms of technological design. GNP 01/87 / 04-84. Ministry of oil and gas industry, Gas Industry Ministry, the Ministry of Petroleum Industry. Moscow, 1984 / Access: [www.complexdoc.ru/ntdpdf/481836/obekty_gazovoi_i_neftyanoi_promyshlennosti_vypolnennye_s_primeneniem_blochn.pdf.](http://www.complexdoc.ru/ntdpdf/481836/obekty_gazovoi_i_neftyanoi_promyshlennosti_vypolnennye_s_primeneniem_blochn.pdf)
5. Gravity Separation. Mode of access: [www.viven.ru> separation.](http://www.viven.ru/separation)
6. Hydrocyclones. Mode of access: [http://www.oil-filters.ru/hydrocyclones.php.](http://www.oil-filters.ru/hydrocyclones.php)
7. Industrial Centrifuges. Mode of access: [http://www.oil-filters.ru/centrifuges.php.](http://www.oil-filters.ru/centrifuges.php)
8. Centrifugation. Mode of access: <http://xn--80aaakjoeag4b2boc1a.xn--p1ai/2011/12/centrifugirovanie/>
9. Industrial centrifuges and decanter system. Mode of access: [http://www.zondir.ru/articles/promyishlennyye-tsentrifugi-i-dekanternyie-sistemyi.htm.](http://www.zondir.ru/articles/promyishlennyye-tsentrifugi-i-dekanternyie-sistemyi.htm)

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
Philological Sciences

ӘОЖ 809.434.2

Онтопсихоллингвистика ғылымының бастау көздері туралы

К.К. Садирова, Н.Б. Тайпақова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан

В статье рассматриваются виды формирования онтопсихоллингвистики.
Types of ontopsychoinguistics formation are considered in the article.

Ключевые слова: *онтопсихоллингвистика, язык ребенка, связь психологии и лингвистики, логопедия*
Key words: *ontopsycholinguistics, child language, relationships of Psychology and Linguistics, Logopedia*

Ғылыми зерттеулерде онтопсихоллингвистиканың бастау көздеріне мыналар жатқызылып жүр:

- 1) бала тілі лингвистикасы
- 2) сөз психологиясы
- 3) логопедия
- 4) мектепте сөз өнерін/тіл мәдениетін оқыту әдістемесі
- 5) нейролингвистика.

К.Ф. Седовтың көрсетуінше, осы аталған ғылым салалары онтопсихоллингвистиканың бала тілі деген тұтас ғылымға бірігуіне әкелді. Енді бұлардың әрқайсысына тоқталсақ:

1. Бала тілі лингвистикасы

Бала тілі туралы ғылымның біртұтас қалыптасуында тіл білімінің маңызы ерекше. Лингвистер бірінші болып бала тілінің қалыптасуын зерттеу мәселесін көтерді. Лингвистердің қорында көп жылдық бақылаулар жазылған күнделіктер бар, сол жазбалар арқасында зерттеушілер баланың өз ана тілі әлеміне қалай енетіні туралы қорытындылар жасай алды. Әсіресе, баланың бір жастан жеті жасқа дейінгі тілінің қалыптасу кезінің сипаты, заңдылықтары туралы мәліметтер толық десе де болады. Орыс тіл білімінде бұл салада Гвоздев А.Н. көп еңбек сіңірген. Бұл бағытта Бала тілі лингвистикасының петербургтік (Ленинградтық) мектебінің тарихи мәні бар. Ол мектептің негізін қалаушы ғалым С.Н.Цейтлин. Ол онтогенезде тіл жүйесінің қалыптасуын зерттейтін тіл білімінің саласын **онтолингвистика** деп атауды ұсынды [1].

2. Сөз психологиясы

Сөз психологиясы жас ерекшелік психоллингвистикасына теориялық іргетас болды, ол сөз онтогенезі үдерісін заттық-таңбалық, әлеуметтік-когнитивтік тұрғыдан толықтыруға мүмкіндік берді. Бұл бағыттағы тұжырымдар психология ғылымының классиктері Л.С.Выготский [2], А.Р. Лурия [3], Н.И.Жинкин [4] т.с.с. зерттеулерінде берілді.

Жас ерекшелік психоллингвистикасының қалыптасуына басты ықпал еткен – сөздің қалыптасуы туралы тұжырым. Бұл концепция Л.С.Выготскийдің «Мышление и речь» зерттеуінде толық тұжырымдалған. Қысқаша айтсақ, бұл тұжырымның негізгі мәні мынадай:

1. Сөздің түзілуі не туындауы ойдың сөзге / мәтінге өту үдерісі, ол мынадай кезеңдерден тұрады: (1) түрткінің болуы, (2) ойдың түзілуі, (3) ішкі сөздің (ойдағы сөздің) түзілуі, (4) айтылымның моторлы жүзеге асуы.

2. Ішкі сөздің (ойдағы сөздің) айтылған (сыртқы) сөзден сапалы ерекшелігі бар, ішкі сөз болашақта айтылатын сөздің қысқа конспектісі, айтылымда сөз жеке дара эмоционалды-жағдаяттық тұлғалық мәнге ие болады.

3. Ішкі сөз – сөз санасының (речевое сознание) ұзақ уақыттық эволюциясының нәтижесі. Мектепке дейінгі жастағы балада ол қалыптаспайды. Кішкентай балада әуелі сыртқы, яғни **эгоцентрлік сөз** дамиды, әуелі ол сөзді айтады да, сонан кейін ол баланың ішкі тілдік санасына бекітіледі. Осылайша сырттан айтылған сөздің ішкі қысқа сөзге айналуы **сөздің интериоризациялануы** деп аталады. Психологияда аталып жүргеніндей, ішкі сөздің қалыптасу тетіктері 10 жаста толық аяқталады [2].

Л.С.Выготскийдің аталған тұжырымдарын А.Р.Лурия мен Н.И.Жинкин жалғастырды. Н.И.Жинкиннің енгізген жаңалығы – эмбебап заттық кілт (универсальный предметный код) туралы болжамы. Оның айтуынша, адамның санасының тереңінде сөзбен берілмейтін ерекше интеллект – эмбебап заттық кілт болады. Өз сөзімен келтірсек: «Мышление ... протекает не на каком-то национальном языке, а на особом языке, вырабатываемым каждым мыслящим человеком» [4, 83]. Н.И.Жинкин эмбебап заттық кілтті ойдың алғашқы формасы, бұл кілтсіз сөздің түзілуі де, түсінілуі де мүмкін емес деп қорытады. Нақ осы эмбебап заттық кілтте болашақ айтылымның мәні жазылады. Ішкі сөздегі хабарламаның қалыптасуы мұнан әрі заттық-сызба тілінен сөзге көшу үшін қайта кілттену (перекодирование) үдерісінде орындалады. Бірақ сөзде ойдың екінші мәрте тууы жүзеге асады, ең алдымен ол ой эмбебап заттық кілт таңбасында түзілген. Мұндай үдерісті Л.С.Выготский өз еңбегінде былай сипаттаған: (...) мысль и слово оказываются с самого начала вовсе не скроенными по одному образцу. В известном смысле можно сказать, что между ними существует скорее противоречие, чем согласованность. Речь по своему строению не представляет собой простого зеркального отражения строения мысли. Поэтому она не может надеваться на мысль как готовое платье (...). Мысль, превращаясь в речь, перестраивается и видоизменяется [2, 307-308].

4. Оқушының тілін дамыту әдістемесі

Бала тілі туралы ғылым біраз уақыт бұрын өз іргесін практикалық педагогикадан алшақ ұстады. Гуманитарлық ғылымдағы антропоэзектілік бағыт, қоғамдағы соңғы он жылдағы әлеуметтік өзгерістер шебер сөз сөйлеу өнеріне деген сұранысты арттырды. Шебер сөз сөйлеу өркениетті толерантты қарым-қатынас ұстанымдарын қалыптастыру қажеттілігін туғызды. Сондықтан қазіргәі заманға лайық толыққанды тілдік тұлға қалыптастыру талабы туды. Ол мектеп риторикасының дамуына жаңа серпін берді, ал бұл өз кезегінде бала тілін дамыту әдістемесін туғызды. Сондықтан бала тілінің қалыптасуына ықпал ететін әдістер қарастырылатын бала тілін дамыту әдістемесі онтопсихолингвистиканың бастау көздерінің бірі болып табылады. 6-7 жаста баланың тілдік тұлға сапасында қалыптасу бағыты өзгереді. Бұл жаста бала ана тілінің жүйесін толық игереді. Оның алдында өзге міндеттер туады. Н.И.Жинкиннің сөзімен айтсақ, «бала бұл жаста ашық мәтін алаңына шығады, ғарышқа ұшқан ғарышкер тәрізді болады» [4, 110]. Бұл кезде коммуникативтік құзыреттіліктің эволюциясының негізгі бағыты тіл емес, сөз, нақты айтқанда, - дискурс, яғни біртұтас сөз әрекеті болады. Ал бала дискурсының стратегиясы мен тактикасын зерттеуге лингвистика ғылымы дайын болмай қалды, сондықтан да дискурс құрылымының қалыптасу проблемасын «тілдік емес» деп бағалау жеңілірек болды.

Мектеп оқушыларының тілін зерттеуде онтопсихолингвистика әдістемелік, әсіресе, М.Р.Львовтің [5], Т.А.Ладыженскийдің [6] зерттеулеріне сүйенеді. Бұл мәселе Ресейдің Воронеж риторикалық мектебінде қарастырылған. Олардың өкілдері, атап айтқанда, Лемяскина, Стернин, Чернышова өз зерттеулерінде балалардың коммуникативтік әрекетіне назар аударып, зерттеу нысанына айналдырады.

3. Логопедия

Логопедия – дефектология саласы, ол бала тілі дамуындағы ауытқулар мен кемшіліктерді зерттейді, арнайы оқулар мен тәрбиелеу арқылы кемшіліктерді түзеу жолдарын іздейді.

Логопедия пәні – сөйлеу аномалиялары, нақты айтсақ, сөздің қалыптасуы мен қызметінің нормадан ауытқуы. Р.Е.Левиннің дұрыс атап көрсеткеніндей, логопедиядағы қарастырылатын сөздегі өзгерістер мен оның қалыптасуындағы жас ерекшеліктеріне байланысты туындайтын өзгерістерді шатастырмау керек. Мысалы, белгілі бір жасқа дейін баланың кей дыбыстарды дұрыс айта алмауы, сөздік қорының шектеулі болуы, сөйлемді дұрыс құра алмауы сөз қызметін игеру барысындағы қалыпты құбылыс, нақты айтқанда, физиологиялық құбылыс болып саналады. Оны бала тілінің қалыптасуындағы ауытқу, патологиялық кемшілік деуге болмайды. Оқушы грамматиканы, жазу нормаларын, жазбаша сөзді бірден және қатесіз қабылдай алмайды, бұл нормадан ауытқуға жатпайды. Бірақ бұларды сөйлеу мен жазудағы арнайы логопедтің қатысуын қажет ететін ауытқуларды ажыратуда шатастырып алуға болмайды [7, 266].

Сондықтан логопедияның дамуында туындаған мәселе: жас ерекшелігі болып саналатын сөздің қалыптасуындағы ауытқу мен сөйлеу кемістігін қалай ажырату керек? Осы сұраққа шешім іздеу салдарынан бала дамуының қалыптасу нормасын сипаттау туындады. Бұл онтопсихолингвистиканы толықтырады.

Логопедтердің жұмыс мазмұны мен бағыттары жас ерекшелік психолингвистикасының ұстанымдарымен ортақ болып келеді.

Бұл біріншіден, **даму ұстанымы**, ол сөйлеу кемістігін талдау үдерісі болып саналады. Сөйлеудегі кемістіктердің көрінуінің статистикалық сипаттамасын анықтай отырып, олар не себепті пайда болуда деген мәселені міндетіне алады.

Логопедиялық зерттеудің қолданатын тағы бір ұстанымы – **жүйелі зерттеу ұстанымы**.

Бұл сөйлеудегі кемістікті тілдік деңгейлер, атап айтқанда, фонетикалық, грамматикалық, лексикалық-семантикалық деңгейлер жүйесіндегі және сөйлеу әрекеті компоненттерінің жүйесіндегі байланыстан іздестіреді.

Логопедиялық жұмыс жүргізудің үшінші ұстанымы – **психикалық дамудың өзге қырларымен сөздің байланысы**. Бұл ұстанымды жүзеге асыру логопедтің сөйлеу кемістігі табиғатын анықтауда оның адам психикасының басқа қырларымен, нақты атасақ, сенсорлық, эмоционалды-еріктік, интеллектуалдық салада байланыста алып талдау жасауына мүмкіндік туады.

Бұл ұстанымдарды Р.Е.Левин 20-ғасырдың 60-жылдардың аяғында қалыптастырды, бүгінгі күнге дейін бұл ұстанымдар қазіргі логопедияның **онтогенетикалық ұстанымымен** жақсы үндеседі. Онтогенетикалық ұстаным мазмұнына сөздің формасы мен қызметінің пайда болу бірізділігін, сонымен бірге онтогенезде бала әрекеттерінің түрлерінің пайда болу бірізділігін есепке алу енеді, түзету-логопедтік әсер ету әдістемесін дайындауда пайдаланады [7, 31].

Онтогенетикалық тұрғыдан зерттеуді жүзеге асырудың теориялық негізі – жас ерекшелік психолингвистикасының тұжырымдамалық ережелер жүйесі. О.Е.Грибова бұл туралы былай жазады: «Психолингвистический аспект онтогенетического принципа необходим при анализе речевого нарушения, так как помогает логопеду выявить специфику дизонтогенеза различных клинических форм речевого недоразвития соотношение первичных и вторичных нарушений, прогнозировать эффективность коррекционной работы» [8, 38-39].

Логопедия психолингвистикамен тығыз қатынаста болады. Сөздің дамуындағы ауытқуды түзеу мен сөйлеуді дамыту мақсатында жұмыстанатын мамандар «психолингвистика – логопедия» байланысын мойындайды, екеуін теориялық-практикалық біртұтастықта таниды, психолингвистиканы логопедтің практикалық әрекетінің теориялық іргетасы деп санайды.

Қазіргі логопедияның үлкен жетістігіне бала тілінің фонетикасы мен фонологиясының зерттеу нәтижелерін алуға болады. Сөзді, дыбыстарды айтудағы кемшіліктерді түзету

(дислалииді), жазудағы қатені түзету (дисграфиді) логопедті сөздің мәнін қабылдау мен сөздің түзілу құпиясын, артикуляциялық тетіктердің жұмысын, дыбыстарды естуде ажырату тетіктерін терең зерттеуге итермелейді, бұның нәтижесі сапасында жас ерекшелік фонетикасы проблемасының арнайы ғылыми зерттеу нысанына айналып, нәтижесінің жариялануын айтуға болады.

4. Нейролингвистика

Нейролингвистика – сөз әрекетінің мида ұйымдасуын зерттейтін психоллингвистиканың бір саласы. Онтопсихоллингвистика көп уақытқа дейін нейролингвистикамен бірлескен зерттеу жүргізбеген. Адам миының құрылымы оның онтогенезде дамуының жеке ерекшеліктері жеке тұлғаның коммуникативтік портретін қалыптастырудың алғышарты болып табылады. Бұл мәселеге қатысты ғалымдарды мынадай сұрақтар толғандырады: неліктен балалардың ойлауы теорияшылар мен суретшілер типіне жіктеледі, кіші мектеп жасындағы ер балалардың қыздарға қарағанда дамуы баяу болады, неліктен олар кейін қыз балаларды басып озады, солақайлықты немен байланыстыруға болады т.с.с.? Бұл мәселелердің шешімінің әлеуметтік сұраныстық мәні де бар, атап айтқанда, қарапайым адамдар ми құрылымы мен қызмет ету заңдылықтарын білу арқылы өздерінің ұл-қыздарының болашақ әрекеттерінің сәттілігі немен байланысты болатынын ұғуға тырысады.

«**Ми – сөз – тұлға**» мәселесінің арақатынасы қазір тек медик-афазиологтердің ғана проблемасы емес, қазіргі азаматтардың «қалыпты метасанасының» мазмұнын анықтайтын мәселе болып отыр. Медицинадан алыс адамдардың да қарапайым күнделікті қарым-қатынасы «тұрмыстық» болжам мен өзін-өзі болжамдау үшін физиологияға көбірек назар аудара бастады. Психоневрологиялық емханадағы ауруларды бақылау арқылы қалыптасқан тәжірибе олардың сөйлеуінің кемістігі ми қызметінің бұзылуынан болатынын көрсетті, сондықтан нейролингвистикада сау адам миының қызметтік ерекшеліктері бастағы назарда болады. Сондықтан оның зерттеу нысанына жоғарыда айтылғандардан басқа, ми құрылымының ерекшелігіне сай сөз бен ойлау типінің тәуелділігі мәселесі, мидың тілдік қызметті дамытудағы үдерісі, ер адам мен әйел адам миының ерекшеліктері т.с.с. проблемалар енеді. Осы және өзге де сұрақтарға сөз онтогенезінің мида ұйымдасуына нейролингвистика жауап береді.

Нейролингвистика шетелде 1950-1960 жылдары қалыптасқан. Ол үш ғылымның тоғысуында пайда болған: неврология, психология, лингвистика. Бұл ғылым саласының пайда болуы афазиологияның практикалық қажеттілігін қанағаттандырудан туындады, басқаша айтқанда, бас миының зақымдануынан пайда болған сөйлеуде кемістігі бар адамдарды емдеу жолдарын іздестіруден туындаған. Ресей нейролингвистикасының «атасы» болып А.Р. Лурия аталады, ол нейролингвистиканы ғылым ретінде былай анықтайды: «сөйлеу әрекетінің мидағы тетіктерін зерттейді, сронымен бірге мидың жергілікті зақымдануынан туындайтын сөйлеу үдерісіндегі өзгерістерді зерттейді» [3, 3]. Нейролингвистиканың алғашқы жетістігі сөйлеудегі кемістіктерді түзету мен болжау міндетіне сай практикалық сипатта болды. Бірақ психология мен лингвистиканың тығыз байланыстылығы оның жекеленуіне, өзінің теориялық сала болуына әкелді, өзінің зерттеу пәні мен зерттеу әдістеріне ие болды. Дегенмен, К.Ф.Седовтің көрсетуінше, нейролингвистика психоллингвистиканың саласы болып табылады, практикалық педагогика мен медицина саласынан психоллингвистикаға ығысып меншіктелген. Жоғарыда аталған ғылым салалары жас ерекшелік психоллингвистикасының немесе онтопсихоллингвистиканың теориялық базасына айналды.

Әдебиеттер

1. Цейтлин С.Н. Язык и ребенок: Лингвистика детской речи.- М., 2000
2. Выготский Л.С. Мышление и речь.- М.: Лабиринт, 2005.
3. Лурия А.Р. Язык и сознание. - М., 1999
4. Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи // Жинкин Н.И. Язык – речь – творчество (Избранные труды).- М., 1998.

5. Львов М.Р. Тенденции развития речи учащихся. М., 1979. Вып.2.
6. Ладыженский Т.А. Живое слово: Устная речь как средство и предмет обучения: Учебное пособие. -М., 1986.
7. Левина Р.Е. Предмет логопедии // Селиверстов В.И. История логопедии: Методико-педагогические основы.- М., 2004
8. Грибова О.Е. «Онтогенетический принцип» в логопедии // Психолингвистика и современная логопедия.- М., 1997

ӘОЖ 802.0

Қ.Жұбановтың дауысты дыбыстарға берген фонетикалық сипаттамасы

Н.А. Садуақас, Қ. Балтабаева

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье анализируются данные фонетического описания К.Жубановым гласных звуков казахского языка.

Data on K. Zhubanov's phonetic description of a vowel in the Kazakh language are analyzed in the article.

Ключевые слова: звук, гласный звук, фонетическое описание, К.Жубанов.

Key words: sound, vowel, phonetic description, K. Zhubanov.

Қазақ тілі фонетикасының ғылым саласы ретінде қалыптасуына Құдайберген Жұбановтың қосқан үлесі зор деп білеміз. Қазақ тіл білімінде фонетика мәселелері арнайы ғылым саласы ретінде алғаш рет Қ.Жұбановтың 1936 жылы шыққан «Қазақ тілінің грамматикасы» оқулығының фонетика бөлімінде жүйелі түрде қарастырылған еді. Ғалым осы еңбегі арқылы фонетика саласындағы басты-басты категорияларға анықтама беріп, ғылыми талдау жасап, жүйелі түрде баяндай отырып, қазақ фонетикасының алғашқы ғылыми курсының негізін қалап, кейінгі зерттеулерге ғылыми дұрыс бағыт көрсетіп, қазақ фонетикасының ғылым негізінде одан әрі жан-жақты тексерілуіне жол ашты. Қ.Жұбанов қазақ тіліндегі дыбыстарды үш топқа топтастыра отырып, “Дауысты дыбыс болатын - а, е, о, ұ, ы, ұу, ый - жетеуі”, - дейді [1.170]. Орыс тілінде дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігі сөз мағынасын айқындауға қатысады десек, ал қазақ тілінде дыбыстың жуан-жіңішкелігінің фонологиялық кезеңі болмайды. Ғалым қазақ тілі дыбыстарының өзіндік табиғатына сай, фонологиясы тұрғысынан қарап: “Жазуда дауысты дыбыстардың жуанын бір әріппен, жіңішкесін бір әріппен таңбалаймыз да, дауыссыздар мен сонорлардың жуанын да, жіңішкесін де бір-ақ әріппен таңбалаймыз”, - дейді [1.170]. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке болып жұптасып бөлінуі тіліміздің өзіндік ішкі заңдылықтарынан туындайды. Себебі дауыстылардың жуан, не жіңішке қолданылуына байланысты қазақ сөздерінің лексика-грамматикалық мағынасы өзгеріп, олардың екі түрлі фонема екендігін көрсетсе, ал орыс тіліндегі дауыстылардың жуан-жіңішке естілуі сөздің ішкі лексика-грамматикалық жақтарына әсерін тигізіп, өзгертіп жібермейді. Яғни, қазақ тіліндегі дауыстылардың жуан-жіңішкелігінің фонологиялық кезеңі болады. Ал орыс тіліндегі дауыстылардың жуан-жіңішке болып бөлінбеуі әр тілдің өзіндік табиғи заңдылықтары бар екендігін танытады. Қ.Жұбанов тіліміздің дыбыс жүйесіндегі осы ерекшеліктерді ескере отырып, **а, о, ұ, ы, ұу, ый** дауыстыларын жуан, **ә, ө, ү, і, е, үу, йй** - дауыстыларын жіңішке дыбыстар деп таңбалайды. Орыс тіліндегі дауыстылар қазақ тіліндегідей жуан-жіңішке болып бөлінбегенмен де, көрші тұрған дауыссыз дыбыстардың сапасына байланысты түрлі ренде айтылады десек, Қ.Жұбанов қазақ тілі дауысты дыбыстарының өзіндік ерекшеліктерін дәл танып, жуан-жіңішкелігіне қарай бір-бір таңбамен белгілеуді дұрыс деп тапқан. Қазақ

тілінде бір буындағы дауыстының жуан-жіңішкелігіне қарай онымен тіркеске түскен дауыссыздар да жуан-жіңішке айтылатыны белгілі. Тілімізде бір сөз құрамындағы барлық дауыстылар да, дауыссыздар да сингармонизм заңдылығы бойынша бірдей тембрмен айтылады.

Жеке бір дыбыс белгілі бір ғана сөйлеу мүшесі арқылы жасалмайды, қайта, барлық артикуляциялық мүшелердің қатысы арқылы жасалады. Бір дыбыстың екінші дыбыстан өзгеше болуы осы сөйлеу мүшелерінің өз қалпын әртүрлі ыңғайда өзгертіп отыруына байланысты. Сондықтан артикуляциялық мүшелердің қатысына қарай кейбір дыбыстар акустикалық жағынан да ұқсас болуы мүмкін. Қ.Жұбанов: “Дыбыстардың әрқайсысы әртүрлі бола тұрып, бірінің дыбысталуы біріне өзгелерінен гөрі жуықырақ болып отырады. Мысалы, дауысты дыбыстардың әрқайсысы өз алдына бір дыбыс бола тұрып, барлық дауыстылар бір-біріне өзге дыбыстардан гөрі жуықырақ болады. Сондықтан дыбыстарды үйір-үйір қылып топтауға болады”, - деп, дыбыстау түріне қарай дауысты дыбыстарды 1). Толық дауыстылар; 2). Келте дауыстылар; 3). Қосынды дауыстылар деп үш топқа бөледі [1.171].

Ол толық дауыстыларға *a/ə, e, o/ө* дыбыстарын, келте дауыстыларға *ы, і, ұ, ү*, ал қосынды дауыстыларға *ұу/уу, ый/йй* дыбыстарын жатқызған. Сөйтіп, Қ.Жұбанов қазақ тілінде жеті дауысты дыбыс бар екенін, олардың *e* дыбысынан басқасы жуан-жіңішке болып келетінін айтқан. Олар: *a, ə, e, o, ө, ы, і, ұ, ү* және қосынды дауыстылар *-ұу/уу, ый/йй* [1.170].

Қосынды дауыстылар деп, басқа дауыстыларға қоспай, бөлек қарастыруының өзі ғалымның үнемі ізденіс үстінде болып, бұл дыбыстардың табиғаты өзгеше, әлі анықтауды қажет ететіндігін танығандығы деп білеміз. Қ.Жұбанов қосынды дыбыстардың жуан-жіңішкелігі фонематикалық қызмет атқармайтынын білгендіктен олардың орнына бір таңба алу қажеттігін айтып, «Қосар ма, дара ма?» атты мақаласында *ұу/уу* - орнына «*у*», ал *ый/йй* қосынды дыбыстарының орнына «*й*» таңбасын алуды ұсынды. Осындай әріптерді енгізу арқылы ғана кемшіліктен арылуға болатынын айтты.

Қ.Жұбанов қазақ тілінің дыбыс жүйесінде екі қосынды “дыбысты” қосқанда барлығы он бір дауысты дыбыс бар деп білген. Кезінде Н.И.Ильминский қазақ тілінде сегіз дауысты дыбыс бар деп, «*ə*» дауыстысын «*a*» дыбысының варианты ретінде түсініп, оны дербес фонема деп есептеген жоқ еді [2.5]. Ал Радлов қазақ тілінде тоғыз дауысты дыбыс бар деп дұрыс айтқан. Ол «*и, у*» дыбыстарын сонорларға қоспай, аралық немесе жарты дауысты деп, дауыссыз дыбыс ретінде таныған. П.М.Мелиоранский де тоғыз дауысты дыбысты атайды да, оларға қоса *ай, ау, ей, еу, ой, өй, өу, уө, уа* - деген т.б. қосарлы дауыстылар бар деп білген. Ол «*ə*» фонемасын «*a*» мен «*e*»-нің аралығындағы дыбыс деп санаған.

А.Байтұрсынов қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде тоғыз дауысты дыбыс бар деп білген. Бірақ А.Байтұрсынов «*и, у*» әрпімен таңбаланған қосар дыбыстарды «жарты дауысты, орта дыбыстар» деп атап, кейіннен «шала дауысты» дыбыстар тобында қараған.

Қ.Жұбанов: “Қосынды дауыстылар бір дауысты, бір дауыссыз екі дыбыстан құралған: *ұу - ұ+у, ый - ы+й*. Сондықтан бірде таза дауысты дыбыс бола тұрып, бірде тігісінен сөгіліп екі дыбыс болып кетеді”, - деп, акустикалық ерекшеліктерін дәл көрсете тұрып, екі қосарды дауыстылар қатарында қарайды [1.171]. Латын жазуын қабылдағанда “қазақ тілі дыбыстарының табиғатын тануымыз сол бұрынғы күйінен көп ұзамағандықтан” деп, бұл қосар әріппен берілетін дыбыстарды дауыстыға жатқызып, қосынды дауысты дыбыс терминімен атай отырып, іс жүзінде оларды бір келте дауысты, бір дауыссыз дыбыстан біріккен диффузды екі дара дыбыс деп таныған. Ғылым жетістіктері тұрғысынан зерттелген еңбектерде де «*и, у*» монофтонг, енді бірінде дифтонгидтар деп пікір айтушылардың болғанын ескерсек, Қ.Жұбановтың “қосынды” деп танығаны да үлкен жетістік болатын. Кезінде Ж.Аралбаев та осы орайда мынадай пікір айтқан еді: “Сөйтіп, «*и, у*» дауыстысының бірінші компоненті қысаң дауыстылар да, екінші көмескі компоненті сонор – «*и, у*» деп білеміз. «*И, у*» дауыстыларының бірінші негізгі компоненті дауысты екенін, екіншісі сонор екенін қалай байқауға болады? Дауыстылар артикуляциясында фонациялық ауа кедергісіз еркін шығады да, дауыссызда кедергілі

мүкіс шығады. Осыған қарағанда, «**и, у**» артикуляциясында екі артикуляциялық басқышты көреміз (іштен келе жатқан фонациялық ауа кедергісіз басқыштан кедергілену басқышына өтіп шығады) [2.36]. Бұған қоса «**и, у**» қосындыларын дауысты дыбыстарға жатқызған пікірлер кейінгі кездегі оқулықтарда да жүрді. І.Кеңесбаев: “Қазіргі қазақ тілінде мынандай тоғыз жалаң дауыстылар (монофтонг) бар: **а, е, ы, і, ә, о, ө, ұ, ү**. Бұдан басқа мынадай екі қосынды дауыстылар (дифтонгоид) бар: **и, у**”, - дейді [3.228]. К.Бейсенбаева оқулығында: “Дифтонг дыбыстарда жиынды екі дыбыстың негізгі үні анық: көтеріңкі айтылады да, жанама қосынды үні оған қарағанда, едәуір көмескі, бәсең солғын айтылады”, - деп, «**и, у**» - тұйық дифтонг деген пікір айтылған. [4.25]. С.Мырзабеков өз оқулығында қазақ тілінің байырғы сөздерінің құрамында тоғыз (**а, ә, о, ө, е, ұ, ү, ы, і**) дауысты дыбыс бар екенін айтады. Ол «**и, у**» - таңбаларының әрқайсысы екі дыбыстың **ұу, үу, ыу, іу, ыі, іі** қосындысы екенін, дауыстыға жатпайтынын, оларды орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздердің дыбыстық құрамында кездесетін дауысты «**и, у**» дыбыстарымен шатастырмау керектігін, қазақ тіліндегі байырғы сөздерде мұндай дауысты дыбыстың жоқ екенін айтады [5.33].

Қ.Жұбанов **ыі, іі, ұу, үу** - қосынды дыбыстар екендігін, бірақ бір-бір таңбамен **/и, у/** белгілеу керектігін айтып, басқа дауыстылардан бөлектеп, қосынды дауыстылар терминімен атағаны дұрыс десек те, қазіргі ғылым жетістіктері бұларды дауысты дыбыс деп танымайтындығын көрсетеді. Қазіргі кездегі орфографиямызда осы «**и, у**» таңбалары тіліміздің фонологиялық заңдылығына нұқсан келтіріп жүргенін айта кеткен жөн. Бұл туралы Ә.Жүнісбеков: «Фонологиялық заңдылықтар ескерілмеген жағдайда немесе қазақ жазуын «**и, у**» әріптерімен “жетілдіру” сипатты шешімдердің әсерінен тетелес ұрпақтың-ақ сөз сазында күрт өзгерістер болып жатады. Соның нәтижесінде үлкеннің сөзі (дыбысталуы) кішіге, кішінің сөзі үлкенге түрпідей естіліп жатады», - деп, қазіргі орфографиямыз бен орфоэпия арасындағы алшақтықты көрсетеді. Ендеше, Қ.Жұбанов қазақ тілі дыбыстарының фонологиялық ерекшеліктерін анықтауға барынша назар аударған болса, оның ісін жетілдіріп, ғылым жетістіктерімен ұштастыру кейінгілердің, яғни қазіргі ғалымдардың еншісіне тиді.

Қ.Жұбанов дауысты дыбыстарды дыбыстау түріне қарай үш топқа бөлді дедік. Ол толық дауыстылар қатарында **а, ә, е, о, ө** - дыбыстарын атап: “Толық дауысты дыбыстардың дауыстылығы толық, жеткілікті болғандықтан, қандай жағдайда да өз сапасын жойып жарымайды, сол күйінде айтылады”, - дейді [1.13]. Ғалым бұл дауыстыларды айтылу жағынан гөрі естілу жағына көбірек назар аударып, соған сай жіктегендігін көреміз. Ж.Аралбаев та қазақ тілі дауыстылары үш түрлі, ашық-қысаң, жуан-жіңішке, еріндік-езулік, фонематикалық топқа жіктелетінін, олардың фонематикалық оппозиция деп көрсеткен еді [2.39]. Қ.Жұбанов **ы, і, ұ, ү** - дыбыстарын келте дауыстылар деп атайды. “Келте дауыстылар өте мүкі айтылатын болғандықтан бірде сапасынан айрылып, жоғалып кетеді де, бірде әнмен айтқанда - толық дауыстыға айналып кетеді. Бұлар тегінде толық дауыстылардың келтеленген түрі ғана”, - дейді [1.171]. Ғалым осы анықтамасы арқылы келте дауыстылардың акустикалық ерекшеліктерін дұрыс көрсеткенін көреміз. Ғалымның бұл дыбыстар “бірде сапасынан айрылып, жоғалып кетеді” деген пікірі қазіргі редукция заңдылықтарымен ұштасып жатыр. Ал бұл дыбыстар екінші буында редукцияға бейім тұратынын білеміз. І.Кеңесбаев түркологиялық еңбектерде дауыстылардың жұп-жұбымен жіктелуін шартты нәрсе деп ұғуымыз керектігін, себебі айтылуы мен естілуі үнемі біркелкі сыңарлас болуы мүмкін еместігін айтады. Жұп-жұбымен бөлінгенмен, олардың аралық түрі болатынын, «а, ә» фонемасы мейлінше ашық, ал «**у**» мейлінше қысаң, қалғандары осы екеуінің аралығында бірде ашыққа, бірде қысаңға бейім айтылуына қарай, екі топтың біріне телініп отыратынын, сондықтан «**е, о, ө**» - ашыққа, «**ы, і, ұ, ү**» - қысаңға есептелетінін айтады [3.237]. С.Мырзабеков «**а, ә**» - ашық, «**о, ө, е**» - жартылай ашық дауыстылар да, «**ұ, ү, ы, і, и, у**» - қысаң дауыстылар деп таниды. Ол: “Ашық дауыстыларды айтқанда астыңғы жақ (үстіңгі жақ қозғалмайды) барынша төмен түседі де, қысаңдарды айтқанда жоғары көтеріледі. Басқаша айтқанда, ашықтарды айтқанда екі жақ

бір-бірінен қашықтай түседі де, қысандарды айтқанда бір-біріне жуықтай түседі. Алайда ауаның еркін шығуына кедергі жасамайды. Ал жартылай ашықтар осы екеуінің аралығында айтылады”, - дейді [5.37]. Дауыстылардың жақтың қатысына қарай жіктелуін тілдің тік (вертикаль) бағытта қозғалуы түрінде танысақ, орыс тілінде дауыстыларды тік және көлбеу бағыттағы тілдің қозғалысына қарай жіктейтіні еске түседі. Қ.Жұбанов дауыстыларды акустикалық жағынан көрегендікпен дұрыс жіктеген деп білеміз. Себебі, біріншіден, Қ.Жұбановтың толық дауыстылары қазіргі ашық дауыстыларға, келте дауысталар қысаң дауыстыларға сәйкес келсе (**и, у**-дан басқасы), екіншіден, ғалым **и, у**-ды келте (қысаң) дауыстыларға қоспай, қосынды дауыстылар (қазіргідей ашық-қысаң деп екіге бөлмей) деп үшінші бір топта бөлек қараған. Демек, ғалым қосынды дыбыстардың табиғаты бөлек екендігін аңғарған деп білеміз. Оның бұл ізденісінің сырына көпке дейін түсінбей келген болатынбыз. Агглютинативті тілдерде фонематикалық оппозиция мен сингармонизм бірімен-бірі тығыз байланысты екенін ескерсек, Қ.Жұбановтың қазақ тілі дауыстыларын олардың ішкі табиғатына сай жіктей білгенін көреміз. Ж.Аралбаев: “Қысаң дауыстылар абсолюттік сан жағынан (**и, у** - дан өзгелері) келте, ашық дауыстылар созылыңқы айтылады”, - деген болатын [2.39]. Қазіргі кезде дауыстыларды жақтың қатысына қарай топтасақ, Қ.Жұбанов дыбысталу түріне қарай толық, келте деп жіктеген. Ашық дауыстыларға қарағанда өздерінің акустикалық және физиологиялық табиғатына қарай қысаң дауыстылар екі-екі жарым есе қысқа айтылады екен. Демек, жақтың ашылуына қарай дауыстылар толық айтылса, жақтың қысылып тұруына қарай дыбыс келте естіледі десек, Қ.Жұбановтың зерттеулері мен қазіргі еңбектер бір мәселеге екі жақтан келіп, бірін-бірі толықтырып тұр. Осы орайда, А.Байтұрсынов та «дауысты дыбыстардың ашық, я көмескі болмағы - ауыздың көп, я аз ашылуынан болады. Ауыз көп ашылғанда шыққан дыбыс ашық болады, ауыз тарылғанда шыққан дыбыс тұйықтау болады. Ауыз еркін ашылғанда шыққан дыбыс «а» барша дыбыстан ашық; сонан соң ауыздың тарылуына қарай екінші дәрежедегі дыбыстар шығады: жәй тарылса – «Ә», дөңгелектеніп тарылса – «О», онан әрі тарылғанда үшінші дәрежедегі дыбыстар шығады», - деген еді [6.396].

Қ.Жұбанов дауыстыларды толық, келте деп жіктеуде олардың естілу жағына көбірек назар аударса, кейінгі ғалымдар зерттеулерінде әр қырынан қарастырылғанын көреміз.

Қ.Жұбанов жасалу түріне қарай дауыстыларды ерін дауыстылары, езу дауыстылары деп екіге бөлген де, ерін дауыстыларына **о/ө, ұ/ү**; езу дауыстыларына **а/ә, ы/і, е** дыбыстарын жатқызады: “Ерін дауыстыларын шығарғанда ерін сүйіріліп ілгері ұмтылады да, езу жиылады; Езу дыбыстарын айтқанда езу жиылмайды, ерін сүйрмейді”, - дейді [1.172].

Қазақ тілі дауыстыларын жіктеген кезде А.Байтұрсынов аңғал (**а, е, ы**) және қымқырулы (**о, ұ**) деп бөліп, аңғалы орын талғамайтынын, ауа ауыз арқылы еркін өтетінін, ал қымқырулы немесе қымқырынды бас буыннан басқасын сүймейтінін, оны айтқанда ерін қымқырылатынын айтқан болатын [6.375]. Еріндік, езулік деп оппозициялық екі топқа бөлуіміз сингармонизм заңдылықтарын түсінуге көмектеседі десек, артикуляциялық жағымен қатар, дауыстыларды өзіндік ішкі ерекшелігіне қарай Қ.Жұбановтың бұлайша топтастыруы түркі тілдері үшін, әсіресе, қазақ тілі үшін сингармонизмнің маңыздылығын терең сезіне білуден туындаса керек.

Сонымен, қорыта айтсақ, Қ.Жұбанов қазақ тіліндегі дауысты дыбыстарға (**а, ә, е, о, ө, ұ, ү, ы, і, ұу, ый**) төмендегідей мінездеме берген:

А дыбысы - дауысты, дыбысталу түріне қарай толық немесе ашық, жасалу түріне қарағанда езу дауысты және жуан айтылады;

Ә дыбысы - дауысты, дыбысталу түріне қарай ашық (толық) дауысты, жасалу түріне қарай езу дауысты, жіңішке айтылады;

О дыбысы - дауысты, дыбысталу түріне қарай ашық(толық) дауысты, жасалу түріне қарай ерін дауыстысы, жуан айтылады;

Ө дыбысы - дауысты, дыбысталу түріне қарай ашық (толық) дауысты, жасалу түріне қарай ерін дауыстысы, жіңішке айтылады;

Е дыбысы - дауысты, дыбыстау түріне қарай ашық (толық) дауысты, жасалу түріне қарай езу дауыстысы, жіңішке айтылады;

Ұ дыбысы - дауысты, дыбыстау түріне қарай, келте, жасалу түріне қарай ерін дауыстысы, жуан айтылады;

У дыбысы - дауысты, дыбысталу түріне қарай келте, жасалу түріне қарай ерін дауыстысы, жіңішке айтылады;

Ы дыбысы - дауысты, дыбысталу түріне қарай келте дауысты, жасалу түріне қарай езу дауысты, жуан айтылады;

І дыбысы - дауысты, дыбысталу түріне қарай келте дауысты, жасалу түріне қарай езу дауысты, жіңішке айтылады;

Ұу/уу - қосынды дауыстылар, ерін дыбыстары, **ұу** - жуан, **уу** - жіңішке айтылады;

Ый/йй - қосынды дауыстылар, езу дыбыстары, **ый** - жуан, **йй** - жіңішке;

Дауыстылардың ашық-қысаң, жуан-жіңішке, еріндік-езулік болып фонематикалық үш топқа бөлініп, фонематикалық оппозиция жасауы тіліміздің өзіндік ішкі заңдылығынан туындаған ерекшеліктері болып табылады. Қазіргі қазақ фонетикасында Қ.Жұбанов еңбектеріндегі ғылыми ізденістер өзінің ғылыми құндылығын жоғалтпай, жалғастығын үзбей, одан әрі дамып келеді.

Әдебиеттер

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1966. - 362 б.
2. Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. - Алматы: Ғылым, 1988. - 144 б.
3. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. - Алматы: Мектеп, 1975. - 304 б.
4. Бейсенбаева К. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. - Алматы: Респ. баспа кабинеті, 1995. - 89 б.
5. Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы. - Алматы: Қазақ университеті, 1997. - 217 б.
6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 448 б.

ӘОЖ 81'23

Қазақстандықтардың құндылықтарының тілдік бейнесі

Э.Д. Сүлейменова, Ж.Қ. Мұзбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қаласы, Қазақстан

Данная статья посвящена выяснению образа ценностей казахстанцев в языке. В работе рассмотрены место и роль ценностей в жизни человека и общества, уровень исследования ценностей имеющих философскую категорию, а также образ ценностей казахстанцев в процессе глобализации и модернизации. Особое внимание уделяется определению значимости приоритетных ценностей для жизни граждан страны в ежегодном послании Президента РК Н.А. Назарбаева народу. Также, был проведен ассоциативный анализ ценностей молодых, пользующихся социальными сетями.

Образ ценностей казахстанцев имеет большую значимость в определении перспективы страны для многонационального Казахстана. Потому что, из-за воздействия современных факторов, как охват всемирной глобализации, развитие информационно-коммуникативных технологий, в языковом образе разных этносов, государств и жителей система ценностей проявляется по-разному. Следовательно, положительное или негативное развитие ценностей по своим внутренним способностям могут содействовать объединению или же распылению общества. Это явление непосредственно влияет на характер членов общества, а также их образу жизни и языку. Поэтому выяснение образа ценностей казахстанцев в языке будет большим достижением в сфере языкознания.

This article is devoted to clarification of an image of Kazakhstani citizens' values in the language. In the work the place and role of values in the life of people and society, level of research of the values possessing philosophical category, and also an image of values of Kazakhstani citizens in the course of globalization and modernization are considered. Special attention is paid to determination of the importance of priority values for the citizens' life in annual Messages of the President of Kazakhstan Nazarbayev N. A. to the people. Also, the associative analysis of values of young people using social networks was carried out. The image of values of Kazakhstani citizens is of great importance in defining the prospect of the country for multinational Kazakhstan because due to the impact of modern factors such as the world globalization, development of information and communicative technologies the system of values is revealed differently in a language image of different ethnoses, states and nations. Therefore, positive or negative development of values according to the internal abilities can cause either integration or decomposition of the society. This phenomenon directly influences the character of members of society, as well as their way of life and language. Therefore clarification of an image of values of Kazakhstani citizens in the language will be a breakthrough in the sphere of linguistics.

Ключевые слова: ценность, языковой образ, антропоцентризм, казахстанцы, ассоциативный анализ, послание, молодежь, безопасность, толерантность.
Keywords: value, language image, anthropocentrism, Kazakhstani citizens, associative analysis, message, youth, safety, tolerance.

Бүгінгі таңда тіл білімінде антропоэзектік бағыт үстемдік алып, адам факторына ерекше мән беріліп отыр. Антропоэзектік бағытқа сәйкес тіл адамның ойлау жүйесімен іс-әрекетіне ықпалы, сонымен қатар адамның тілге әсері, тілдегі адам факторына ерекше мән берілуде. Тіл мен адамның өзара байланысының қатынасында құндылықтардың тілдегі көрінісін анықтау ғылыми ізденістерді қажет етеді.

Құндылық адамның өмірін мәнді сәнді ететін түсініктер жүйесі. Адам баласының тарихында қандай қиындықтар болса да адамды адам етіп қалдыратын рухани тіректер қалыптасты. Осы рухани тіректер бірте-бірте құндылықтарға айналды. Құндылықтар шындықты реттейді, оған мән, мағына, маңыз береді. Құндылық – адам қажеттілігінің бейнесі. Ол зат немесе идея болуы мүмкін [1, 457].

Әрбір адамның немесе әлеуметтік топтың өзіне тән құндылықтары бар. Сол секілді, қоғамда құндылықтар жүйесі арқылы тіршілік етеді. Мемлекеттің қалыптасуы және дамуы, ұлттың мықтылығы әрі келешегінің кемел болуы құндылықтармен тығыз байланысты. Мемлекетіміздің бүгінгі таңдағы жетістіктері мен құндылықтары Елбасының халыққа жолдауында жан-жақты көрініс тауып келеді. Н.Ә. Назарбаевтың жыл сайынғы жолдаулары мемлекеттің даму бағыттарын айқындаушы құжат іспеттес. Осы орайда, қазақстандықтардың құндылықтарының тілдік бейнесін анықтауда Президент Н.Ә. Назарбаевтың халыққа арналған жолдауларына (1997-2014 ж.ж) контент талдау жүргізілді.

1 кесте – ҚР Президентінің халыққа жолдауларындағы (1997-2014ж.ж) құндылықтардың жиілік талдау көрсеткіші

Елбасымыздың 1997-2014 жыл аралығында халыққа жолданған барлық жолдауларына контент-талдау жасау арқылы мынадай негізгі категориялар тізімі алынды: «Қауіпсіздік», «Бірлік» (ынтымақ, татулық), «Тәуелсіздік», «Бейбітшілік», «Тұрақтылық», «Толеранттылық», «Демократия», «Тарих», «Отбасы», «Патриотизм», «Білім», «Еңбек», «Интеллектуалды ұлт». Барлығы он екі индикатор. Таңдалып алынған құндылықтардың жыл сайынғы жолдауларда индикаторлары іздестірілді. Одан кейін ерекшеленген индикаторларды есепке ала отырып, тіркеуге алынған құндылықтарды пайдалану жиілігі саналды.

Қайталану жиілігі басым индикатор **«Қауіпсіздік»**. Бұл индикатор 2001 жылы мен 2012 жылдың желтоқсан айындағы Қазақстан Республикасы Президентінің **«Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты»** атты Қазақстан халқына жолдауында ең көп қолданысқа ие болды. Қайталану жиілігі 2011 жылы – 26 рет, 2014 жылы -38 рет көрініс тапты.

Ол қазіргіжаһандану жағдайында көрші мемлекеттердің ішіндегі ішкі саяси әлеуметтік, экономикалық тұрақсыздық, қоғам ішіндегі жанжалдардың орын алуымен сипатталады. Сондықтан мемлекеттегі басты басымдылық азаматтар мен елдің қауіпсіздігіне мән беріледі.

Контенттік талдауға алынған **«Бірлік»**,**«ынтымақ»**, **«татулық»** индикаторларының қайталану жиілігі екінші орынға ие болды. Қазіргі таңда аталмыш ұғымдарға этносаралық қатынастарды реттеу мен келісімді орнатуда үлкен мән беріледі. Аталмыш ұғымдар әсіресе, 2003 жылғы жолдауда қайталану жиілігі 18 рет, 2013, 2014 жылғы жолдауларда қайталану жиілігі 28 рет байқалады. Бұл Қазақстанның ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуде бірден бір басты критерий ретінде қарастырылғандығын білдіреді.

Президенттің**«Болашақтың іргесін бірге қалаймыз»** атты жолдауында:

«Халқы тату-тәтті, саясаты сарабал елдің ғана қазынасы қыруар, болашағы баянды болады». Ырыс – ынтымаққа жолығады, дәулет – бірлікпен толығады. Мен ауызбіршіліктен айнамайтын ақжүрек жұртымның қуатты ұлтқа, шуақты ұлысқа айналарына кәміл сенемін. Халқымызда «Бақ берерде елге ырыс қонады, ұстанған жолы дұрыс болады» деген даналық сөз бар». «Барша қазақстандықтардың жұмған жұдырықтай бірлігінің арқасында біз алмайтын асу, біз жеңбейтін кедергі болмайды. Мерекелі күндерге жеткізген берекелі тірлігіміз баянды болсын, ағайын!», - дейді мемлекет басшысы[2].

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алған жылдан бастап өзін демократиялық мемлекет ретінде таныды. Елдің ішкі саяси жағдайын реттеуде бірінші кезекте демократиялық

Құндылық тар	1997	98	99	2000	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	Жалпы саны	
Қауіпсіздік	1	3	12	26	8	2	2	3	5	13	10	8	8	13	22	4	4	0	43	223
Бірлік Ынтымақ Татулық	5	29	2	16	5	3	10	8	28	11	13	2	0	11	12	13	12	12	12	153
Демократия	18	1	-	-	1	2	5	11	6	18	11	3	9	13	6	4	30	50	178	
Тәуелсіздік	17	14	-	2	1	3	5	8	7	14	17	6	3	7	3	3	21	18	149	
Толеранттылық	3	2	-	4	5	5	8	9	12	10	9	8	11	13	11	10	12	10	142	
Бейбітшілік	18	2	3	7	4	2	3	11	13	-	3	5	3	6	10	3	17	21	129	
Тұрақтылық	-	5	1	3	5	6	5	9	11	8	10	9	10	8	10	14	13	11	124	
Патриотизм	-	-	2	-	-	-	1	5	8	15	12	8	10	16	17	16	19	21	121	
Білім	5	4	5	6	4	6	10	8	8	6	7	9	10	9	7	11	10	11	115	
Тарих	-	2	3	4	4	3	6	4	2	5	6	6	9	10	6	8	11	8	115	
Отбасы	-	-	1	2	4	3	-	4	6	4	5	3	4	7	8	9	7	9	76	

құндылықтарға үлкен мән берілді. **«Демократия»** ҚР Президенті Жолдауларының 1998

Еңбек	1	1	-	-	1	-	-	2	-	4	1	3	5	6	9	8	1	8	61
Интеллектуалды ұлт	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	10	7	9	8	11	53

және 2005 жылдарда өте көп қолданысқа ие болды. Бұл аталған жылдары үлкен әрі ірі саяси және экономикалық реформалардың, модернизацияның бастау алуымен сипатталады. Осылайша 2005 жылғы жолдауда:

«Біз тарихымызда тұңғыш рет Шығыс Азия мемлекеттерінің тәжірибесін және өзіміздің көпұлтты әрі көп дінді қоғамымыздың ерекшелігін ескеріп, Батыс демократиясының қағидаттарына сай келетін тәуелсіз мемлекетімізді орнаттық» деп көрсетілген [2].

Ел Президентінің басты жемісі ретінде барша қазақстандықтар қадірлеуге тиіс құндылықтардың бірі «Тәуелсіздік». «Қазақстан-2030 стратегиясы - ұлттың ұлы мақсаттары межеленген жыл» (1997ж) атты жолдаудың басым құндылықтарының бірі «Тәуелсіздік» қазақтың тарихынан күні бүгінге дейін ең баға жетпес құндылық екені мәлімделеді. Бұл жөнінде Н. Назарбаев:

«Бұл, ең біріншіден, Алаш басшылары мен Мұхтар Әуезовтің аңсап жете алмай кеткен бүгінгі тәуелсіздігімізді ардақтай біліп, оны қорғап, сақтай білу. Екіншіден, Мұханды қуғын-сүргінге қиғандар өз ішімізден шыққанын ешуақытта ұмытпайық. Ел бірлігін сақтап, арандатушы мен алауыздарды тоқтата білуіміз керек. Бұл болашақта ел болуымыз үшін керек», - деп өз бағасын берді [2].

Қазақстан қоғамындағы бірнеше ұлттардың арасындағы өзара келісім мен саяси тұрақтылықтың орнауына бірден-бір ықпал етуші фактор, мемлекеттің негізін құраушы ұлт қазақ халқының менталитетіндегі «төзімділік», «толеранттылық» құндылығы. Контент-талдаудың нәтижесінде «Толеранттылық» құндылығы Президент жолдауларында сандық көрсеткіш бойынша барлығы 129 рет қайталанған. Қайталану жиілігі 2014 жылы 21 рет байқалады. Тіпті 1997 -1998 ж жолдауларда қамтылмаған. Ал жаңа ғасырға бет алған 2000 жылдары қайталану жиілігі арта түскен. Бүгінгі күнге дейін Президент жолдауынан бөлек, БАҚ құралдарында жиі көтеріліп жүрген құндылықтардың көшін бастап тұр.

Қазақстандық ғалымдар Н.Ә. Нысанбаев және Г. Малинин қоғамдық тұрақтылық пен этносаралық келісімді орнатудағы, толеранттылыққа байланысты Президенттің жүргізіп отырған саясаты мен жөнінде былай деп атап өтеді:

«Н.Ә. Назарбаев толеранттылық идеясын тек тұжырымды түрде негіздеп қана қоймайды, сонымен қатар ол өзге халықтардың мәдениеті мен діндеріне шынайы ықылас пен құрмет көрсете білетін, толеранттылықтың жоғары дәрежесіндегі адамның үлгісінде өзін көрсете отырып, толеранттылыққа үндейді. Толеранттылық өзін байқайтын екі жүйені атап көрсетуге болады: біріншіден, бұл психологиялық деңгейде, мұнда ол жеке адамның немесе топтың мақсаты ретінде байқалады; екіншіден, саяси деңгейде, онда ол заңмен немесе дәстүрмен бекітілген іс-қимыл, немесе норма ретінде көрінеді» [3,43-44].

Контент-талдауға алынған мағыналық категориялардың қатарында «Интеллектуалды ұлт» индикаторын ерекше атаған жөн. Қоғамды құраушы азаматтардың білім жүйесі, білім сапасы, ғылым сияқты маңызды мәселелерді қамтиды. Бұл тақырып «Жаңа әлемдегі жаңа қазақстан» жолдауында жиі көтерілді. Президент «Бізге ұлттық интеллектінің діңін құру мақсатында халықаралық деңгейде бәсекеге түсе алатын «интеллектуалды ұлт» керектігін атап өтті. Және интеллектуалды ұлт ұғымы жөнінде:

«Интеллектуалды ұлт қалыптастыруда екі маңызды факторды атап айтқым келеді.

Біріншіден, әрбір азаматтың білімі мен кәсіби деңгейінің заман талабына сай болуы, яғни лайықты өмір сүруі және мемлекетке пайда әкелуі үшін неғұрлым бәсекеге қабілетті болам деген алдына үлкен мақсат қойылуы тиіс. Екінші фактор – барлық халық үшін мемлекет тарапынан қажетті инфрақұрылым жасалуы шарт. Бұл үшін бізге америкалықтарды немесе жапондарды қуып жетудің қажеті жоқ, өзіндік ерекшелігі бар интеллектуалды ұлтқа айналуға барынша күш-жігерімізді жұмылдыруымыз керек» [4, 7].

Латын тілінен енген «intellectus» - интелект сөзінің түпкі мағынасы үйрену, түсіну, түйсіну, деген мәнді білдіреді. Ендеше, интелектуалды арттыру үрдісі білім жүйесімен тығыз байланысты [4,8].

Ғалым Н. Нұрпейісова «интелектуалды ұлт дегеніміз біліммен ғана шектеліп қалған дүние емес. Білім, ғылым, тәрбие барлығы бірігіп интелектуалды құндылықтарды құрайды. Қазақстандағы халықтар интелектуалды өресі артуы тиіс. Әрбір жас адам өз білімін арттырып, жетілідіріп отыруы керек. Сонда ғана біз интелектуалды ұлт бола аламыз», - дейді. Сонымен қатар қайталану жиілігі өзге индикаторларға қарағанда соңғы 2012, 2013, 2014 жылғы жолдауларда қайталану жиілігі арта түскен (7-9 рет).

Қазақстандықтар үшін қашанда тіл мәселесі келелі мәселе екені баршамызға аян.

Елбасының жолдауларында қазақ тілі ұлтты біріктіруші құндылығы ретінде «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» жолдауында «Осындай көзқарас тұрғысынан алып қарағанда, егер қазақ тілі «Бүкіл ұлтты ұйыстыратын ең басты құндылық» болса, тілді үйренуге құлықсыздық танытып жүргендер, тіпті ондаған жылдай биік лауазымды иеленіп тұрғанымен, қазақша бір сөйлем құрастыра алмайтындар ел тұтастығы мен бірлігін сақтауға, болашаққа сенбей, «мәңгілік ел» болуымызға мүдделік танытпайтындар деп бағалауға әбден болады. Логикалық тұрғыдан да басқаша айту мүмкін емес», - деп, тілдің басым құндылық екенін ерекше атап өтеді [10,15].

Индикатордың бірі – «**Еңбек құндылығы**». Бұл жөнінде Президент еңбек қазіргі қазақ қоғамының ең басты қозғаушы мотиваторы екендігін мына тамаша сөздерінен аңғаруға болады. «Даламыз-дәнге, өрісіміз-малға, үй-ішіміз жанға толсын» десек, еңбекті дәріптеуден бастаған жөн. Өйткені жоғарыда айтылғандардың барлығы-мейлі, білек күшін қажет етер мал мен дән өсіру болсын, сол қара жұмысты жеңілдетер технологиялар даярлауға керек ой еңбегі болсын, мейлі жан баулу болсын еңбекті қажет етеді. Біле білген адамға өмір сүрудің өзі де үлкен еңбек» [2].

Жас ұрпақтың дүниетанымындағы өзгерістердің мәнін ой елегінен өткеріп, зерделеу теориялық міндеттер тұрғысынан қалай зәру болса, өмірлік мақсат-мүддеден де солай маңызды. Қоғам дамуының жаңа арнаға түсуі, яки еліміздің егемендік алуы – тәуелсіздігіміз қаншама құндылықтарға жол ашты. Қоғамның күллі бағыт-бағдары, ізгі мұраттары, қажеттіліктері мен себеп-салдарлары түбегейлі өзгерді, мұның өзінің жастардың ой-санасына, өмірлік ұстанымдарына әсер-ықпалы болмай қалған жоқ. Осы орайда, Көпшілік қауымдастық арасында басым құндылықтарды білу үшін әлеуметтік желі қолданушы жастарға еркін ассоциативті талдау жүргізу арқылы басым құндылықтар анықталды.

Ассоциативті талдау әлемдегі ең танымал «Facebook» әлеуметтік желісіне тіркелушілердің жеке ақпараттық парақшаларына сауал жолдау арқылы жүзеге асты.

Жастарға «Өміріңіздегі басты құндылықтар қандай» және «сіз үшін басым «5» құндылықты көрсетіңіз» сауалы жолданды. Жүргізілген онлайн сауалнамаға жынысы, әлеуметтік және отбасылық жағдайы әртүрлі 50 адам қатысты. Сұралғандардың ең көп бөлігі жас және жұмысқа қабілетті жастағы тұлғалардан тұрды. Респонденттердің барлығы дерлік ұлты – қазақ. Сауалнамаға қатысушы респонденттер өз өміріндегі құндылықтарды атай отырып, басты 5 құндылықты жазды.

2 кесте – **Әлеуметтік желі қолданушылардың құндылықтарының жиілік көрсеткіші**

Р/с	Құндылықтар	Пайыздық көрсеткіш
1	Отбасы	18,8
2	Денсаулық	12,7
3	Білім	10,3
4	Қаржы	9,1
5	Ұлттық тәрбие	7,4
6	Бейбітшілік	7,3
7	Отан	7,0

8	Мансап, кәсіп, жұмыс	5,3
9	Баспана	5,0
10	Махаббат	4,9
11	Салт-дәстүр	3,7
12	Дін	2,2
13	Сұлулық	1,6
14	Уақыт	0,7

Кестеден көріп отырғанымыздай жастардың басым құндылықтары қатарынан «Отбасы», «Денсаулық», «Білім», «Қаржы», «Ұлттық тәрбие» көрінді. Отбасықұндылығы қашанда қазақстандықтардың басты құндылығы. Сауалнама көрсеткіші соны дәлелдеді. «Отан – отбасынан басталады» деген дана сөз тауып айтылған. Отбасы – мемлекеттің берік іргесін қалайтын да, дәстүрлерін жалғастыратын да, ұрпақ тәрбиелейтін де қастерлі ұя. Сондықтан, отбасының мызғымас беріктігі мен тұрақтылығын жастар бірінші орынға қоя білді.

Өз өмірлерінде жетістікке жол бастар құндылық ретінде жастар «Білім» құндылығын жоғары бағалады. Бұл мемлекет басшысының жолдауларында қамтылған құндылықтарымен сәйкес келеді. Жастардың білімге көзқарасы күн сайын өзгеріп келеді. Жастар «Жақсы білім – ертеңгі болашағың» деген қағиданы басты назарда ұстайды. Қорытындылай келе, қазақстандықтардың құндылықтары елдің даму қарқыны мен болашаққа бағдарын анықтайды. Құндылықтар жүйесінің қоғам үшін маңыздылығы жайлы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев зиялы қауыммен кездесуде: «Қандай қиын-қыстау жағдайда да адамдар үшін өзекті болып қала беретін даусыз құндылықтар әрдайым болған және бола береді. Қоғамның адамгершілік деңгейін анықтайтын рухани байлық пен мәдениет осылардың қатарына жатады. Мүмкін осы қиындыққа толы қым-қуыт жылдарда өзіміздің басты құндылықтарымызды сақтап қала білгендігіміз біздің басты жетістігіміз болар», - дейді. Осы орайда қазақстандықтардың тілдік бейнесіндегі құндылықтарды анықтаудағы зерттеу нәтижелерін салыстыра отырып, ел тұрғындарының бұлжымас құндылықтар қатарында отбасы, еліміздің тәуелсіздігі, көпұлтты ұлыстардың татулығы мен бірлігі, толеранттылық, халықтың денсаулығы және жастардың сапалы білім алуы қазақстандықтардың басты құндылықтарына айналып отыр.

әдебиеттер

- 1 Қазақ ұлттық энциклопедиясы. I Том. — Алматы. — 1998. Б.457.
- 2 www.akorda.kz ҚР Президентінің ресми сайты
- 3 Ахметов Ж. Қоғамдағы құндылықтарды білеміз бе? //Ақиқат. — 2008. — № 4. — Б. 43–44.
- 4 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: болашаққа интеллектуалдық секіріс // Егемен Қазақстан. – 2009. — № 21. — Б. 7-8.

УДК 327

МЕЖКУЛЬТУРНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В БАШКИРСКОЙ И РУССКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА

Ф.Г. Фаткуллина

Башкирский государственный университет

г. Уфа, Республика Башкортостан

Мақалада әртүрлі құрылымды екі тіл: орыс және башқұрт тілдерінің мәдениаралық өзара қарекетінің өзекті мәселелері қарастырылады. Бір мәдениет пен екінші мәдениетті салыстыра отырып қана олардың ерекшелігін көруге болады деген гипотеза ұсынылады. Мәдениспецикалық антропоцентристік бірліктің мәнісі адам табиғатының жалпы

болмысын, осыған орай этноцентристік бірлігі образдарға байланысты екені көрсетіледі. Сонымен бірге, әлем тілдеріне ортақ мәдени және тілдік әмбебаптыққа назар аударылады. The article deals with topical issues of intercultural interaction between two different languages: Russian and Bashkir. There is a hypothesis that peculiarities of a particular culture can be seen only in comparison with another culture; that the value of the culture specific units is anthropocentric, since it reflects the general features of human nature, and, at the same time, it is ethnocentric, since the meaning of these phraseological units contain images that are understandable to an ethnic group, possessing certain cultural background knowledge of the linguistic culture. Particular attention is paid to cultural and linguistic universals – features, inherent to many languages.

Кілт сөздер: *мәдениаралық коммуникация, лингвокультурология, менталитет, тілдік тұлға, әлемдік ұлттық тілдік көрініс, фразеология.*

Key words: *intercultural communication, cultural linguistics, mentality, language personality, the national linguistic view of the world, idioms.*

Лингвокультурология как наука возникла во многом на почве межкультурного взаимодействия, как теоретическая основа лингвострановедческих изысканий и описаний, необходимых для обучения неродному языку и основам другой культуры, то есть, для межкультурной коммуникации. С другой стороны, в ряде исследований наметилась тенденция осуществлять лингвокультурологическое описание в пределах одной культуры и одного языка, безотносительно их взаимодействий с другими, причём факт и возможность таких взаимодействий не отрицаются. Так, рассуждая о месте лингвокультурологии в ряду других научных дисциплин, В.А. Маслова декларирует, что «нас... интересует только та культурная информация, которая присуща конкретному народу либо близкородственным народам, например православным славянам» [Маслова 2001: 12], признавая при этом перспективным комплексное лингвокультурологическое описание многонационального и поликультурного региона (в работе речь идёт о Витебской области Республики Беларусь) [Маслова 2001: 74-81].

Крайним проявлением второго подхода к языку и культуре можно считать рассуждения О.А. Корнилова о взаимной непроницаемости разных культур: «Мы даже возьмём на себя смелость утверждать, что национальные языковые картины мира непроницаемы для иноязычного сознания... Узнать же и понять национальную языковую картину мира чужого языка с позиции собственного языкового сознания, то есть, как бы со стороны, накладывая постоянно фрагменты чужой национальной языковой картины мира на фрагменты национальной языковой картины мира своего языка, практически невозможно» [Корнилов 2011: 142]. По мнению исследователя, «постичь чужую национальную языковую картину мира – это значит встать на место человека – носителя иностранного языка, на его «точку мировосприятия», то есть через лексическую систему получить представление о национальной ментальности (национальной логике) и национальном характере (эмоциях и средствах и выражения, нравственных приоритетах и т.д.)», а само постижение другого языка и культуры предполагает формирование у человека ещё одной языковой личности [Корнилов 2011: 143]. Несмотря на ряд верных замечаний, такой подход представляется нам не вполне оправданным с точки зрения здравого смысла: обучение языкам существует объективно и даёт реальные результаты, возможность проникновения в иные культуры демонстрируют такие явления, как перевод (в том числе художественный) и билингвизм, имеющий в России и странах бывшего СССР массовый характер [Фаткулина 2010].

По мнению Анны Вежбицкой, представление об уникальности и специфичности отдельных языков и культур должно уравниваться знанием культурных и языковых универсалий – особенностей и черт, присущих большинству или многим языкам мира [Вежбицкая 2001: 47-48]. При этом исследовательница считает недопустимыми как

изоляция, представляющий культуры как замкнутые статичные сущности, так и попытки деконструкции понятия культура, отрицающие само существование отдельных культур: «Нельзя спорить с утверждением, что культуры не представляют собою отдельные монады, что они неоднородны, исторически изменчивы, взаимосвязаны и “постоянно обмениваются принадлежностями”» [Вежбицкая 2001: 39]; «культура в принципе является неоднородной, но таков и язык» [Вежбицкая 2001: 44]. В таком свете взаимодействие и взаимное понимание культур являются не только целью исследований на стыке языкознания и культурологии, но и необходимым условием для выявления специфических черт, присущих отдельным культурно-языковым общностям: «Нельзя найти «идентичность» своей собственной культуры (сколь бы разнородной она не была), пока глубоко и досконально не познакомишься с другой культурой, вплоть до того что реакция на это знакомство обновит всё твоё существо» [Вежбицкая 2001: 43]. Следовательно, особенности одной культуры можно увидеть лишь в сравнении с другой культурой. Поэтому эффективным методом изучения этнокультурных различий является межкультурный анализ: анализ различий в поведении, оценке каких-либо явлений, отношении к семье, детям, работе, закону и т.д. [Фаткуллина 2011: 73]. Практически аналогично формулирует условия понимания другой культуры (и «национальной личности» – носителя конкретной культуры) и В.В. Воробьев: «Понять русскую национальную личность – это значит воспроизвести в сознании другой национальной личности не только логику её бытия, имманентно присущую ей систему ценностей, но также и то специфическое видение мира, особое мироощущение, конструируемую ею свою особую, исторически обусловленную «картину мира», своеобразие образа и стиля жизни, этические и эстетические категории и многое другое, что делает данную личность самобытной и без чего нет ей как целостного живого организма [Воробьев 2008: 188-189]. Таким образом, взаимопонимание между разными культурами и их носителями, жизненно важное для многих людей и человеческих общностей, в частности, для этнических меньшинств, находится в прямой зависимости от фундаментальных исследований различных культурных норм и исторически передаваемых моделей значения [Исакова 2012: 147]. Полемизируя со сторонниками деконструкции понятия культура, Анна Вежбицкая отмечает: «Если говорить, что культуры не имеют содержания, подразумевая, что тем самым им нельзя научить, то это может выглядеть весьма либеральной и просвещённой позицией, но на самом деле, защищая эту позицию, мы ставим преграды на пути взаимопонимания различных культур [Вежбицкая 2001: 44-45]. Взаимопонимание культур может быть достигнуто (и достигается) в ходе процесса межкультурной коммуникации, которая определяется в наиболее общем виде как «адекватное взаимопонимание двух участников коммуникативного акта, принадлежащих к разным национальным культурам» [Верещагин, Костомаров 1990: 26]. Под межкультурной коммуникацией понимается также «установление диалога с представителем иной, нежели своя, этнокультурной общности, причём в ходе общения коммуниканты должны адекватно воспринимать национально-культурное содержание речи». По своей сущности, межкультурная коммуникация – это «межперсональная коммуникация в специальном контексте, когда один участник общения обнаруживает культурное отличие другого» [Фаткуллина 2011: 72]. Межкультурная коммуникация признаётся успешной лишь в том случае, если её участники находятся на равных позициях и в общении отсутствует элемент превосходства одной культуры над другой у представителя одной из них [Хайруллина 2005: 18], а сам процесс межкультурной коммуникации начинается с осознания факта реально существующих культурных различий между разными людьми. Главной целью общения в таком случае является преодоление различий, обусловленных культурными несовпадениями. Признание существования таких различий позволяет осознать, что у представителей другой культуры есть свои правила и социальные нормы, стереотипы мышления и поведения, отличающие людей друг от друга [Исакова 2013; Фаткуллина

2011]. При этом успех межкультурной коммуникации связывается с овладением основами культуры того лингвокультурного сообщества, на языке которого ведется общение. При межкультурной коммуникации происходит столкновение и взаимодействие не совпадающих друг с другом языковых и этнических картин мира, неодинаковых культурных кодов, так как «у представителей разных культур по-разному происходит дешифровка полученных сообщений» [Хайруллина 2005: 19]. Знаковая, семиотическая система каждого национального языка уникальна, она «включает в себя самые разнообразие коды, каждый из которых отличается своей спецификой по сравнению с аналогичным кодом в другой национальной культуре» [Фаткуллина 2011 :73]. Таким образом, как уже отмечалось выше, успешная межкультурная коммуникация базируется на освоении не только собственно языковых единиц другого языка, но и национальной языковой картины мира, закодированной в языке экстралингвистической информации. Результатом межкультурной коммуникации в случае наибольшего успеха может считаться возникновение многоязычия – явления, при котором происходит употребление индивидуумом (группой людей) нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией. Наиболее часто встречающейся формой многоязычия считается билингвизм, предполагающий владение двумя языками, при котором первым языком считается родной, а вторым – неродной, но широко используемый той или иной этнической общностью. Билингв, или билингвальная языковая личность, усваивает языковые средства вместе с материальной и духовной культурой народов – носителей этих языков, становясь, таким образом, носителем двух национальных языковых картин мира [Закирьянов 2012: 3].

Большинство российских исследователей, разрабатывающих проблематику межкультурных коммуникаций, сосредоточивают своё внимание на вопросах, связанных с изучением иностранных языков либо русского языка как иностранного, рассматривая и описывая феномен индивидуального двуязычия. Нам представляется, что в условиях многонационального и поликультурного государства, каковым является Российская Федерация, не менее продуктивным может быть анализ национально-русского билингвизма, который имеет массовый характер и давнюю историю. Так взаимодействие башкирского и русского языков началось ещё в XVI веке и продолжается в настоящее время, причём, согласно результатам Всероссийской переписи населения 2002 года, русским языком владеют 93 % башкир страны [БЭ1: с. 473]. Столь длительное и широкое взаимодействие двух языков на одной территории, на наш взгляд, не могло не отразиться не только на индивидуальной речи билингвов, но и на всех уровнях взаимодействующих языков, в первую очередь, башкирского.

С двуязычием, как индивидуальным, так и массовым, связаны такие явления, как культурно-языковая интерференция и интеркаляция. Интерференция (от латинского *inter* – между собой, взаимно и *ferio* – касаюсь, ударяю) определяется как «взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при языковых контактах, либо при индивидуальном освоении неродного языка; выражается в отклонениях от нормы и системы второго языка под влиянием родного». Интерференция понимается также как «процесс взаимодействия родного и другого (изучаемого) языков, в результате чего говорящий испытывает влияние норм родного языка и нарушает нормы другого языка» [Хайруллина 2005:106]. Она способна охватывать все уровни языка, в том числе, грамматику и лексику, но особенно заметна в фонетике, так как приводит к возникновению акцента. Интерференция, происходившая в прошлом, может оставлять следы в системе языка в виде субстрата и суперстрата (остаточная интерференция). Наиболее интересная с точки зрения лингвокультурологии лексико-семантическая интерференция проявляется в отклонении от норм словоупотребления, возникающем в результате переноса особенностей лексической сочетаемости родного языка в речь на втором языке [Хайруллина 2005: 108]. При межкультурной коммуникации в языке возникает также явление интеркаляции – «так называемые межъязыковые вклинивания,

или вкрапления, элементов одного языка в ткань другого в речи двуязычных людей, а также грамматическое оформление по законам одного языка слов, словосочетаний и предложений другого.

Русско-башкирская межкультурная коммуникация оставила наиболее заметные следы в лексической системе башкирского языка. Слова-русизмы встречаются практически во всех разрядах башкирской лексики: *торба – труба, өстәл – стол, һалдат – солдат, эшләпә – шляпа, бәрәңге – картофель* (от рус. диал. *парёнка – пареная в печи репа* и др. При этом проявилась также функция русского языка как языка-посредника: через русский в башкирский язык проник целый ряд слов-интернационализмов европейского происхождения (драма, директор, футбол, браво и пр.) [Саитбатталов2013].

Как правило, лексемы русского происхождения обозначают бытовые, хозяйственные, политические и другие реалии, которые ранее отсутствовали в жизни башкирского народа, однако утверждения, что «безэквивалентная лексика русского языка заимствуется вместе с реалиями и понятиями. Именно так объясняется наличие большого количества русских заимствований в башкирском языке» [Закирьянов 2012: с. 41], на наш взгляд, несколько упрощают картину. Вряд ли башкиры, издревле живущие в горнолесной и лесостепной зоне Южного и Среднего Урала и занимающиеся лесными промыслами, впервые узнали, что такое *бүрәнә (бревно)* или *ысмала (смола)*, только после середины XVI века. Механизмы заимствования представляются нам более сложными.

С точки зрения лингвокультурологии наиболее интересен вопрос, затронула ли длительная межкультурная коммуникация более глубокие слои башкирского языка, мир коннотаций и ассоциаций. Данная проблема требует специального изучения, поэтому мы ограничимся лишь несколькими предварительными замечаниями. Представители лингвокультурологической школы В.Н. Телии считают основным источником лингвокультурной информации фразеологический фонд национального языка [Маслова 2001: с. 9]. К.З. Закирьянов в уже цитированной монографии «Двуязычие и перевод» приводит список фразеологизмов, которые «полностью совпадают и по семантике, и по структуре, и по лексическому составу и допускают дословный перевод» [Закирьянов 2012: с. 41]. Некоторые из них, например, *уҙеңде кулга алыу – брать себя в руки, күңел ятмай – душа не лежит, уртаҡ тел табыу – найти общий язык* и др., представляют собой кальки с русских сочетаний. Особенно это заметно в первых двух случаях, так как существуют собственно башкирские устойчивые сочетания *кулга алыу – приводить в порядок, подчинять, арестовывать, күңел тартмау – душа не лежит, күңел ятыу – иметь расположение к чему-либо и күңелгә ятыу – нравиться, приходится по душе*. На этих, пусть и единичных примерах, можно заметить некоторое влияние русской фразеологии на башкирскую.

В русский язык Башкортостана проникло заметное количество лексики тюркского, преимущественно, башкирского происхождения. Это преимущественно слова, обозначающие разнообразные природные, бытовые, этнографические, религиозные и другие реалии, характерные для региона. Необходимо отметить, что в наибольшей степени они характерны для разговорной речи и художественных текстов, а также для языка СМИ. К таким словам относятся:

- 1) имена собственные (антропонимы, топонимы, ойконимы и др.), адаптируемые к фонетическим и морфологическим правилам русского языка: *Иске Собхангол ауылы – село Старосубхангулово, Маләүез йылғаһы – река Мелеузка, Аҫкын боз мәмерйәһе – Аскинская ледовая пещера, Ризәтдин бине Фәхретдин – Ризәтдин Фахретдинов* и др.
- 2) Заимствованию подвергаются этнографические реалии, обозначающие предметы традиционного быта, детали народного костюма, национальные музыкальные инструменты, праздники и т.д.: *силәк – чияк (долблёное деревянное ведро цилиндрической формы с крышкой и верёвкой), камсы – камча (короткая плеть на небольшой рукоятке, нагайка), елән – зилән (верхняя одежда, халат), курай – курай (башкирский национальный музыкальный инструмент типа продольной открытой флейты,*

а также растение реброплодник уральский, из которого оно производилось; стилизованное изображение цветка курая украшает государственные герб и флаг Республики Башкортостан), *кумыз – кубыз* (музыкальный инструмент из дерева или металла, варган) и пр.

3) В прошлом заимствованию подвергались слова, обозначающие природные объекты, характерные для Южного Урала: *эрэмэ – урема* (поречье, поемный лес и кустарник по берегу речек; поросшая леском, и более корявым, или кустовьем, низменность по руслу рек, до степного кряжа, *тугай – тугай* (густая растительность в речной пойме), *һырт – сырт* (гребень, гряда, водораздел... возвышенность, разделяющая притоки двух рек или водоёмов) 4) В речи русскоязычных жителей Башкортостана можно встретить термины родства, заимствованные как из литературного башкирского языка, так и из его диалектов: *кортатай* (от баш. диал. *картатай – дед со стороны отца*), *лясяй* (от баш. лит. *өләсәй – бабушка*), *карсяй* (от баш. диал. *кәрсәй – бабушка*), *ненейка* (от баш. и тат. диал. *нәнәй – бабушка*) и др. Их проникновение в русский язык, по-видимому, связано с существованием значительного числа этнически смешанных семей, в которых родственников разных национальностей принято называть на соответствующем языке. При этом заимствованные корни зачастую сопровождаются аффиксом *ка* по аналогии с русскими *дедушка* и *бабушка*. Характерны примеры употребления заимствований этого класса: *разъехались по карсяйкам* (из разговора; о школьниках, которые проводят лето в деревнях у бабушек); *Может быть, когда внуки появятся, я не бабой Дашей стану, а ненейкой Дашей* (из разговора).

5) Спорадически встречаются заимствованные обозначения реалий социальной жизни традиционного башкирского общества: *батыр – богатырь*, силач; *бай – богач* (как правило, в негативных контекстах), *шәжэрэ* или *шежере* (баш. *шәжәрә*, от араб. *шаджара – дерево*) – родословная запись, генеалогическое древо, в прошлом атрибут каждой башкирской родоплеменной или семейной группы и т.д.

6) Межкультурное взаимодействие в Башкортостане повлияло также на особенности региональной кухни, в которой произошёл синтез русских, башкирских, татарских и других кулинарных традиций, с каждой из которых связана специфическая лексика, активно употребляемая русскоязычными жителями республики: *вак беляш – вак бәлеш* (маленький печёный пирог с начинкой из мяса с картошкой или крупой, *бишбармак – бишбармак* (букв. пять пальцев; блюдо, приготовляемое из мяса и лапши, приправленное жирным бульоном, луком и перцем), *салма – һалма* (лапша, нарезанная крупными четырёхугольниками), *тултырма* (варёная колбаса с ливером и крупой), *казы – казы* (домашняя колбаса из конского сала с мясом), *шурпа – һурпа* (мясной бульон) и т.д. Данный пласт лексики настолько прочно вошёл в русский язык Башкортостана, что активно участвует в словообразовании, становясь основой неологизмов типа *бишбармачная – заведение, в котором подают бишбармак*, или *шурпоед – сотрудник мусульманского культа, который читает Коран на традиционных собраниях верующих (меджлисах) только ради еды и других материальных вознаграждений*.

7) В русском языке Башкортостана большую активность проявляет лексика арабского и персидского происхождения, заимствованная при посредстве башкирского и татарского языков и обозначающая реалии, связанные с мусульманской религией: *медресе – (ар.) среднее или высшее духовное учебное заведение у мусульман; мугаллим – (ар.) преподаватель в медресе; намаз – (перс.) мусульманская молитва; ураза – (перс.) пост во время священного месяца Рамазан по лунному календарю* и т.п. В ряде случаев лексема арабского и персидского происхождения утрачивают свой первоначальный смысл и используются в русской речи в новых, характерных для башкирского словоупотребления, значениях. Так слово *хаер*, восходящее к арабскому *хайр – добро*, используется в значении *подаяние, милостыня*. Заимствованная лексика этого разряда постоянно пополняется и демонстрирует широкие возможности лексической и морфологической сочетаемости: *халяльные продукты – продукты, разрешённые к употреблению религиозными канонами*

ислама; харамно выглядит – (обычно о девушках) быть одетой и накрашенной нескромно, непозволительно с точки зрения религиозных норм.

8) Проводимая в Башкортостане политика государственного двуязычия приводит к появлению специфических региональных реалий, например, дублированных вывесок, указателей, объявлений и т.д. Некоторые из них используются в речи русскоязычных жителей республики: *азык-тулек* (продуктовый магазин) – *азык-тулек* (продукты; вывеска у соответствующих торговых точек); *тукталыши* (остановка транспорта) – *тукталыш* (остановка; слово заимствовано с аффиксом принадлежности 3-го лица: на вывесках оно используется именно в этой форме). Используются они в контекстах типа «*Вон азык-тулек – зайди и купи, что надо*» (из разговора) или «*Лучше размышлять о бренности сущего в уютной квартире в историческом центре Санкт-Петербурга, чем на какой-нибудь тукталыши на окраине Уфы*» (из социальной сети).

9) В разговорной речи жителей республики встречаются также отдельные наиболее частотные лексемы (глаголы, прилагательные, модальные слова и пр.) башкирского и татарского языков: *айда – айза* (давай), *хазер – хазер* (сейчас), *юк – юк* (нет), *бирбар – барыбер* (всё равно) и т.п.

Помимо «приращения смысла» и возникновения новых коннотаций у русских лексем, обозначающих реалии башкирской культуры, в русской речи Башкортостана отмечается возникновение устойчивых сочетаний с лексемами, заимствованными из башкирского языка: *поставить тамгу – расписаться в документах, держать уразу – голодать* (калька с башкирского *ураза тоторга*), *пузо до Мелеуза – об очень тучном человеке*.

Фразеологизации подвергаются также слова и выражения, обозначающие реалии, отмеченные в списке выше: *надеть платок – (о девушке) начать носить мусульманский платок-хиджаб, тем самым кардинально изменив образ жизни, систему ценностей и круг общения* и др.

Общеизвестные для носителей региональной культуры Башкортостана факты могут становиться основой для возникновения перифразов типа *Три шурупа/Три таблетки – город Уфа* (в стилизованном виде башкирское название города – *Өфө* – часто выполняется в виде трёх кругов, крайние из которых перечёркнуты горизонтально, а средний – вертикально) и разного рода конструкций, понимание которых требует фонового знания башкирской культуры: «*Как настоящая башкирка, она ждала принца на белом вкусном коне*» (в шутке обыгрывается тот факт, что в башкиры не только употребляют конину в пищу, но и считают её деликатесом); «*Деньги – башкирское национальное украшение*» (рекламный слоган отсылает реципиента к тому, что в прошлом многие женские украшения у башкир делались из монет).

Происходящие при межкультурной коммуникации взаимодействие языковых картин мира, их взаимное наложение и обмен отдельными элементами, таким образом, затронули практически все слои башкирской и русской языковых картин мира. Результаты этого взаимодействия, диалога двух культур наблюдаются практически на всех уровнях обоих языков, затрагивая не только их поверхностные структуры, но и проникая глубже – в область фразеологии, эмоциональных и этических коннотаций и образных ассоциаций. Отложившиеся во взаимодействующих языках заимствованные единицы относятся к их разным подсистемам, функциональным стилям и периодам развития. Столь глубокий и многоплановый обмен элементами языковых картин мира не мог произойти одномоментно, этот процесс начался в далёком прошлом и продолжается на наших глазах. Тем ценнее и информативнее для лингвокультурологического исследования становятся тексты, возникшие на стыке двух языков и культур и являющиеся выражением их взаимодействия, в первую очередь, переводы.

Литература

1. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ. А.Д. Шмелёва. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с. – (Язык. Семиотика. Культура. Малая серия).

2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, речеповеденческих тактик и сапиентемы/Под редакцией и с послесловием академика Ю.С. Степанова. – М.: «Индрик», 2005. – 1040 с.
3. Воробьёв В.В. Лингвокультурология: Монография. – М.: РУДН, 2008. – 336 с.
4. Закирьянов К.З. Двужычие и перевод. – Уфа: Китап, 2012. – 288 с.
5. Исакова С.С. Этнокультурная специфика фразеологических единиц сферы человеческих отношений с компонентом-соматизмом «sœur». Вопросы когнитивной лингвистики. №3 2012. Стр. 147-149.
6. Исакова С.С. Лингвокультурологическое исследование когнитивной сферы человека (на материале казахско-французской фразеологии) Вопросы когнитивной лингвистики. 2013, №2С.42-47
7. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов: [учебное пособие] / О.А. Корнилов. – 3-е изд. Испр. – М.: КДУ, 2011. – 350 с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с Корнилов 2011
9. Фаткуллина Ф.Г. Концепт «деструкция» и способы его представления в русском языке - Вестник РУДН, серия «Русский и иностранные языки и методика их преподавания», - М., 2010, №2 , С. 60-67.
10. Фаткуллина Ф.Г. О множественности картин мира// Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «АЛЬЯНС НАУК: ВЧЕНЬЙ – ВЧЕНОМУ» у 8 томах – Дніпропетровськ: Видавець Біла К.О., 2011. Т.4. Наукові праці з філології.- Стор. 70-74
11. Саятбатталов И.Р. Лингвокультурологический анализ произведений в.и. даля о башкортостане (на материале рассказа «Башкирская русалка») Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук.–Чебоксары, 2013–194 с.
12. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: (Учеб.пособие). – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.
13. Хайруллина Р.Х. Лингвистика межкультурных коммуникаций: курс лекций. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2005. – 138 с.

UDC 802.0

Problems of Translator's Professional Competence Formation

N. Golubeva

*K.Zhubanov Aktobe Regional State University
Aktobe, Kazakhstan*

Мақалада аудармашылардың кәсіби құзырлылығы және болашақ аудармашылар дайындау барысында біліктілікті қалыптастыру мәселелері қарастырылған.

В статье рассматривается понятие профессиональной компетенции переводчика и проблемы ее формирования в процессе обучения будущих переводчиков.

Кілт сөздер: еңбек нарығы, бәсекелестік, құзырлылық, тіл аралық коммуникация, біліктілік.

Ключевые слова: рынок труда, конкуренция, компетенция, межкультурная коммуникация, квалификация.

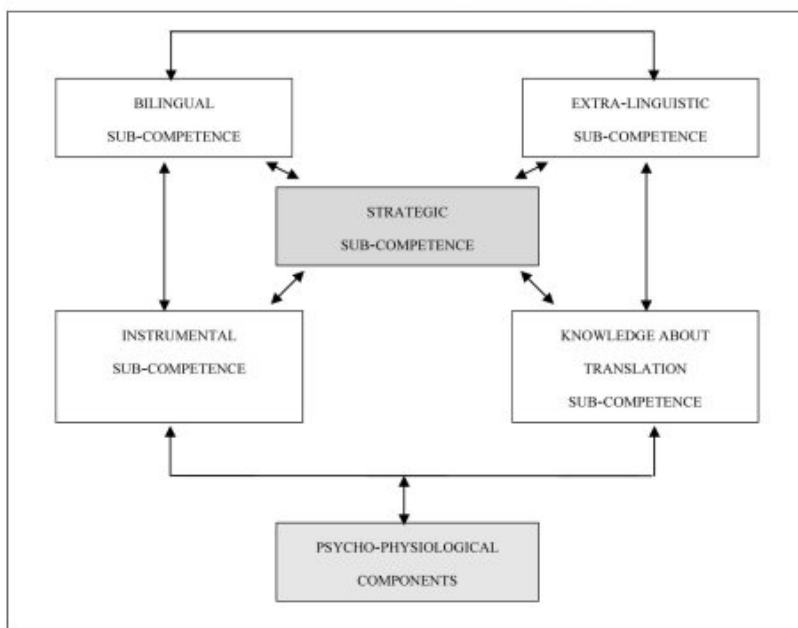
Nowadays advanced countries consider the problem of upgrading as one of the most significant tasks in the sphere of higher education which will provide the competitiveness of university graduates in the world labour market. Modern society raises new demands on the system of higher education. According to these requirements a university graduate is to be not only a highly qualified professional in a definite sphere but also an intelligent person possessing an ability to adequately exercise his personality socially, professionally, intellectually and emotionally by means of the foreign language [1, 26].

As Minyar-Beloruichev states, “a good translator must say all and nothing but what it is found in the original paper, and he must do so in the most correct, natural, and elegant way.” [2, 14].

Due to the expansion of international relations and exchange of scientific and technical information the translation process is viewed as a multi-aspect activity stipulating overcoming not only the language but also cultural barriers. Globalization, which is the current buzzword in discussions about the economy, has also affected the world of translation. With the media revolution and its string of intangible exchanges, the translator suddenly found himself involved in every aspect of intercultural communication. Wherever the local language is an influential parameter, he is called in as a decoder and mediator, sometimes even as a negotiator. However, to perform this function it is essential to possess certain knowledge, skills and the necessary translation competence which is formed in the process of learning a foreign language.

Generally speaking, translation competence is defined following the pedagogical model of competence (the abilities, skills and attitudes needed to carry out an activity successfully) and it therefore affects different aspects of the translator's training (and work). This is the view taken by the authors for whom certain aspects, like the need to possess specialized as well as cultural knowledge, are shared with other professions. There are, however, aspects that are restricted to the realm of translation and which constitute the cornerstone of the definition of the concept of translation competence. Most scholars consider competence as a unity of three components: language competence – “the total of knowledge about the language and its subsystems”, speech competence – “proficiency in spoken language, ability to freely express ideas”, and intercultural – “knowledge of the cultural peculiarities of another country, its traditions, norms of speech and behaviour” [3, 96].

FIGURE 1. PACTE Translation Competence Model (2003)

Creation of the translator’s competence which involves the ability to extract information from the text in one language and render it by means of creating a text in another language, provides all-round development of the future translator’s personality: develops their attentiveness and responsibility, ability to use reference books and other sources of information, make their choice

and correct decisions, find out and compare linguistic and extra linguistic data. [<http://perevod.vlz.ru/5.htm>].

In many ways teaching translation is determined by the students' language competence which may involve two educational situations. In the first case students speaking both the source and the target language fluently take part. Here teaching translation comprises the formation of the translator's competence proper, development of translation skills and habits, the ability to apply the language means at different stages of interlingual communication. In the second case teaching translation starts with the students who do not have the sufficient knowledge of at least one of the languages of the translating process and is provided alongside with learning this language. In this case it is necessary to take into account lack of the students' language competence and forestall (or complement) teaching translation proper by the study of the language the peculiarities the knowledge of which is necessary to solve the translation problems [4, 67-68].

Interrelated teaching language and translation comprises simultaneous development of speech skills and habits in the major types of speech activity and formation of translation competence. Thus, teaching written translation is combined with teaching informative reading and writing, teaching oral translation, i.e. interpretation is made alongside with teaching speaking and listening. At that it should be noted that co-teaching language and translation has a more rational character if it is provided on the correlative basis. For instance, teaching different types of reading is rationally combined with the formation of the ability to perform different types of translation. Teaching special terminology presupposes the knowledge of the necessary equivalents in the sphere of the certain topic in both languages.

For instance, Oil and gas translation is one of the most difficult types of technical translation. Translation of the documentation of oil and gas character includes such aspects as oil and gas field's exploration, gas processing and oil refining, description of the oil and gas equipment, economic aspects, insurance. Translator needs to know about the basic processes in the oil and gas industry: drilling and well operation, gas and oil recovery, their transportation etc. and also to be conversant in safety issues of oil and gas manufacture and production efficiency. Oil and gas translation inexorably associated with economic and insurance subjects, therefore translator is required to be conversant also in these questions. It is not the full list of complexities which the translator will face. Therefore the translator, who is performing oil and gas translation, should have intimate linguistic, and also narrow technical and economic knowledge.

The competence model of the translator as the communicator in the multi-dimensional information space implied the formation of different personality competences based on the aggregate of abilities, knowledge and skills to perform the translation realized as an effective act of communication.

The effectiveness of communication and its results are the major parameters of the translation activity product evaluation.

It is obvious, that in the process of forming the translator's and interpreter's competence it is necessary to integrate the development of general poly-linguistic, communicative, intercultural, lingual-psychological and information search competences.

While performing oral or written communication competences peculiar to this or that activity are actualized alongside with the general professional competences depending on the ways of organizing the communicative process. Translation competences are to be specified in terms of the specificity of the future professional activity.

Understanding the essence of the translation on the whole and revealing its peculiarities depending on the way the translation process is performed allows to develop the students' competences necessary to successfully provide communication between special forms of knowledge and different communicative cultures.

Thus, the ability to positively tune the communication process, concentrate attention on the language and cultural peculiarities of the interrelating communicants, psychological stability,

and the ability to materialize and structure the comprehended information (developing visualization skills, shorthand) are the required features of the interpreter's personality. As for teaching written translators, development of lingual psychological competence is of less importance. Teaching various information search technologies and discourse analysis seem to be more urgent. Possessing these technologies will allow the translator to develop the effective translation strategy at the pre-translation stage, make the correct choice of translation equivalences in the process of translation and edit the final translation product.

A typical reader is not consciously aware of the formal requirements of the text that he reads. Text consumers recognize the naturalness of a text in a naïve way. A translator, on the other hand, must understand a text more explicitly. He must know not only contrastive linguistics of the language pair, but also know contrastive textual requirements [5, 266].

Translation process and result are integrally related. Translation process is the activation of competence in a translation situation. The result of the translation process is a target text. Thus, translation is a kind of text production. Text linguistics is currently developing theory that explains text production processes. It is within the evolving framework of a science of text production and comprehension that translation process has to be studied. It is not surprising that the study of translation calls for research objectives that stretch the current boundaries of linguistics.

We need more than a comprehensive inventory of textual or interactional structures to understand translation. In order to understand translation activities we need to broaden our scope to include an account of how those structures are produced and understood. Researches on translation processes have been conducted on a relatively wide range of interests. The various interests in the studies can be regarded as an advantage. Different studies bring new aspects of translation processes, which result in giving us a better understanding of the translation process mechanisms [6, 6].

Thus, teaching translation and interpreting is to have, firstly, the same base, and, secondly, to be separated. The requirements to the level of the language competence of the students (proficiency in both, source and target languages) are to be the same for both cases. This stage implies the availability of the linguistic competence in the source and target languages, which, on the one hand, helps understand the foreign text without looking for the meaning of the words, and on the other hand it gives freedom of expression in the native language. In order to avoid the interference of the translation teaching process and the process of learning foreign languages, it is necessary to consider the latter as the necessary condition for the successful implementation of the tasks of the former. In the other case, the parallel teaching foreign languages and translation will prevent the development of the translation competence.

This highlights that a translation, apart from being cohesive, must also be coherent. The translator must take into account the contextual clues embedded in the discourse in order to avoid ambiguities in the produced document, as long as such ambiguity did not exist in the original one.

As a consequence, the ability to understand and interpret specific information entails some knowledge, as deep as possible, about the syntactic and morphological structure of the foreign text, apart from establishing the lexical relationships among the different words, relations which will differ depending on the specific situations in which specialized texts are embedded.

Discourse markers, lexical coherence or modal verbs signal the relationship between words and contribute to the coherence and cohesion of the text. That is to say, the main task of the translator is to eliminate from the original text all those textual elements which do not belong to the cultural background of the potential reader and to produce an easy-to-understand and politically correct document.

Translation as the way of teaching and the means of controlling the linguistic competence does not have to overlap the translation as the means to create the common communicative space. At this stage of teaching the formation of the communicative and intercultural competences is fulfilled, basic and special knowledge is expanded, professional links are developed. Further

efforts to develop the translator's personality are to be focused on the specificity of the translation activity and involve the purposeful translation training.

List of references

1. Zaichenko A. Soprepodavanie yazyka I perevoda budushim perevodchikam v sphere professionalnoi kommunikatsii. Lempertovskie chtenia 8. Stavropol.
2. R. Minyar-Beloruhev. Kak stat perevodchikom? 1999. –p.14.
3. R. Minyar-Beloruhev. Kak stat perevodchikom? 1999. –p.96.
4. M.Makeeva. Metodologia organizatsii professionalnoi podgotovki specialista na osnove mezhkulturnoi kommunikatsii. Tambov. Izd. Tambovskogo universiteta. 2005 – pp 67-68.
5. M.Doyle; “Translation and the space between”. 2000.- p.266.
6. V. Komissarov, A.Korallova. Praktikum po perevodu s angliyskogo yazyka na russkiy. 1997.- p.6.

УДК 82-14(574)

Ж. Нәжімеденовтің табиғат лирикасы

Ж.А.Бекнияз

*М.Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

Автор статьи анализирует природную лирику одного из передовых представителей казахской поэзии 2 половины 20 века.

The author of the article analyzes the natural lyricism of one of the progressive representatives of Kazakh poetry of the second half of the 20th century.

Ключевые слова: *анализ, природная лирика, казахская поэзия.*

Key words: *analysis, natural lyricism, Kazakh poetry.*

Ж.Нәжімеденов лирикасының сүбелі бөлігі табиғат тақырыбына арналған. Табиғат – Жүмекен поэзиясының өзегі. Ақынды табиғаттың барлық суреті қызықтырады. Тау, күннің батуы, түн мен таң, құм мен бұлақ, найзағай мен күннің күркірі, жаңбыр мен қар, бұлт, жыл мезгілдері...Жылдың әр мезгілінен өзіндік әсемдікті, табиғаттың өз келісімін, яки гармониясын табады. Ақынның табиғатқа арнаған өлеңдері жай ғана бақылау жазбалары емес, бейнелі сурет. Онда табиғаттың әр тынысы адам ұлылығымен қабысып жатады. Оқырманды терең ойға бөлейді.

Жүмекеннің ақындық шеберлігі табиғат лирикасында молырақ сезіледі. Ол жылдың қай мезгілінен болсын көз тоятын көрік, жан тебіренерлік құбылыс таба білді. Әр құбылысты ол өз ақындық көзімен көреді. Өлеңді оқи бастағанда-ақ ақынның қай мезгілді, қай құбылысты суреттеп отырғанын әр оқырман жанды суреттер арқылы аңғарады.

Жүмекен лирикасында адамның ішкі жан дүниесіндегі сезім түйсіктері мен сыртқы табиғаттағы алуан түрлі құбылыстар тығыз байланыста бейнеленеді.

Жүмекен поэзиясындағы лирикалық кейіпкер өзін туған өлкенің табиғатынан іздейді. Кейде жас даланың көктеміндей «жібісе – жібек, қатайса – тас болып» табиғатпен тұтасып, біте-қайнасып кетеді:

Көпіріп кеудесінде тасқан ағын,

Көңілім – көктеміндей жас даланың

Жібісем – жібегімін бұл өлкенің,

Қатайсам – қайнап-қайнап тас боламын.

Басы нөқтаға сыймайтын таза далалық асау мінездің бейнесі бұл.

Жүмекендегі ақындық таным табиғаттың ғажайып сұлулығына жай елітіп қана қоймайды. Халықтың ұлттық, философиялық, этикалық, эстетикалық көзқарастары мен таным-түсінігін адам мен табиғат арасындағы мәңгілік сабақтастық заңдылықтарына үлкен мән беріледі:

Дала аунайды түгіне қырау қатқан,
Түйедей бір жеріне бұрау батқан
Кемітпе көшпенді деп – түйе мінсем,
Өз елім, өз мекенім мынау жатқан.

Ақын жаратылыс суретімен қатар, заман шындығына терең бойлайды, дала келбетін халық тағдырымен сабақтастыра суреттей отырып, пейзажға қоғамдық-әлеуметтік астар береді. Табиғат көрінісін шебер бедерлей отырып, түбірі тәуелсіздікті аңсаған тектілігін, өрлігі мен далалық мінезін көрсетеді. Кешегі келмеске кеткір кеңестік кезеңнің кертартпа түсінігіне келіспей-тіндігін сол кезде-ақ ашып айтады.

Ақын табиғат құбылыстары мен суреттерінің қандайына болсын ұлттық мінез бен ұлттық сипат дарытады:

Бұл аймақ, алтын аймақ – таң арайлы,
Желпиді самалымен қарағайдай
Даланың қақ төрінде паң Алатау
Дүние қол бұлғаса қарамайды.

Табиғат-Ананың кесек те ғажайып туындыларының бірі Алатау қазақ ұғымында асқақтық пен биіктіктің, өрлік пен пандықтың, даналық пен данышпандықтың бейнесі. Алатауға дарыған пандық пен асқақтық – таза қазақы пандық, қазақы асқақтық. Қазақ қана бір панданып кетсе дүние қол бұлғамақ түгіл, аяғының астында жатса да қарамаса керек. Бұлай істеу Алатау мен қазақтың ғана қолынан келеді.

Ж.Нәжімеденов лирикасына тән ерекшелік – еркін образ жасау шеберлігі. Ақын табиғаттың тек сыртқы сұлулығын ғана жалаң суретке түсірмейді, сол сыртқы сұлулықтың ішкі мазмұнына үңіледі. Ішкі мазмұн арқылы жаратылыс пен адам жанының үйлесімін дәл тауып, суреттейді:

Сәуірдің аспанында бұрқыраған,
Бір құлаш
Ақша бұлттан жыртып алам:
Үңілем кеудесіне дүниенің,
Түк емес сұлулықтың сырты маған.

Жүмекеннің жүрек жарды шын сыры, ақындық ұстаным, кредосы бұл. Ақын қиялының ұшқырлығына, ой өткірлігіне таң қалмай тұра алмайсың. «Сәуірдің аспанында ақша бұлттан бір құлаш жыртып алып, тылсым дүние кеудесіне үңіліп тұрған» ақынды арзан сыртқы жылтыр сұлулық қанағаттандырмайды. Жалпы, осы бір-ақ шумақ арқылы үлкен бейнелі образ – лирикалық қаһарманның бейнесі жасалып тұр.

Ақынның табиғат лирикасынан жалаң, жалпылама, жадағай суреттеулерді кездестіре алмайсың. Ақын нені болса да тамаша образдық қалыпқа салып суреттейді:

Тоқтай тұр, екпінді жел, баспалама,
Тілеймін тыныштықты астанама
Емізіп бұлт-емшегін Алатауға
Керіліп жатыр, әне, аспан-ана.

Жаңа ғана асқақ, паң Алатау енді «аспан-ананың емшегін еміп, алаңсыз жатқан сәби» бейнесіне түседі. Алатаудың бұл кейпіне кәміл сенесіз де. Өйткені, образ нанымды беріліп тұр. Суреткер шеберлігінің бір қыры да осы образды нанымды бере білуінде. Ақын мұнда табиғаттың ғаламат сұлулығын сырттай ғана бақылап тұрған жоқ, табиғаттың сол сұлулығын тірілтіп, жанды кейіпке енгізіп, тілдесіп, сөйлесіп тұр. Табиғат пен адамның арасындағы диалог ұлттық поэзияда ежелден қалыптасқан дәстүр. Дегенмен, Жүмекен қолданысында бейнелеудің тосын, жаңа бір тәсілі секілді әсер қалдырады.

Табиғат суреттері мен өмір пәлсапасын, табиғат тағдыры мен адам тағдырын бұдан

артық дәл беру мүмкін емес. Табиғат пен адам болмысының қасиеттері бірлік пен тұтастықта алынып, үлкен философиялық мәні бар түйін жасалып тұр. Ақын адами амбицияның кейде табиғи өлшем кемерінен де асып кетіп жататынын, осыдан барып адам мен табиғат арасындағы қайшылықтың келіп туындайтынын меңзейді.

Академик З.Қабдолов: «Нағыз пейзаж – поэзия. Мінез! Адам! Неге десеңіз, адамның қабылдауынан, сезіну-түйсінулерінен, көңіл-күйінен тыс табиғат суреті – пейзаж жоқ» [50,137], - дейді.

Табиғат құбылыстарын, көріністерін поэтикалық кейіптеу (олицетворение) және астарлау, ауыстыру (метафора), пернелеу (аллегория) сынды құбылту тәсілдері ақын өлеңдерінің тұтас поэтикалық жүйесін құрайды. Құбылту мен айшықтаудың фольклор мен әдебиеттен келе жатқан классикалық үлгілерімен көркем шындықты бейнелеудің психологиялық-философиялық сарындарын шебер тұтастырған ақын жырлары ойшылдық әлемінің көркемдік ойлау кеңістігінің шексіздігін көрсетеді. Мысалы, «Алматы», «Жалындап барды да батты күн», «Сәуір туды, бұлттар аппақ, су аппақ», «Шығыс жақтан келсе-дағы таң күліп», «Баурай бұлтты жаңа көшті баяулап», «Көк балауса егілер», «Жартас», «Аспанда Күн барда, әлемде сыр барда», «Теңіз», «Теңіз болса сұлулық», «Жібек бұлақ желкілдейді», «Көк те, жер де жұлдыз – бәрі ұшқын», «Тамшы», «Аппақ болып барлық маңай тұр жанып», «Алатаудың шарқатынан тарқатылған ақ бұлақ», «Бояулар туралы», «Күзгі көңіл», «Алма», «Күзгі жайлау», «Ел-жұрт», «Крылов тақырыбы», «Табиғат», «Жетім лақ», «Тепе-тен», «Ақ боз», «Қуаңшылық», «Сұрақ», «Жел», «Түн», «Қызылоба», «Қисық бұта», «Емен», «Сыбыр», «Қара ағаш», «Күй», «Күз-көңіл», «Таңғы сезім», «Шегініс», «Күннің батуы», «Нөсерден соң», «Жол», «Туған жер», «Тоғай ертегісі», «Таулар мен төбелер», «Ғұмыр ертегісі», «Шаңырақ», «Махаббат пен кара қас», «Кетік кірпіш», «Пәлсапа тасы», «Тентек», «Шөл», «Қошалақ тауы», «Темірқазық», «Жалғыз қайың», «Тор», «Күз», «Тау», «Қауыз», «Желтоқсан», «Тамыр», «Қос қоңыр қаз», «Қызыл кітап», «Қақ», «Мәжнүн тал», «Шыбықтар», «Тамшы», «Алты қаз», т.б.

Табиғаттағы заттар мен құбылыстардың өзара үндестіктері де, бір-біріне қарама-қайшы көріністері де, қозғалыстары ақынның кейіптеу, астарлау, ауыстыру, пернелеу әдістерімен қолданған жеке сөздер, сөз тіркестері арқылы өлең сөздің философиялық-психологиялық сипатындығы көркемдік-эстетикалық әсерлілікті даралайды. Мысалы: «Жүз толқындар бірін-бірі тұншықтырып ағады, қыз-толқындар бірін-бірі шымшып күліп барады», «Жүйрік жел баса алмай аптығын бұтаға сүйенді солықтап», «Ұрды шапақ кара бұлтты қан қылып», «Құм шағылдар үйілген алтын қырман секілді», «Таңғы шапақ – от боп жанған еріндер», «Алба-жұлба өңірін қаусыра алмай, ыққа айналып бұталар бүрсеңдейді», «Түбі кәрі теректің сирағындай бүркіттің», «Жылжи алмай қалыпты, әне, тау қатып, көкшиеді мұз-қабағын күрт түйіп», «Қыпыңдайды көк кірпігі шыршаның, тауға еліктеп қалыпты, әне, бұлт та ұйып», «Күсеттенді терісі кәрі еменнің тізесінің дірілін және көрдім», «Мен де бейне күздің қоңыр бұлтымын, жел қысқанда не жауарын білмейтін», «Табиғаттың тұтастығын сақта, ілім, ал табиғат кімге керек адамсыз?!», т.б. Адам діліндегі және табиғат құбылыстарындағы өзара үндес, тектес құбылыстарды адресаттық нысанға ала тебіренген ақынның жыр жолдары психологиялық әсерлілікпен жырланған. Өлеңдердегі лирикалық қаһарман-ақын поэтикалық нысанға алған деректі және деректі затқа да, құбылысқа да тікелей сөзін арнайды. Бұл – адамдар жан діліндегі психологиялық хал-ахуалдың табиғи сипатына тән ерекшелік.

Мысалы, ақынның өлеңдері мен поэмаларынан мынадай лирикалық-психологиялық адресаттық арнаулар айрықша сараланып көрінеді: Сал сайранды, жел, табиғат еркесі, Гүл, өгірік албыртпа бетінді...; Сен кетпеші, шыңды тастап, ақша бұлт, Кету керек болса түбі – мен кетем!; Неғып тұрсың, сыбдырламай, кара ағаш, Жүгір, самал, жапырағын ала қаш! Неғып тұрсың, махаббатшыл дүние, Келе жатыр, сәуле-сұлу жалаңаш; Жасыл-жасыл жағалай жал, жағалай жал, саған айтам! Жылан қабық шұбар шындар, Сендер де тас шығарсындар! Содан да даңқ-атақ үшін құр шіреніп жатамысың?;

Қайсар бұлттар, қар жалаған, бір жауыныңды арна маған!; Бұлттар, бұлттар, жасырма, Табиғаттың биігін... Толқын, тулап жарға қарғып, ал, Жаралғаныңды ұмытпа тек тамшыдан. Тебірен, теңіз, Тебіренгенің – далбаса, басың сүйеп құлайтын қара жерің болмаса; Биле, саусақ, бас пернені; Сезім мен сыр, кәне, сыртқа шығыңдар!; Оу, көк аспан, тесіліпті-ау, тегенен; Ей, нұрлы таң, нұрлы таң, жел үп етсе үркейін деп тұр бұтаң; О, мөлдір аспан, мөлдір аспан! Сен егерде көзі болсаң адамның, үйренер ең ұшқын аулап, сыр бағып; Ей, қаламдар! – Оқымасын жат хабар, – Жазбандаршы соғыс деген сөзді осы; Қайла, күрек, қайдасыңдар – кел бермен! Қағаз, қалам, сиясауыт – кет аулақ, Шабыт тауып жарымадым сендерден; Керек, керек тазару! Айналайын өлең-ау, Сені де бір сүзетін тесік қазан керек-ау!; Саған сеніп, көк мылтық, тыншымадым, саған сеніп, күрегім, таптым амал; Сенде туған, ей, дала, жас балалар, аман болсын қорлықтан, масқарадан; Бөрте қайың, көрсем деймін мен сені, бүршік жарған кездерінде теңселіп; Аспан, сені көрсем деймін ылғи да, түс кезінде, Күн төбеден нұр құйған; Адаса бер, шок жұлдыз, адаса бер, адаса бер, ақ жұлдыз, адаса бер; Тебірен, тау, толған, теңіз, жел, теңсел!; Толғансам, туған жер, сен сиынарым; Алысқа баста мені, дала жолы... Тек саған, саған ғана сүйенемін, топырақ, қасиетті, киелі елім. Бұталар, етегімнен іліп тартпа, шоқалар, қолтығымнан сүйе мені; Тез өтші, жаңсақ ойлар, кате түндер... Жамандық атаулыны жат етіндер. Іркілмей тез шығыңдар, өтер күндер, сыймай қалған жүктеріңді әкетіндер. Бір дәптерді жаңадан жасатып көр, ал, мезгіл, мені соған қоса түпте. Мың алғыс саған, достым, Бүгінгі күн, Ертеңге орныңды енді босатып бер. ... келіндер, тезірек кел, алғы күнім, жаңалық, жақсылықтар, асығыңдар!; «Ей, киелі топырақ! Сенен бөлек тынысым, тіршілігім жоқ менің».

«Жүмекеннің лирикалық және эпикалық шығармаларының бәрінде де осындай психологиялық шарттылықпен алынған поэтикалық арнаулар мол кездеседі. Бұл – ақынның жан әлеміндегі сезім тебіреністері қамтитын кеңістіктің сипаты. Ақын өлеңдерінің поэтикалық жүйесіндегі лирикалық қаһарман деректі және дерексіз заттық мағынасы бар ұғымдарымен тілдесу, сырласу, ой бөлісу, т.б. сан алуан психологиялық жағдайдағы қарым-қатынаста болады. Ақынның табиғаттағы тіршілік иелеріне немесе құбылыстарға арнаған сөзімен нысанаға алынғандар арқылы мағыналық тұжырымдар, түйіндеулер айтылады. Ақынның азаматтық-отаншылдық сарынды өлеңдері философиялық және психологиялық тұтастық сипатымен байқалады. Өлеңдерде қазақ даласының өсімдіктері де, таулары да, өзендері де, аңдары да, құстары да, аспаны да, желі де, бұлтты да – бәрі де адамдардың жан ділі әлемімен тұтасқан сипатымен жырланады» [26, 89].

«*Менің топырағым*». Бұл өмірде енді көп тұрмасын сезіп білгендей ақынның асыға дайындап, ақыры қолжазба күйінде қалған, 1985 жылы шығып, әдебиетіміздегі елеулі құбылыс деп қабылданған ерекше бітімді кітабы осылай аталады. Елің үшін бұдан артық шырқырау мүмкін бе?! Расулдан да асырып айтқан, түсінер құлақтың, ұғынар жүрек пен сананың шымбайына батырып айтқан. Осынау киелі топырақтан мақұрым қалып айырылған, әспет тұтар ең асыл қадір-қасиетін тоқтық пен тоғышарлыққа айырбастаған, барша құнар-құндылығының бастау-бұлағы – тілін өлтірген халықтың Жүмекен үшін құны жоқ. Ауыр үкім. Ауыр да болса арлы ақынның азаптанған жан-жүрегінен шыққан әділ үкім. Сондықтан:

Тілден қалып өмір сүрген жоқ халық –
шындық – осы,
сол шындықты нөқта ғып
киген дұрыс – мал болсаң да – басыңа,
аштан өлсек – біз өлейік – жасыма,
Сенің еркің, бақпай қойсаң балаңды,
асырама, арсыз бол да анаңды –
айналайын, ана тіліңді асыра!

Қаршадайдан-ақ кеңестік қоғам мен заманнан өзі қастер тұтқан топыраққа суық қарайтын әлдебір жаттықты сезініп, бәлкім, сол үшін де «Қара емен боп шынға қарсы қаз басып, тағдырына қасара өскен» Жұмекен қайткенде де қазағының «дің-түбінің қисаймасын, азбасын» қалайды, ұлт ұйығының тұнығын, ұлттық дәстүр-салттың мәйегін, ұлттық қасиет қайнарларын, ұлттық мінез бен бітім-болмысты жанға басқызбас жасылындай кориды, қорғайды. «Топырағы мен көкірегі бостыққа» қаны қас. Қызыл идеология қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған деп мадақта-ған дәріпті дәуірден біздің шайырымыз «жетім лағы желіде қап қақсағанды, жүйріктері шаппай жатып ақсағанды» қалт еткізбей көре білді. Қиялда қастерлеген Топырақтың алапат ауыр дерттерден азып-тозуға бет ала бастағанын қапысыз сезді. Сол себептен де «айналаның бәрі жылтыр, бәрі – тас, Қайдан нәр ап лүпілдейді тамырым?!» деп ет жүрегі езіле мұң шағып, күңіренді. Арыдағы Бұқар жырау мен Мұрат Мөңкеұлының, берідегі Мағжан мен Қасымның мұңымен ұқсас, үндес, рухтас емес пе осы мұң.

Жұмекен Нәжімеденов – қазақ лирикасындағы адам және табиғат арасындағы тамырластықты ұлттық тұрғыда, ұлттық қалыпта жырлаған ақын. Ақын шығармашылығының жемісті арнасы – лирикадағы табиғат пен адам тіршілігінің сабақтастығына байланысты таным-түсініктерді ұлттық түйсіну мен ұлттық сана ерекшеліктері тұрғысынан көрсете білу.

Әдебиеттер

1. Қабдолов З. Көзқарас. Талдаулар мен толғаныстар.- Алматы, 1996.
2. Нәжімеденов Ж. Ұлым, саған айтам. Таңдамалы.- Алматы, 1969.
3. Нұрғали Р. Әдебиет теориясы.- Астана, 2003.
4. Қирабаев С. Әдебиет және уақыт талабы.- Алматы, 1976.
5. Жүсіп Қ. Жұмекен Нәжімеденовтың ақындығы, ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. -Алматы, 1996.

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
History, Philosophy and Sociology

УДК 950.574

НОГАЙСКО-КАЛМЫЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII в.

Ф.М. Мустафин

*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Мақалада XVII ғасыр бірінші жарты ногай - қалмақ қарым-қатынасының тарихы қарастырылған. XVII ғасырдың бірінші жартысында екі көшпелі халықтардың қарым-қатынасы Солтүстік Каспий және оның көршілес өңірлерінде көптеген саяси өзгерістерге соқтырты.

The article is devoted to the history of the Kalmyk-Nogai relationship of the first half of XVII century. In this paper, based on the already well-known publications and newly discovered Russian archival material the author considers the relations between the two nomadic nations in the first half of the XVII century, who changed the political balance of power in the North Caspian region and neighboring regions. the author comes to the conclusion that there was not only an opposition between the nations, but also attempts to make a peaceful agreement.

Кілт сөздер: *ногайлар, қалмақтар, торгаут, қоныс аудару, Жайық.*

Key words: *the Nogais, the Kalmyks, the Torgais, migration.*

Начальный период истории калмыцко-ногайских отношений во многом до сих пор остается малоизученным в историографии. В данной работе на основе уже известных публикаций и недавно обнаруженных русских архивных материалов автор подробно рассматривает отношения двух кочевых народов в первой половине XVII века, в свое время существенно изменивших политическую расстановку в Северном Прикаспии и соседних регионах.

Начале XVII века Ойратские улусы оказались зажатыми с востока монгольскими ханами, на западе с Казахским ханством. В основе политических взаимоотношений ойратов с восточномонгольскими правителями и Казахского ханства лежали, прежде всего, экономические причины [1. С 42].

Главными из серии экономических вопросов были: борьба за сохранение и расширение пастбищных территорий; борьба за свободный выход на рынки сбыта продуктов животноводства в соседние страны.

Кочевья ойратов, помимо собственно Западной Монголии и Джунгарии, охватили к этому времени значительное пространство правого побережья Иртыша, от озера Зайсан, Барабинскую и Кулундинскую степь. Первое свидетельство пребывания калмыков в степях Западной Сибири отражает уже начавшуюся откочевку из Джунгарии 50 000 кибиток торгоутского тайши Хо-Урлюка.

К концу второго десятилетия в казахско-калмыцких отношения произошли изменения.

Есим хан нанес ряд серьезных поражений и принудил их заключить мир. Казак П.

Семенов побывавший в 1619 году у калмыков доносил сибирским властям, что тайша Байбагиш, глава той части хошоутов, которые присоединились к торгоутам и дербетам, Далай-Батора, Хо-Урлюк, Чокур направили к Есиму послов чтобы прекратить взаимные нападения и заключить мир. Между тем сами воспользовавшись начавшимися переговорами, напали на казахские улусы. В ответ на это разгневанный Есим убил послов,

двинул на калмыков большое войско и, в свою очередь перебил много калмыков и взял в плен двух тайш, а третий едва спасся бегством [5 с 25].

В 1620 году Есим хан заключив союз с Алтын-ханом Шалой Убаши хунтайши совершил вторжение и нанес поражение ойратам. Осенью 1620 года тобольский воевода М. Годунов сообщал в Приказ Казанского дворца о новом появлении калмыков в районе рек Тобола и Ишима в близи русских поселения «а прикочевали де, государь, те калмацкие тайши близко твоих государевых сибирских городов для того, что воюют де их колмацких тайшей, Алтын-царь, да Казачья орда » [2. с 301].

Наступление казахских войск под предводительством хана Есима продолжалось до 1622 года. Калмыцкие улусы вынуждены были уходить все дальше, в глубь Сибири в район рек Томи и Обь. 1625 год стал поворотным в истории ойратских улусов, именно в этот год распался союз четырех ойратских улусов. К концу 1620-х годов положение калмыцких улусов на востоке ухудшилось. Ойратские тайши стали терпеть поражения в междоусобной борьбе и от халха-монголов с казахами [3. с 55].

Столкнувшись с сибирскими укрепленными пунктами Московского государства, миграция калмыцких улусов, начиная со второго десятилетия XVII века, получила уже западное направление. Обойдя с севера казахские кочевья, калмыцкие улусы двинулись по маршруту вдоль реки Иртыш, через Западно-Сибирскую низменность достигли степной части Тургайской ложбины, откуда двинулись на юго-запад, добравшись почти до Муголжарских гор.

После этого движение их вновь получило западное направление, теперь уже вдоль рек Жем и Жайык, с выходом непосредственно к берегам Нижнего Етиля. В ходе продвижения на запад калмыки столкнулись с новыми для себя народами – ногаями и башкирами. По мнению В. Трепавлова, первоначально этот процесс носил «пульсирующий» характер миграций, доказательством чему служат свидетельства об эпизодическом появлении калмыков в степях Северного Прикаспия еще во второй половине XVI в., когда в 1556 и 1560 гг. восточное крыло ногаев совместно с астраханскими стрельцами успешно отбило нападение калмыков [9 С 371, 372].

В начале XVII в. восточные границы Большой Ногайской Орды начинались в районе реки Жем. Именно здесь весной 1607 г. ногайские князья Иштерека неожиданно обнаружили калмыков [9 С 412].

Среди ногайских мырз пронесся тревожный слух о поездке калмыцких послов в Москву и получении ими разрешения подчинить ногаев власти тайшей [Богоявленский 1939: 56]. Во втором десятилетии XVII в. огромное пространство между Самарской Лукой и Аралом почти ежегодно становилось ареной постоянных стычек калмыков с ногаями [1С 83].

Об опасности появления калмыков в районе Жайыка был предупрежден и московский царь Михаил Федорович, планировавший в 1613 г. отправить своих послов в Хиву и Персию [1 С 366, 367]. Такие опасения не были беспочвенными, так как в том же году был отмечен переход через реку Жайыка 4-х тысячного отряда калмыков и внезапное его нападение на ногайский улус мырзы Кель-Мухаммеда [4 С 57]. В ноябре в Уфе стало известно от башкир, что объединенный отряд, состоящий из ногаев, астраханских стрельцов, крымцев, казыевцев и черкесов, под началом Иштерека и Кель-Мухаммеда двинулся против калмыков. Местом предполагаемого сражения была назначена «великая гора Урук» [2 С 211]. Результат этого вооруженного столкновения стал известен из сообщения в Москве ногайского посланца Кары Богатыря, согласно которому, Иштереку якобы удалось разгромить калмыков и «с юртов согнать» [2 С 2011].

Движение калмыков в западном направлении не встретило сильного сопротивления со стороны ногаев. Первоначально они представляли собой всего лишь небольшие разведывательные отряды, которые искали пути для возможной миграции на запад в случае неудачных военных действий на восточном направлении. Другой причиной, заставившей калмыцкие улусы устремиться в западном направлении, как отмечал С. К. Богоявленский, было и то, что вследствие больших снегов скот не находил себе

подножного корма и практически весь вымер [4 С 57]. Действительно, осенью 1615 г. и зимой 1615/1616 года в регионе наблюдались сильные заморозки, и, как отмечали очевидцы, «многие с стужи помирают и лошади падут» [2 С 219]. Это было следствием того, что экстенсивное скотоводческое хозяйство кочевников постоянно терпело большой урон при наступлении неблагоприятных погодных условий. Такие чрезвычайные обстоятельства, как джугы, бескормицы из-за засух в летнюю пору, эпизоотии и др. приводили к массовому падежу скота, что могло побудить обнищавших и терпящих голод скотоводов искать новые источники для своего пропитания [7 С 68].

В 1617 г. ногайский мырза Иштерек жаловался в Москву о разорении его людей калмыками [9 С 412]. 1619 г. был отмечен новым нападением калмыков на ногайцев, кочевавших по рекам Узень и Камыш-Самара в Волго-Яицком междуречье. Улусы двух враждующих ногайских родов — Урмаметевых и Тинмаметевых — находились в постоянных столкновениях. Напуганные усилением Урмаметевых, Тинмаметевы увели свои улусы к Яику и стали в укрепленном месте. Но здесь они подверглись нападению калмыков, страх перед которыми был сильнее внутренней вражды и недоверия к русской власти. Это в конечном итоге привело к тому, что дети Иштерека и Дин-Мухаммеда вновь были вынуждены прикочевать к Астрахани [6 С 158].

Наступление войск монгольского Алтын-хана вынуждало тайшей не только поддерживать мирные отношения с Московским государством, но и искать жизненное пространство в западном направлении, особенно в случае возможного поражения и отступления. В мае 1622 г. ногаец Ишбердей сообщил в Астрахани, что в районе развалин городка Сарайчика на Яике объявился отряд в 800 калмыков под началом Ишима, сына Кучума, и хошутского тайши Тлеченбая — брата Байбагаса. Они разгромили кочевавших здесь татар-тумаков. Сам Ишбердей в числе 32 человек был взят в плен, но через 3 дня ему удалось сбежать, объявился он в улусе Каная. Калмыки перешли в междуречье Етиля и Жайыка и кочевали в урочище Насыр Хабырге. Главной целью Тлеченбая и Ишима были алтыульские татары мырзы Султана, но, узнав, что те приняли царское подданство и кочуют под защитой Астрахани, они отменили свой набег и ушли за Жайык, на урочище Кайнар Сагъзу. Астраханские власти так и не решились отправить посланцев к калмыкам, тем более, что они быстро исчезли из зоны видимости.

Действия калмыков вызвали такую волну паники у ногайских мырз, что для их успокоения царской администрации пришлось расставить в улусах стрелецкую охрану [4 С 61]. Подобные свои действия в степях Северного Прикаспия калмыки считали оправданными, поскольку этот регион представлялся им вполне безопасным, так как находился на весьма отдаленном расстоянии от неприятельских сил.

В сентябре 1625 г. ногайский бий Канай сообщал в Астрахани, что был инициатором отправки Алей-мырзы к калмыцким тайшам. Подобная самостоятельность ногайского князя не вызвала одобрения у астраханских властей, и ему впредь было запрещено без ведома администрации ссылаться с калмыками. Канай же попытался договориться с тайшами, предложив им заключить мирное соглашение и установить торговые отношения. Дорога в калмыцкие улусы, располагавшиеся в это время на Иртыше, заняла у Алея около 14 недель, а пробыл он там в общей сложности 2 месяца. Согласно данным Алея, «начальными людьми» у калмыков были хошутский Чокур, дербетский Далай-Батур, торгутский Мерген-Темене и Батур. Тайши довольно приветливо встретили мырзу, который, по указанию Каная, предлагал, чтобы они «со всеми калмыцкими людьми были под... царского величества высокою рукою в прямом холопстве навеки неотступны». Калмыцкие владельцы подтвердили свое желание поддерживать с Канаем мирные отношения и выразили желание отправить в Астрахань на продажу 3 тыс. лошадей [2 С 250].

Калмыцкая сторона была заинтересована в договоренностях с ногаями, чтобы обеспечить безопасность своих кочевий на юго-западном участке. Но единственным из тайшей, кто вступил в непосредственные переговоры с ногайской стороной, был Батур. Он подарил

Алею 3 калмыцких коня, а вместе с ним к Канаю отправил своего посланца Алатая, послав «в поминках» одного коня. Канаю подарок принял и уже с калмыцким представителем отправил к тайшам Кулука, чтобы тот проведал: «калмыцкие тайши к нему, к Канаю князю, послов своих прислали с правдою и не чают ли они какова дурна?». В ноябре 1625 г. Кулук благополучно вернулся с новым калмыцким посольством и заверением калмыцкой стороны в мирных намерениях. В непосредственной близости к ногайским кочевьям калмыцкие улусы располагались на урочищах Иргиза, в 25 днях пути от Астрахани. И, несмотря на заключение мирного договора между калмыцким посланцем и Канаем, вскоре 700 улусных людей под командой Тордугала из ногайского клана Тинмамметевых угнали лошадей из близлежащих калмыцких улусов. Спустя месяц в повторный набег направились люди Хан-мырзы Тинмамметева. Все это обеспокоило русские власти, так как из-за ответных действий калмыков могло начаться массовое бегство ногаев на правый берег Волги. Правительство строго предупредило мырз, чтобы они своими необдуманными действиями не раздражали калмыков, а инициатора угона калмыцких лошадей посадили в тюрьму [2 С 251].

Как видно из свидетельств мырз, первыми мирное соглашение все-таки нарушила ногайская сторона. Ради справедливости отметим, что клан Тинмамметевых не имел договоренностей с калмыцкой стороной. Но именно их действия подорвали в целом доверие тайшей к мирзам, и они негативно отразились в дальнейшем на развитии калмыцко-ногайских отношений.

Вспыхнувшая в 1625 г. междоусобная война среди калмыков вызвала новую волну миграции части калмыцких улусов в западном направлении. После столкновения с братом Байбагасом Чокур и его сторонники перекочевали к верховьям реки Жем. Здесь они встретили улусы алтыульских ногаев, принадлежавших мырзам Салтанаю и Шайнеку, которые, не желая быть у русских в подданстве, удалились из-под Астрахани.

По сообщению ногайского Султана-мырзы Шихмамаева, в начале 1626 г. в улус алтыульского мырзы Шайнека на реку Жем прибыли послы от тайшей Далай-Батура, Мангыта и Батура с предложением о заключении мира и ведении совместных военных действий против общих недругов. Улусы указанных тайшей в это время кочевали в Приаральских Каракумах и Барсучьих песках, примерно в 15 днях пути от улуса Шайнека [2 С 251].

Военные неудачи, как правило, сопровождавшиеся значительными потерями скота и имущества, побуждали кочевников искать новые возможности пожить за счет более слабого соседа. Часть калмыков выступала за то, «чтоб идти войною на нагайские улусы, а другая де половина их говорят, чтоб им на нагайские улусы войною не ходить».

Кочевавшие по Жему калмыки стали сговариваться с алтыульскими ногаями о совместном походе против Больших ногаев. Алтыульские мырзы в это время окончательно рассорились с русскими властями, поскольку в конце 1627 г. ограбили отправленного к ним из Астрахани посланца Якова Бухарова, а часть сопровождавших его людей убили [4 С 65].

Именно этот случай стал причиной отправки весной 1628 г. из Астрахани стрелецкого карательного отряда на реку Жем, в ходе которого были разбиты улусы Султана и Шейх-Мухаммеда. Согласно союзническим договоренностям, алтыульские ногаи обратились за военной помощью к тайше Дайчину, сыну Батура [2 С 251].

После разгрома своих становищ царскими войсками алтыульские мырзы задумались о пути дальнейшей миграции. Султана предлагал откочевать под защиту Казахского ханства, Шейх-Мухаммеду и его брату Кулаю более подходящим направлением миграции казались бухарские владения. Кроме того, была возможность присоединиться к туркменам или калмыкам. Во время этих споров произошла даже ссора между Султанаем и Шейх-Мухаммедом, которые стали кочевать порознь. Однако выбора ориентации им не оставило вмешательство калмыков, которые подошли вплотную к алтыульским становищам [9 С 43].

На основании сведений из русских источников можно прийти к выводу, что появление калмыков на реке Жем было связано с поражением группировки Чокура от казахских войск. Силы Чокура и его соратников рассеялись, а около 2 тыс. калмыков, таким образом, оказались в верховьях реки Жем. Отсюда они отправили пятерых посланцев к алтыульским мырзам, Султанаю и Шейх-Мухаммеду, с предложением объединиться и совершить совместный набег на ногайские улусы под Астраханью. Но мырзы отказались, сославшись на малочисленность и желание уйти кочевать в Туркестан или под Ургенч [2 С 253].

О первых контактах калмыков с астраханской администрацией становится известно, когда зимой 1627/1628 года в Астрахань для переговоров приехали алтыульский Алей-мырза с двумя калмыцкими посланцами. Как оказалось, инициатором их отправки была супруга тайши Батура, которая с детьми кочевала по Жему в 5 днях пути от устья реки. Вверх по реке от них также кочевали небольшие разрозненные группы калмыков, а в 12 днях пути от реки Жем располагался улус торгутского тайши Мерген-Темене. Всего в общей сложности калмыков насчитывалось около 3 тыс. улусных людей, и они испытывали серьезные материальные трудности: «животиною и лошадми скудны», — так как в течение 1627 г. дважды подверглись разгрому со стороны казахского хана Исима. Супруга тайши Батура призывала алтыульских мырз кочевать с ней совместно, чтобы сообща противостоять «недругам» или совершать на них набеги. Но мырзы предпочли все — таки кочевать отдельно от калмыков, сославшись на зимнюю непогоду [2 С 255].

Осенью 1628 г. вспыхнул новый конфликт между ногайскими улусами.

Воспользовавшись ситуацией, алтыульские мырзы срочно отправили калмыкам на реке Жем предложение о совершении совместного набега против Больших ногаев. В ноябре в Астрахань прибыл раненый конный стрелец М. Яковлев, со слов которого стало известно, что 31 октября, ночью на заре, ногайский улус Мамбет-Сеина, сына Кары Кель-Мухаммеда, подвергся внезапному нападению калмыков. Большинство ногаев не смогло организовать должного сопротивления и просто разбежалось, а М. Яковлев был ранен в плечо из лука. Улус Кель-Мухаммеда срочно прикочевал к переправе на реку Бузан. Астраханские власти сформировали отряд под началом стрелецкого сотника М. Шабликина для преследования калмыков. По сведениям стрелецкого головы Семена Осичкова, ногаи в момент сражения бросили стрельцов и сбежали, а самим служивым людям пришлось в окружении отсидеться в тележном городке, захватив в плен двух татар [2 С 256].

По сообщению пленных, в последнем набеге принимали участие 2 тыс. калмыков под началом Доржи, Мерген-Темене, Батура, Куена, а также 250 алтыульских ногаев мырз Султана, Мама, Урака, Шамамета и Юсупа. Сбор их отрядов состоялся в междуречье Жайыка и Жема [2 С 258].

Слухи о намерении калмыков перейти в междуречье Етиля и Жайыка вызвали среди Больших ногаев новую волну паники. В октябре в Астрахани объявился выходец из калмыцкого плена, ногаец Белек, со слов которого стало известно, что калмыки и алтыульские ногаи кочуют в низовьях реки Жем и готовят очередной набег на Больших ногаев. После погрома ногаев калмыцкие тайши планировали кочевать примерно в 70 верстах от Астрахани — в урочище Кондаки, как они сами объясняли, «потому что те кандаковские места изстари были их калмыцкие кочевные места». Алтыульские ногаи угрожали другим ногайским улусам выгнать всех их на правый берег Етиля, а самим с калмыками кочевать в междуречье Етиля и Жайыка [2 С 258].

Астраханские власти не могли согласиться с подобными планами тайшей, но противопоставить им значительные военные силы тоже не имели возможности, ограничившись лишь дополнительным усилением охраны ногайских улусов. Очередная вспышка междоусобицы в ногайской среде и усиливавшееся давление калмыков вынудили правящую верхушку ногаев в 1629 г. обратиться к Москве с прошением взять на себя управление ордой [9 С 412].

В марте 1629 г. Канай располагал сведениями, что алтыулы численностью в 500 человек кочуют за рекой Жем в урочище Шам, калмыки на правом берегу Жем, у реки Оил. По словам едисанского перебежчика Бердыгула, всего калмыков насчитывалось около 5 тыс. человек. Весной они планировали очередной набег на владения Каная, в частности, на едисанские улусы [2 С 256]. Но ни весной, ни летом этого года набегов со стороны калмыков не наблюдалось. В сентябре ногайские перебежчики вновь предупреждали Каная о готовящемся набеге, но уже со стороны Мерген-Темене, кочевавшего около Жайыка и располагавшего силами до 2 тыс. человек. Канай, не дожидаясь очередного набега, просил астраханские власти подкрепления для упреждающего удара по калмыцким улусам, тем более что количество их было весьма мало. Но воеводы, не владея точной информацией о численности калмыков, не решались без царского отправить своих служилых людей в столь далекий поход и ограничились лишь охраной ногайских улусов. Осенью 1629 г. 30 едисан-ногаев ходили под калмыцкие улусы на Жем и угнали 130 лошадей. Отряд в 50 калмыков сумел их настичь, в ходе боя они взяли в плен ногайца Беша Бегемышева. Через две недели ногайца отпустили в Астрахань, чтобы тот передал воеводам следующие слова: «Они, калмыцкие тайши, преж сево были в холопстве под твоею государскою высокою рукою и кочевали блиско Сибири на реке Иртышу. И тому де государь ныне другой год, учиняя они с своею братею с калмыки меж себя рознь и войну, пришли с улусы своими кочевать на реку на Емму, а ныне кочуют блиско Жайыка. И их бы калмыцких тайшей со всеми их улусными людьми принять... под твою царского величества высокою руку в холопство и велети б им с улусы своими кочевать по реке Жем и по Жайыку». Всего у этой группы улусов насчитывалось 5 тыс. калмыков и 1 тыс. алтыулов, в том числе 800 человек с «огненным боем». Улусные люди Чокура всерьез опасались прихода хошутских тайшей Гуши и Дургучи (Кунделена-Убаши), братьев Байбагаса, у которых в общей сложности насчитывалось 20 тыс. воинов, а также их союзника – казахского султана Кушика, имевшего в распоряжении 10 тыс. воинов [2 С 270].

Астраханские власти положительно отреагировали на просьбу Чокура и его сторонников, отправив к ним того же ногайца Беша и 5 юртовских татар с уведомлением прислать в Астрахань для переговоров послов и аманатов. Калмыкам указывалось кочевать за рекой Жем и не приходить войной на ногаев. Алтыульским мырзам предлагалось отойти от калмыков и вернуться под Астрахань [2 С 272].

В дальнейшем калмыцко-ногайские отношения стали развиваться в русле эскалации конфликта, которым отмечены почти все 1630-е годы. В первую очередь это было связано с приходом в степи Северного Прикаспия улусов тайши Хо-Урлюка.

Таким образом, надо отметить, что в начальном периоде взаимоотношений двух кочевых народов были не только вооруженное противостояние, сопровождавшееся взаимными набегам, но и попытки заключить мирное соглашение путем переговоров. Однако отсутствие политического единства в Большой Ногайской орде, а также начало междоусобной войны среди калмыков в 1625 г., не позволили мирно урегулировать все возникавшие конфликты и разграничить территорию кочевий.

Литература

1. Златкин И. Я. История Джунгарского ханства. 1635–1758. 2-е изд. -М.: Наука, 1983.
2. История Казахстана в русских источниках. Том 1. Алматы, 2005.
3. Моисеев В. А. Джунгарское ханство и казахи в XVI - XVII вв.- Алматы, 1991
4. Богдавленский С. К. Материалы по истории калмыков в первой половине XVII века // Исторические записки. М., 1939. № 5.
5. Веселовский Н. И. Передовые калмыки на пути к Волге // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. Т. 3. СПб., 1888. С. 365–370.

6. Кусаинова Е. В. Русско-ногайские отношения и казачество в конце XV–XVII веке. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2005.
7. Санчилов В. П. К изучению топонимики ойратов и калмыков (XVII–XVIII вв.) // Новый исторический вестник. М., 2011. № 29.
8. Трепавлов В. В. Алтыулы: остатки Ногайской орды в казахских степях // Вестник Евразии. -М., 2001. № 2.
9. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. М.: Издат. фирма «Вост. лит.» РАН, 2002.

УДК 94 (574.1)"XIX"+94(430)"XIX":001.891

Вклад Оренбургской Ученой архивной комиссии в разработку источников по истории Казахстана

Ж.С. Бегимбаева, А.М. Тогызбаева

*Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Бұл мақалада Орынбор ғылыми архив комиссиясының тарихы туралы баяндалады. Қазақстан тарихы мен мәдениетін танумен Ресей империясының 24 ғылыми қоғамы айналысты, олардың ішінде Орыс Географиялық қоғамының Орынбор және Батыс-Сібір бөлімдері және Казань, Санкт-Петербург, Москва университеттері жанындағы ғылыми қоғамдар белсене жұмыс жасады.

The article reports about a contribution to the Orenburg scientific archive commission in the study of history of the Kazakh people. 24 scientific societies of Russian Empire, Orenburg and Western-Siberia departments of Russian Geographical society and scientific societies of Kazakhstan, St.Petersburg, Moscow Universities among them, studied the history and culture of Kazakhstan.

Кілт сөздер: *мұрағат, архив комиссия, ғылыми-тарихи қоғамдар, қор, кітапхана, мұражай, архив бастаулар*

Key words: *archive, archive commission, scientific and historical societies, fund, library, museum, archived sources*

Включение Казахстана в экономическую и политическую жизнь Российской империи вызвало необходимость изучения географических особенностей, выявление природных ресурсов Казахской степи, механизм кочевого быта. Во второй половине XIX – начале XX веков в стране стали заметно развиваться научные исследования, как в центре, так и в регионах, активизировалась краеведческая деятельность. Значительно возросли и возможности для научно-исследовательской работы.

Учреждение в 1887 году Оренбургской Ученой архивной комиссии, внесло новый импульс в научную жизнь края. Она была организована для формирования архива, упраздненного в 1881 году Оренбургского генерал-губернаторства. Для создания фундаментальных трудов по социально-экономической истории по отдельным регионам России возникла необходимость расширения теоретической базы исследований. Это обстоятельство обусловило появление в 29 губерниях империи ученых архивных комиссий [1, с.5-9].

Инициатива создания Губернских Ученых архивных комиссий (ГУАК) принадлежала археографу Н.В.Калачеву (1819-1885), который с 1877 года являлся директором Императорского Археологического института [2, с.5]. Статус губернских архивных комиссий в системе научно-исторических обществ и учреждений был своеобразным. Главной их задачей являлось создание губернского исторического архива из документов местных учреждений, представляющих научный интерес. Комиссия функционировала при

губернской земской управе и объединяла на добровольных началах служащих Оренбургского учебного округа: учителей, чиновников, священнослужителей, военных. ГУАК руководствовались «Основаниями», утвержденными Комитетом Министров и императором от 13 апреля 1884 года. Ниже приведен основной перечень правил «Оснований», сохранившийся в фондах Государственного архива Оренбургской области:

1. Для сосредоточения и хранения архивных дел и документов, не требующихся для текущего делопроизводства и, важных в историческом отношении;
2. Собираение и приведение в порядок архивных дел и документов возлагается на учреждаемую в губернии ученую архивную комиссию;
3. ГУАК составляется по взаимному соглашению директора Археологического института в Санкт-Петербурге с местным губернатором, как из служащих, так и из не состоящих на службе в губернии лиц, могущих быть полезными комиссии своими познаниями и усердием к делу. Губернатор есть непрременный попечитель комиссии;
4. Председатель и правитель дел комиссии, помощник председателя, избираются самою комиссией в первое ее заседание;
5. На обязанности ученой комиссии лежит: разбор дел и документов, хранящихся в губернских и уездных архивах разных ведомств, составление описей и указателей;
6. Ученые комиссии, независимо от прямой своей обязанности, могут, по местным обстоятельствам, включать в круг своих занятий разыскание, описание и объяснение памятников старины;
7. Расходы, необходимые на содержание и занятия ученых архивных комиссий, покрываются из средств, имеющихся в распоряжении директора Археологического института и из местных пожертвований на пользу науки [3, д.69, л.11].

7 декабря 1887 года на основании этих правил в Оренбурге была создана губернская Ученая Архивная комиссия. Главной задачей которой был разбор и исследование архивов, древних книгохранилищ, памятников старины, могильников и курганов, систематизация предметов древности для составления коллекций, которые служили бы началом создания местных исторических музеев, изучение обычаев, нравов, обрядов местного населения, сбор сказаний, песен, пословиц, преданий, былин, легенд [4, д.45, л.8].

Открытие Ученой Архивной комиссии способствовало изучению родного края, его природы, истории и дало толчок развитию национального самосознания, ибо «изучение прошлого родной истории позволяет осознать свои истоки, что в конечном итоге приносит пользу обществу» [5, с.37]. Первый год работы был посвящен разбору архива канцелярии управления Оренбургского генерал-губернатора, который представлял обширный и богатый материал для исторического изучения местного края. В 1882 году археограф Н.В.Калачев создал комиссию в составе 25-ти человек, на которую возложил разобрать дела по фондам и составить описи [3, д.69, л.12]. Члены комиссии П.Н.Распопов, Т.С.Игнатъев в течение 4-х лет разбирали дела [4, д.45, л.9в].

И сегодня в Государственном архиве Оренбургской области этот фонд именуется Фонд № 6 «Оренбургское генерал-губернаторство», и включает 17-ть описей, и материалы по истории и культуре поликонфессионального и полиэтничного региона, где проживают русский, казахский, башкирский, татарский и другие народы.

9 декабря 1887 года состоялось первое учредительное собрание комиссии, на котором выступил П.Н.Распопов о состоянии фонда Оренбургского губернатора [3, д.69, л.12]. По результатам работы членов комиссии состояние архива представлялось в таком виде: рассмотрели – 93 854 дел; определены к хранению 12 265 дел; Археологическому институту передано – 8 929 дел; назначено к хранению в архиве – 21 194 дела. В ведомость не вошли отобранные тайным советником Ф.К.Гирсом 667 дел, 255 карт и планов, отдельные бумаги и документы, а также дела, отобранные Археологическим институтом [4, д.45, лл.9об.-9к]. Вероятно, что эти документы сегодня хранятся в Российском Государственном историческом архиве (РГИА) в Санкт-Петербурге.

Членами комиссии были заложены основы фондов, которые имеются сегодня в Государственном архиве Оренбургской области. Документы были многоплановые, отражающие различные аспекты истории, но в первую очередь были выделены:

- вопросы колонизации края, включая миграции населения;
  - экономическое развитие, включая транспортные коммуникации, торговые отношения, добывающую промышленность;
  - земельный вопрос: изъятие земель у башкир, казахов;
  - развитие народного образования;
  - сословный состав Оренбургского казачьего войска, деятельность наказных атаманов, столкновения казаков с башкирами и казахами, участие Оренбургского казачьего войска в походах в Среднюю Азию и экспедициях против казахского населения;
  - управление нерусскими народами: казахами, башкирами;
  - реформы, волнения, быт народа, посольства из Хивы и Бухары к высочайшему двору, дипломатические отношения со среднеазиатскими ханствами [3, д.69, л.12об.].
- Кроме того, был выделен фонд, касающийся личностей, внесших вклад в развитие региона: В.В.Вельяминов-Зернова (1830-1904), А.Э.Эверсмана, В.В.Григорьева (1816-1881), Н.В.Ханыкова.

Для деятельности ОУАК был важен сбор документального материала, тексты песен, народные предания, относящиеся к историческому прошлому края. Материалы ОУАК дошли до нас, благодаря труду, ответственности и научным изысканиям членов комиссии: управляющего Оренбургской казенной палатой, старшего советника Г.И.Андреева, И.И.Евфимовского-Мировицкого, А.В.Соколова, товарища прокурора А.Е.Бусыгина, В.С. Елисеева, П.Н.Распопова и других [4, д.45, лл.8-8об.]. После окончания технической работы по разбору и описи материалов, члены комиссии перешли к научно-исследовательской деятельности [6, с.22].

В 1896 году комиссия состояла уже из 67 действительных членов [7]. С каждым годом увеличивалась динамика численности состава комиссии. В 1897 году комиссия состояла из 105 действительных членов [8, с.37-43]. Попечителем комиссии являлся Оренбургский губернатор, генерал-майор В.И.Ершов (1844-1899 гг.), почетным членом состоял попечитель Оренбургского учебного округа, тайный советник И.Я.Ростовцев. Наряду с вопросами комплектации архива, члены комиссии занимались образованием при архиве местного историко-этнографического музея [9, д.51].

В 1897 году исполнилось десять лет существования комиссии. За этот период членами комиссии была проведена большая работа по изучению различных аспектов истории. Определенный блок работ был посвящен археологическим изысканиям, при этом впервые были указаны памятники:

1. А.В.Попова «Дневник раскопок, произведенных летом 1897 г.»;
2. И.С.Шукшинцева «Сведения о курганах в Оренбургской губернии»;
3. М.Юдина «Заметка о курганах» [10].
4. А.И.Матов «О развалинах Болгасын и преданиях, связанных с нею» [8, с.39].

Второй цикл работ был посвящен сбору исторических песен, фольклору народов региона:

1. Маршрут путешествия от Багдада до Оренбурга, от Оренбурга до Пешавера и от последнего до Троицка турецкого подданного Хази Мухамет Хозясынова из неизданных произведений Г.Р. Державина.
2. Д.Н.Соколов «О башкирской летописи, найденной П.С. Назаровым и об ее источниках» и «Дополнения к башкирской летописи».
3. С.Н.Севастьянова «Несколько старинных песен».

Следующий цикл работ был посвящен изучению горнодобывающей промышленности Южного Урала, положению крестьян:

1. Положение горнозаводских крестьян Кананикольского завода накануне реформы 19 февраля 1861 года;

2. П.В.Жуковский «Дело Товарищества с башкирцами Иреклинской волости о земле в 1786 г.».

Действительный член ОУАК И.С.Шукшинцев написал интересную статью о первых врачах-башкирах, работавших в Оренбургском крае, а именно, Арыслане Субханкулове, Х.Шарипове [11, с.27-29]. В «Трудах» ОУАК были опубликованы две работы, посвященные изучению обычного права казахов. Это исследование действительного члена ОУАК с 1905 года, Л.А.Словохотова «Народный суд обычного права киргиз Малой Орды» [12]. Леонид Александрович Словохотов служил секретарем суда [13, с.56]. Основная мысль работы Л.А.Словохотова заключается в том, что народное судопроизводство казахского народа является результатом длительного эволюционного процесса, в котором народ выработал гласную, публичную, своеобразную, но ему вполне понятную структуру судебных процессов [12, с.82]. И реформировать результаты многовекового эволюционного процесса необходимо с учетом особенностей образа жизни казахов, чтобы достигнуть результата в процессе колонизации края.

В работе действительного члена ОУАК с 1901 года, А.И.Мякутина «Юридический быт киргиз» рассмотрены пункты обычного права, регулирующие новые для казахского общества отношения [14]. Мякутин Александр Иванович служил сотником, бригадным адъютантом [13, с.56]. Под влиянием товарно-денежных отношений, распространения гражданского права Свода законов Российской империи, в казахском обычном праве появляются положения, определяющие взаимоотношения должника и кредитора, ответственности за неуплату долга, формы взыскания долга и процентов и т.д. [14, с.177-178].

Обе работы являются весьма ценными источниками для изучения обычного права казахов, юридических, социально-экономических отношений казахского общества. В них отражены значительные изменения в структуре казахского обычного права, составляющих его компонентов и источников.

Таким образом, оренбургские краеведы, используя архивные источники, писали научные труды, большая часть которых была опубликована в научном печатном органе ОУАК «Труды». За тридцать лет своей деятельности (1887-1917) ОУАК издала 35 томов научных трудов, содержащих богатый фактический материал по истории и культуре народов Южного Урала и Поволжья [15, с.64].

В 1897 году ОУАК наладила отношения и обменивалась своими изданиями со многими научными учреждениями: Императорской археологической комиссией; Императорским археологическим обществом; Московским публичным музеем; Императорским Одесским обществом истории и древностей; Императорским Московским археологическим обществом; Туркестанским кружком любителей археологии; Императорским Московским обществом истории и древностей Российских; Подольским епархиальным историко-статистическим комитетом; Церковно-археологическим обществом при Киевской духовной академии; Обществом истории, археологии и этнографии при Императорском Казанском университете. Поддерживались отношения со статистическими комитетами: Оренбургским, Астраханским, Уральским, Уфимским. ОУАК обменивалась изданиями с архивными комиссиями Российской империи: Калужской, Рязанской, Нижегородской, Орловской, Таврической, Тамбовской, Саратовской, Симбирской, Костромской, Ярославской, Тверской. Со средствами периодической печати: Тургайской газетой, Оренбургскими губернскими Ведомостями [8, с.41].

При ОУАК имелись две библиотеки: 1) повременных и новых изданий; 2) старых книг и рукописей. Первая включала в себя к 1 января 1898 года – 300 названий в 590 томах, и пополнялась как пожертвованиями от частных лиц, так и путем обмена с научными обществами России. Больше всего пожертвовал книг библиотеке действительный член ОУАК Н.Н. Волжин. Библиотека старых книг и рукописей состояла из 112 названий в 148 томах и формировалась за счет взаимного обмена изданиями, покупки книг и

рукописей, но в большей степени, частными пожертвованиями. В 1897 году Оренбургский уездный комитет попечительства о народной трезвости, а также члены ОУАК Н.В.Беляков и Н.Н.Волжин, подарили свои старые книги библиотеке [9, д.51, л.7-7об.].

Важным направлением в деятельности архивной комиссии было создание в Оренбурге музея. Экспонаты музея комиссией собирались исключительно на пожертвования частных лиц. В конце 1897 года дирекция Оренбургского Неплюевского кадетского корпуса передала свои старинные вещи в распоряжение комиссии, чем пополнила музей. В музей поступали также записки местных старожилов, летописи, сборники песен, загадок и пословиц, очерки быта, предания и легенды, древние предметы быта: медная чашка и ручные жернова [9, д.51, л.8, л.18-18об.]. Сотрудники ОУАК проводили археологические раскопки в Оренбургском, в Челябинском и Троицком уездах. В результате раскопок, найденные экспонаты: «человеческие черепа, глиняная и каменная посуда, железные орудия, медные наконечники стрел», были отправлены в музей [8, с.40]. Открытие музея состоялось 10 мая 1897 года. В честь открытия было произведено торжественное молебствие преосвященным Владимиром, епископом Оренбургским и Уральским, при участии архиерейского хора. На открытии присутствовали Оренбургский губернатор В.И. Ершов, члены комиссии с председателем во главе и большое количество горожан. Музей пользовался большой популярностью, в течение полугода его посетило 4543 человека [8, с.42]. В результате кропотливой работы оренбургских краеведов была собрана музейная коллекция, которая позволила сотрудникам использовать фонд музея в различных выставках и собирать большое количество посетителей.

К началу XX века число членов комиссии растет и достигает 150 человек. Растет и ее авторитет как научного учреждения. Среди почетных членов значатся профессор В.В.Бартольд (1869-1930), Н.В.Покровский – директор Санкт-Петербургского Археологического института, академик В.В.Радлов (1837-1918) и многие другие [16, с.12]. Активно работали в комиссии действительные члены: И.С.Шукшинцев, Л.Н.Цабель и другие. В числе членов ОУАК были и представители казахской, татарской и башкирской интеллигенции, такие как заведующий двухклассным русско-казахским училищем Г.-Г.Балгимбаев (1866-1942), редактор газет «Вахыт» Ф.Каримов (1870-1937), золотопромышленник М.С.Рамеев, М.-Ш.Хаиров, М.-Ф.Сулейменов, Р.Фахретдинов (1859-1936) и другие [18, с.46]. Членами научных обществ были чиновники Оренбургского генерал-губернаторства Т. Еникеев, Г.Х. Еникеев (1864-1931) [17, с.7-9].

В укреплении научного содружества русских и казахских учителей определенную роль сыграл Габдул-Галий Балгимбаев. Выпускник Оренбургской казахской учительской школы, работал учителем младших отделений двухклассного русско-казахского училища в Кустанае [19, с.173]. В 1891-1902 годах он был заведующим Карабутацким двухклассным училищем в Актюбинском уезде. В 1902-1907 годах Г. Балгимбаев служил в Тургайском областном правлении и был редактором газеты «Тургайские областные ведомости». С 1907 по 1917 годы исполнял обязанности инспектора народных училищ Тургайской области. Как последователь И.Алтынсарина Г.Балгимбаев направлял свои усилия на улучшение состояния аульных школ. Известна его докладная записка «О мерах, могущих улучшить постановку учебного дела в аульных школах инспекции Тургайского района», составленная в августе 1911 года совместно с директором народных училищ Тургайской области М.П.Ронгинским (1866-1927). В ней Г.Балгимбаев главной задачей в области народного образования видит приобщение казахского народа к культуре русского народа [19, с.174].

Многие оренбургские краеведы были членами и Оренбургского отдела ИРГО и ОУАК, которые тесно соприкасались в своей научной деятельности. Так, исследователи культуры и быта казахского народа А.И. Добросмыслов, И.С.Шукшинцев были членами

ОО ИРГО и ОУАК [17, с.7-9]. Одним из наиболее известных знатоков русской научной литературы о казахском народе и Казахской степи был А.Е.Алекторов (1861-1918). В 1886-1908 годах он занимал должность инспектора и директора народных училищ сначала в Букеевской орде, затем, последовательно, в Астраханской губернии, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях [20, с.115]. А.Е.Алекторов, являясь членом оренбургских научных обществ, опубликовал более двухсот статей в «Известиях» и «Трудах» обществ, посвященных изучению и освещению исторического прошлого казахов, их культуры и быта, развития просвещения в Казахской степи [17, с.7-9]. Созданный им «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах» объемом около тысячи страниц содержит огромное количество библиографических названий и является наиболее полным из всех существующих изданий подобного рода [21].

М.С.Рамеев в 1904 году представил в архивную комиссию рукописную книгу, отдельные места из которой были опубликованы и прокомментированы профессором В.В. Бартольдом [22, с.7]. Темирбулат Еникеев принимал участие в работе научных обществ. В 1879-1881 годах Т. Еникеев работал переводчиком с татарского и казахского языков при Оренбургском военно-окружном суде. В 1880-1890-е годы был переводчиком с персидского и татарского языков при Тургайском областном правлении [23, с.147-151]. Гайса Хамидуллоевич Еникеев родился в семье потомственных дворян, уроженец Уфимской губернии, выпускник Оренбургской учительской семинарии. Как учитель был сторонником новых методов обучения в башкирских и татарских школах. Г.Х.Еникеев участвовал в работе ОУАК и ОО ИРГО. С 19 лет Г.Еникеев собирал башкирские и татарские народные песни, был певцом с яркой, самобытной манерой исполнения. Будучи депутатом 4-х созывов Государственной Думы, Г.Еникеев выступал против расхищения башкирских земель, требовал обучения башкир на родном языке [24, с.184].

С Оренбургом был связан татарский общественный деятель, писатель и публицист Фатих Каримов, уроженец Бугульминского уезда Уфимской губернии. Ф.Каримов изучал восточные и европейские языки в Стамбуле [25, д.35, лл.1-5]. С 1902 года заведовал типографией в Оренбурге, полученной в наследство от отца. Был редактором газеты «Вахыт», способствовал развитию общественного сознания среди татар, башкир и казахов [26, д.6, л.7-9]. В 1912 году на современной для условий своего времени типографии, был отпечатан 23-й выпуск «Известий» ОО ИРГО.

Разработкой архивных материалов и изучением палеоэтнографии, археологических и архитектурных памятников казахской степи занимались и Оренбургский отдел ИРГО, и ОУАК. Исследования и документы по истории и этнографии Оренбургского края печатались и в «Известиях» Оренбургского отдела ИРГО, и в «Трудах» комиссии. Оба учреждения часто проводили совместно и свои заседания. В 1911 году было проведено шесть совместных заседаний, большинство из которых были посвящены обсуждению докладов о надгробных сооружениях в казахской степи и связанных с этим, обычаями, обрядами и суевериями кочевников [27, с.18]. Исследователей А.А. Аниховского, И.В.Аничкова, И.С. Шукшинцева консультировал профессор В.В. Бартольд. В 1904 году он присутствовал на заседании Комиссии и участвовал в обсуждении результатов экспедиции в Актюбинские степи [28, с.225]. В анализе и описании степных каменных баб, И.А.Аничков сообщил, что «бабы эти отличаются большой выразительностью» [29, с.118].

Самым деятельным членом ОУАК был учитель французского языка Оренбургской гимназии И.А.Кастанье [18, с.53]. Свою научную деятельность он проводил в двух направлениях: занимался раскопками и составлением свода памятников древней культуры казахской степи. Наиболее полно археологический материал, накопленный до XX века, был систематизирован И.А. Кастанье в труде «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» [30]. В этот свод вошли материалы П.С.Палласа, П.И.Рычкова, А.И. Левшина, Г.М.Спасского, С.И.Гуляева, В.В.Радлова, Н.Я.Коншина и других ученых.

Книга состояла из введения, краткого исторического очерка казахских степей с объяснительной картой и 4-х глав. Сведения были сгруппированы в главах по областям и уездам, а внутри разграничены по рубрикам: курганы, городища, надгробные сооружения, древние рудники, каменные изваяния, камни с надписями и изображениями, пещеры [30, с.10]. В книгу вошли памятники, расположенные на территории современного Казахстана [30, с.9]. Труд И.А. Кастанье был первой попыткой составления свода памятников древней культуры казахской степи. Важно и то, что этот труд вышел как на русском, так и французском языках [15, с.66].

2 февраля 1911 года под председательством А.В.Попова было проведено объединенное собрание ОУАК и ОО ИРГО в количестве 24-х членов обоих научных обществ. Были обсуждены организационные вопросы совместной научной деятельности, постоянным секретарем собрания был избран И.С. Шукшинцев. Внимание членов собрания привлекли доклады Г.Н.Кирилина «Результаты нивелировки в Тургайском уезде» и «Древние надписи и тамги киргизской степи». Общим собранием было принято решение о публикации доклада «Древние надписи и тамги киргизской степи» в «Трудах» ОУАК. На собрании был утвержден, составленный П.А. Воронцовским проект «Наказа строительной комиссии Музея Оренбургского края» [31, с.6].

«Чем лучше будем мы знать свое прошлое, тем яснее для нас должно казаться будущее и тем легче будут переноситься невзгоды настоящего», – эти слова прозвучали лейтмотивом деятельности Оренбургской Ученой архивной комиссии, которая сыграла большую роль в изучении исторического прошлого казахского народа [3, д.69, л.11].

В конце XIX – начале XX веков совместная научная деятельность Оренбургской Ученой архивной комиссии и Оренбургского отдела Русского Географического общества является закономерным этапом в развитии научных обществ в Оренбургском крае.

Оренбургские краеведы являлись членами обеих научных организаций, которые тесно соприкасались в своей научной деятельности. Исследования и документы по истории и этнографии казахского народа были опубликованы как в «Известиях» Оренбургского отдела Русского Географического общества, так и в «Трудах» Оренбургской Ученой архивной комиссии.

Литература

1. Официальные документы по учреждению ученых архивных Комиссий и губернских исторических архивов.// Вестник археологии и истории, издаваемый Археологическим институтом. Выпуск №1, 1885. Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии наук.
2. Макарихин В.П. Губернские ученые архивные комиссии и их роль в развитии общественно-исторической мысли России конца XIX-начала XX вв.: автореф. ...доктора ист. наук: 07.00.09. – М., 1991.-32с.
3. ГАОрО Ф. 96, Оп.1, Д.69
4. ГАОрО Ф.96,Оп.2, Д.45
5. О задачах, деятельности и общественном значении Ученых Архивных комиссий вообще и Оренбургской Архивной комиссии в частности.// Труды ОУАК. Выпуск № 2, Оренбург,1897.- 659с.
6. Цыпляев П.И. Деятельность Оренбургской Ученой архивной комиссии с 1887 по 1896 гг.// Труды ОУАК. Вып. №30, Оренбург, 1914.-227с.
7. Отчет Оренбургской Ученой архивной комиссии за 1895-1896 гг.// Труды ОУАК. Выпуск № 2, Оренбург, 1897.- 659с.
8. Отчет о деятельности ОУАК за 1897 г.//Труды ОУАК. Выпуск № 4, Оренбург,1898.- 120с.
9. ГАОрО Ф.94, Оп.1, Д.51
10. Труды ОУАК. Вып. № 4, Оренбург,1898.-120с.; Вып. № 6, Оренбург, 1900.-337с.

11. Шукшинцев И.С. Первые врачи из башкир в Оренбургском крае.//Труды ОУАК. Выпуск 11, Оренбург, 1903.
12. Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргиз Малой Орды. // Труды ОУАК. Выпуск 15, Оренбург, 1905.
13. Удербаетова С.К. Материалы по казахскому обычному праву в «Трудах» Оренбургской Ученой архивной комиссии.// Отандық тарихты оқыту: проблемалары мен инновациялық мәселелері: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 70 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 2-бөлім. - Алматы: Қазақ университеті, 2004.-316 б.
14. Мякутин А.И. Юридический быт киргиз.//Труды ОУАК. Вып. № 25, Оренбург, 1910.
15. Каримов К.К. Наука в дореволюционном Башкортостане. - Уфа: «Восточный университет», 1999.-116с.
16. Гра А. Отчет о состоянии и деятельности ОУАК за 1913 г.// Труды ОУАК. Выпуск № 33, Оренбург, 1916.-163с.
17. Приложение к отчету ОУАК.//Труды ОУАК. Вып. № 2, Оренбург, 1897.- 659с.; Известия Оренбургского отдела ИРГО. Приложение к отчету за 1899г. №1. Вып. XV, Оренбург, 1900.-124с. Типо-литография Ф.Б.Сачкова.
18. Абилев А.К., Аханов Ж.А. Из истории деятельности научных учреждений по изучению Казахстана XIX-начала XX вв.- Алма-Ата, Ғылым, 1990.- 67с.
19. Бержанов К. Русско-казахское содружество в развитии просвещения. - Алма-Ата: «Казахстан», 1965.-342с.
20. Ламашев Ә. Ыбырай Алтынсарин және оның орыс достары мен ізбасарлары.- Алматы: Қазақстан, 1988. -184б.
21. Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. - Казань, Типо-литография Императорского университета, 1900. - 991с.
22. Приложение к отчету ОУАК.//Труды ОУАК. Оренбург, Вып. № 2, 1897.-659с.; Галиев В.З. Караванные тропы: (Из истории общественной жизни Казахстана XVII-XIX веков). - Алматы: Атамура, 1994.-128с.
23. Галиев В.З. Татары-переводчики, путешественники и дипломаты.// Огни Казани, № 1, Казань, 1975.
24. Бикбулатов Н.В. Становление и развитие этнографической науки.// В научном поиске.- Уфа, 1982.
25. НА РТ Ф.1370, Оп.2, Д.35
26. НА РТ Ф.1370, Оп.1, Д.6
27. Шукшинцев И.С. Отчет о деятельности ОУАК. // Труды ОУАК. Вып. № 29, Оренбург, 1913.-239с.
28. Гра А. Речь, произнесенная на юбилейном заседании ОУАК.//Труды ОУАК. Вып. № 29, Оренбург, 1914. - 239с.
29. Аничков А.И. О курганах и каменных бабах Тургайской области.// Труды ОАУК. Вып. № 14, Оренбург, 1905.
30. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края.// Труды ОАУК. Вып. № 22, Оренбург, 1910.- 329с.
31. Протокол соединенного собрания ОУАК и Оренбургского отдела ИРГО 2 февраля 1911 г.// Известия Оренбургского отдела ИРГО. Вып. XXIII. Под ред. Правителя отдела П.А.Воронцовского. Оренбург, Типо-литография Т-ва «Каримов, Хусаинов и К-о.», 1912.- 147с.

**К истории эвакуации в Актюбинскую область
в годы Великой Отечественной войны**

Н.А. Абдуллаев

*Актюбинский государственный региональный университет имени К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Мақалада Ұлы Отан соғысының бастапқы кезеңіндегі вермахт әскерлерінің шабуылына ұшыраған КСРО-ның Батыс аймақтары халқы, өндіріс және әлеуметтік орындарының Ақтөбе облысына дереу көшіріліп, орналастыруы мен іске қосылуының кейбір жәйлері баяндалған.

As it is known, at the beginning of the Great Patriotic War people and economic enterprises were evacuated from the occupied areas of the Soviet Union to the East in the shortest possible time. A significant part of them went to Kazakhstan because a promptly evacuated accommodation was given by the ruling authorities.

In this article the history of evacuation to Aktobe region in 1941-1942 is examined by the author according to archival sources.

Кілт сөздер: *Ұлы Отан соғысы, шабуыл, әскер, аймақ, Ақтөбе.*

Kew words: *Great Patriotic War, occupation, troops, region, Aktobe.*

22 июня 1941 г. фашистская Германия без объявления войны внезапно напала на СССР. Военные действия быстро развернулись на широком фронте. Вражеская авиация с первых дней войны подвергли массированной бомбардировке места дислокации советских войск, коммуникации и железнодорожные узлы, промышленные центры, крупные города – повсюду сея жестокие разрушения и хаос.

По городам и селам мирной страны пронеслось грозное слово «Война». Документы тех лет подчеркивают то, что все народы Советского Союза поднялись на защиту страны. Патриотический дух и реальные действия населения с первых дней войны координировались руководящими структурами власти. С первых дней нашествия фашизма стала неотложная и оперативная задача перестройки всей жизни страны на работу в военных условиях. В кратчайший срок страна превратилась в единый военный лагерь. Так, 16 августа 1941 года ЦК ВКП (б) и СНК СССР утвердили «Военно-хозяйственный план» на 4-й квартал 1941 года и на 1942 год для районов Поволжья, Урала, Западной Сибири, Казахстана и Средней Азии. В плане предусматривалось резкое увеличение производства оборонной продукции и стратегического сырья. Ставилась задача оперативного перемещения предприятий из прифронтовой полосы в тыл и ускоренный ввод их в действие в новых местах [1].

Как известно, в начальный период Великой Отечественной войны с оккупированных врагом районов СССР в сжатые сроки на восток эвакуировались люди и сфера экономики. Значительная часть их направлялась в Казахстан, где правящими органами проводилось оперативное размещение эвакуированных. В данной статье на основе архивных источников освещается история эвакуации в Актюбинскую область в 1941-42 гг.

Составной частью перестройки экономики страны на работу в условиях войны явилось размещение и ввод в строй эвакуированных предприятий. С запада на восток шли эшелоны с эвакуированными предприятиями и людьми. С августа по декабрь 1941 года на территорию Актюбинской области были перебазированы промышленные предприятия из Витебска, Днепропетровска, Москвы и регионов, охваченных войной [2].

В сжатые сроки прямо с платформ шла сборка оборудования чугунно-меднолитейной механической мастерской, размещалось оборудование рентгензавода, автобронетанковой ремонтной базы, спиртового завода. Актюбинский облисполком и обком партии всю

организационно-политическую, агитационно-массовую работу среди населения области на умелое и оперативное размещение и пуска в эксплуатацию эвакуированных предприятий. Эти вопросы стали главной работой правящих органов области, которые постоянно рассматривались на специальных совместных заседаниях, где на первом плане были ход размещения прибывших предприятий, выделение им производственных площадей [3].

В октябре 1941 года в Актюбинск был эвакуирован Московский рентгеновский завод (впоследствии завод «Актюбрентген»). Постановлением исполкома Актюбинского областного Совета депутатов трудящихся и бюро Актюбинского обкома КП (б) Казахстана от 12 ноября 1941 г. завод был размещен в зданиях курсов повышения квалификации партийных работников и педагогического института. Через три месяца, т.е. с февраля 1942 года в тяжелых условиях, часто в холодных помещениях с весьма стесненными площадями, в напряженных заводских буднях стал выпускать продукцию коллектив предприятия. У станков трудились 150 кадровых рабочих из Москвы и выпускники курсов местного фабрично-заводского обучения. Завод выпускал медицинские рентгеновские аппараты трех видов: походные, переносные и диагностические стационарного типа [4]. Все три типа аппаратов строго поставлялись Главному санитарному управлению Красной Армии для нужд действующей армии и тыловых госпиталей. Основным видом выпускаемой военной продукции были подрывные машинки типов ПМ-1, ПМ-2 для инженерных войск Красной Армии (саперных частей и партизанских отрядов) [1, л.8; 2, л.118; 3, лл.12-56; 4, л.240].

7 ноября 1941 года из Днепропетровска в г. Актюбинск была эвакуирована чугунно-меднолитейная механическая промышленная артель «Большевик», которая впоследствии стала известна как завод «Актюбинсксельмаш». Из Днепропетровска артель выбыла 19 августа 1941 года и была направлена в г. Чкалов, куда прибыла 12 сентября этого же года Исполком Чкаловского областного Совета депутатов трудящихся постановила разместить артель на базе завода им. Кирова в Бузулуке этой же области. Ввиду того, что завод им. Кирова оказался уже занятым другим предприятием, 25 октября этого же года Народный комиссариат нефти перенаправил артель «Большевик» для дислокации в г. Актюбинск [3, л.25]. Вместе с артелью прибыла 31 единица оборудования, 48 человек работников и 69 человек членов их семей [5, л.42-44].

Согласно решению исполкома областного Совета депутатов трудящихся № 34/41 от 22 декабря артель была размещена в помещении бывших складов «Автотракторсбыт» и прилегающей к нему территории. Уже в феврале 1942 г. данный коллектив стал выпускать арматуру для авиационной промышленности [5, л.65]. В ноябре 1941 года на станцию Яйсан прибыла эвакуированная из Москвы автобронетанковая ремонтная бригада. Она была эвакуирована из Москвы в конце октября тремя эшелонами, которые прибыли к месту назначения - станцию Яйсан 15, 16 и 23 ноября этого же года. Всего в составе прибыло 815 человек, в том числе: 18 военнослужащих, 67 инженерно-технических работников, 35 служащих, 245 основных производственных специалистов, 60 подсобных рабочих, 18 человек пожарной и стрелковой охраны, с учетом членов семей (374 человек) [6, л.15]. Личный состав разместился в поселке Яйсан. На каждого человека в среднем приходилось до 2 кв. метров жилой площади. При этом одиночкам предоставлялись общежития. Станки, имущество и запчасти разместились в учебных классах, подсобных зданиях, ремонтных помещениях и на территории школы механизации [6, лл. 4-7]. Постановлением исполкома Актюбинского областного совета депутатов трудящихся и бюро обкома КП (б) К от 19 декабря 1941 года в Актюбинске была размещена эвакуированная из Москвы шерстопрядильная фабрика №14 в здании железнодорожного техникума с общей полезной площадью в 1700 кв. метров. Исполкомом городского совета депутатов трудящихся и ГК КП(б)К была подготовлена жилая площадь для размещения 350 рабочих и ИТР [7, л. 156].

В целом за годы Великой Отечественной войны в город Актюбинск и в область по планам эвакуации Ставки главнокомандования были перемещены восемь крупных предприятий: Витебский спиртовой завод, Черниговская типография, Московский рентгензавод, артель «Большевик», Харьковское отделение теплоэлектропроект, на ст. Джурун экскаваторные мастерские (13.12.1941 г.), щебеночный завод НКПС на ст. Берчогур (19.11.1941 г.), автобронетанковая рембаза № 2 ст. Яйсан (15.11.1941 г.), Московская шерстопрядильная фабрика № 14 (19.12.1941 г.) [1, л.8].

Кроме промышленных предприятий в город и область в период с 1941 по 1942 годы прибыло несколько военных училищ. На основании приказов Командующего ВВС КА и Командующего Средне-Азиатским Военным Округом 15 декабря 1941 года в область была перебазирована Борисоглебская Краснознаменная военная авиационная школа пилотов им. В.П. Чкалова. Данная школа по тому времени являлась самой большой базой подготовки пилотов истребителей. От успешного развертывания и начала работы школы зависело пополнение фронта тысячами летчиков [1, л.3].

В конце мая 1942 г. в соответствии с указанием заместителя Председателя Государственного Комитета Оборонно-маршала Советского Союза К.Е. Ворошилова и постановлением Военного Совета Южноуральского военного округа в Актюбинске было расквартировано 2-е Бердичевское пехотное училище. [8, л.54; 9, л.41; 10, л.24]. В октябре 1942 года в пос. Берчогур было эвакуировано Камышинское танковое училище [9, лл.65-66]. В постановлении бюро Актюбинского обкома КП (б) К и исполкома областного совета депутатов трудящихся от 3 октября 1942 года говорится: «Обязать управляющего Берчогурским шахтоуправлением тов. Галаева в соответствии с указанием заместителя Наркома угля СССР тов. Абакумова передать во временное пользование Камышинскому танковому училищу пригодный жилой фонд за счет уплотнения и весь пустующий годный жилой фонд в поселке шахтоуправления общей площадью не менее 4500 кв. метров, а также передать все недостроенные постройки» [10, л.41]. В г. Актюбинск вместе с учащимися по плану эвакуации прибыло ремесленное училище № 26 из Москвы, выпускники которого согласно постановлению бюро Актюбинского обкома КП (б) К от 6 марта 1942 года были распределены по промышленным предприятиям города [11, л.293]. Во время войны на территории Актюбинской области размещалось несколько эвакуированных госпиталей. Согласно постановлению объединенного заседания исполкома областного совета депутатов трудящихся и бюро обкома КП (б) К от 8 июля 1941 года на данной территории разместились четыре эвакуированных госпиталя на 1700 коек: эвакогоспиталь № 7 на 400 коек на ст. Алга со сроком готовности 200 коек к сентябрю и 200 коек к ноябрю 1941 г.; эвакогоспиталь № 8 в г. Челкар со сроком готовности 100 коек к 1 ноября 1941 г. и 200 коек со сроком готовности к 1 января 1942 г.; в г. Актюбинске эвакогоспиталь № 5 на 500 коек со сроком готовности к 20 декабря 1941 г. и эвакогоспиталь № 6 в 500 коек со сроком готовности к 1 августа 1941 г., 500 коек к 1 сентября 1941 г. Эвакогоспитали были размещены в зданиях гостиницы, родильного дома, интерната и школы [12, л.96].

В соответствии с распоряжением Председателя Совнаркома КазССР Ундасынова 3 октября 1941 г. в г. Актюбинск прибыл из Харькова костнотуберкулезный детский санаторий. Распоряжением исполнительного комитета Актюбинского областного Совета депутатов трудящихся № 155 от 3 октября 1941 года для санатория в г. Актюбинске были созданы необходимые условия для работы. Для этого в спешном порядке были освобождены здание 2-го детского дома, общежитие студентов коммунального строительного техникума и учащихся 6-й казахской средней школы [13, л.7].

В октябре 1941 года в Хобдинском районе области был размещен из г. Элиста Калмыцкий государственный театр драмы. Решением исполкома областного совета депутатов трудящихся от 20 октября 1941 года для эвакуированного 1-го Калмыцкого государственного драмтеатра, представляющего собой большую культурную ценность было определено постоянное место пребывания в пос. Ново-Алексеевка. Для коллектива

были выделены помещения клуба райцентра, обеспечены топливом, освещением и т.д. с тем, чтобы театр мог начать творческую работу с ноября 1942 года. Учитывая особые условия работы Калмыцкого государственного театра в связи с его эвакуацией СНК Калмыцкой АССР и СНК РСФСР сохранил этому драмтеатру госдацию на покрытие расходов в 1942 году в сумме 20 тыс. рублей, а также поручил областному военному комиссариату обеспечить дальнейшую броню, выданную артистам данного драмтеатра на 1942 год [14, л. 14].

В годы войны в г. Актюбинске работал Днепропетровский украинский драматический театр им. Т.Г. Шевченко с Украины. По этому поводу на заседании бюро Актюбинского обкома КП (б) Казахстана 21 ноября 1941 г. было принято специальное постановление «О размещении 1-го Украинского драматического театра им. Шевченко и Театра юного зрителя (ТЮЗ)». Согласно данного документа указанные творческие коллективы были размещены в здании железнодорожного клуба. Следует отметить, что за время эвакуации в Актюбинске творческий коллектив драмтеатра представил на суд зрителей области 14 спектаклей. Кроме этого артисты театра были активными участниками фронтовых бригад [14, л. 149].

Вместе с промышленными предприятиями, административными учреждениями, учебными заведениями, обществами культуры в Актюбинскую область прибывало и население, эвакуированное из оккупированных врагом территорий. Яркой демонстрацией дружбы народов СССР, неиссякаемого патриотизма со стороны местного населения явилась их внимание и забота об эвакуированных. Эшелоны с эвакуированным населением из прифронтовой полосы начали прибывать в Актюбинск уже в начале июля 1941 года.

С первых дней войны правящие органы области, общественные организации, трудовые коллективы оказывали эвакуированным посильную помощь. Так, 5 июля 1941 года на заседании исполкома Актюбинского городского Совета депутатов трудящихся было принято обязательное решение № 21/8 «О размещении прибывающих семей эвакуированных с фронтовой полосы». В данном документе говорилось, что «в связи с встретившейся крайней необходимостью максимального использования жилплощади в коммунальных домах и домах частного владения для размещения прибывающих граждан с прифронтовой полосы, исполком Актюбинского городского Совета депутатов трудящихся решает: представить права органам охраны правопорядка и коммунального хозяйства производить вселение на уплотнение в здания муниципального фонда и частного сектора семей прибывающих из прифронтовой полосы в обязательном порядке. Настоящее обязательное решение входит в силу с момента его издания и действует на территории города до особого распоряжения [14, л.131; 17, л.6].

Придавая особое значение приему, размещению и трудоустройству эвакуированных, исполком Актюбинского областного Совета депутатов трудящихся и Актюбинский обком КП (б) Казахстана на совместном заседании 7 июля 1941 года приняли постановление «Об организации эвакуопункта» в котором подчеркивалось то, что в связи с прибытием эвакуированного населения с пограничной полосы, исполком облсовета и бюро обкома КП (б) К постановляют: 1. Организовать в г. Актюбинске эвакуопункт для размещения эвакуированного населения, использовать для этой цели ж.д. клуб им. Ленина. ...3. Утвердить начальником данного пункта тов. Ситдыкова (зав. сектором кадров исполкома облсовета), его заместителями т.г. Таликова (зам. нач. облотдела НКВД) и Белову (зав. горздравотделом) [12, л.62].

На основании постановления СНК КазССР и ЦК КП (б) К от 20 июля 1941 г. за № 622 исполком Актюбинского облсовета депутатов трудящихся и бюро обкома КП (б) Казахстана приняли постановление от 23 июля 1941 г. «О приеме и размещении эвакуированного населения». Постановлением руководство по приему и устройству эвакуированного населения, прибывающего в Актюбинскую область, возложено на заместителя председателя облисполкома. Был создан отдел по приему и устройству

эвакуированного населения. В течение двух дней отдел был полностью укомплектован штатом, были выделены средства на его содержание. Руководство по приему и устройству на работу эвакуированного населения на местах возлагалось на первых руководителей районов. Для этого предусматривалось в сжатые сроки провести следующие мероприятия:

- для размещения прибывающего населения подготовить квартиры, освободить дома в колхозах, предназначенные для переселенцев;
- разрешить использовать (бесплатно) транспорт колхозный, совхозный и предприятий для перевозки эвакуированных от железнодорожных станций до места назначения;
- обеспечить расселение, устройство на работу эвакуированного населения в колхозы, совхозы, МТС, предприятия, обратив особое внимание, в первую очередь, семьям руководящих партийных и советских работников;
- разрешить руководителям предприятий и организаций при приеме на работу выдавать единовременное пособие особо нуждающимся в размере 100 рублей.

Кроме этого в районах намечалось выделить помещения под госпитали для эвакуированных. При переселенческом отделе организовывалось справочное бюро [12, лл.87-89].

В телеграмме Председателю Совнаркома КазССР Ундасынову за № 328/СС от 25 июля 1941 года сообщалось [13], что уже на 25 августа в Актюбинскую область эвакуированных прибыло 3211 человек и они были распределены по районам в следующем порядке: Актюбинский – 595, Новороссийский – 372, Ключевой – 394, Мартукский – 376, Родниковский – 553, Джурунский – 49, Темирский – 15, Челкарский – 69 [14]. В то же время для этой категории населения предусматривалось трудоустройство. Так, из среды эвакуированных на работу в колхозы было направлено 1841 человек, в совхозы – 157 человек, на промышленные предприятия – 501 человек, и другие трудовые коллективы и учреждения, школы – 227 человек [15]. К концу июля 1941 года нетрудоустроенных в эвакуационном пункте временно оставалось 485 человек. Следует подчеркнуть, что среди эвакуированных было значительное количество мастеров своей профессии. К примеру, среди прибывшего населения имели специальности: бухгалтера – 119, портные – 70, продавцы – 47, инженера – 32, техники – 46, домохозяйки – 125, нетрудоспособных – 1387 человек [16, лл.52-53].

В первые шесть месяцев военного времени, т.е. на 10 января 1942 года в Актюбинской области было размещено более 28 000 эвакуированного населения, из них 10 689 человек трудоспособных, 9 280 детей и 8 064 нетрудоспособных [17]. Как показывает анализ, основная масса эвакуированного населения прибыла из Москвы, Ленинграда, Киева, Харькова, Днепропетровска, Курска и Чернигова. В Актюбинской области, кроме эвакуированного населения, было размещено 24000 спецпереселенцев, из них 6 280 поляков, 5360 молдаван из Бессарабии, 3000 человек из Астрахани и Крыма и 9356 немцев [18, л.4].

Эвакуированное население из прифронтовой полосы продолжало пребывать и в 1942 году. 11 июля 1942 года на заседании бюро Актюбинского обкома КП (б) Казахстана и исполкома областного совета депутатов трудящихся было принято постановление «О приеме и размещении эвакуированного населения, прибывающего из прифронтовой полосы». В телеграфном указании СНК КССР и ЦК КП (б) К от 6 августа 1942 года за №1791/1687 ответственность по приему и размещению эвакуированного населения, руководство по приему, размещению и трудовому устройству эвакуированного населения в области возлагалась на отдел по хозяйственному устройству эвакуированных исполкома областного совета и заместителя председателя исполкома областного совета т. Кузнецова и секретаря обкома КП (б) К тов. Мустафина. Под личную ответственность председателей исполкомов городских и районных советов депутатов трудящихся и первых секретарей городского и районных комитетов КП (б) К поручалось взять под непосредственное руководство прием, размещение и устройство на работу эвакуированного населения, направляя их, в основном, в колхозы и совхозы [19].

Местные властные структуры должны были обеспечить заблаговременную подготовку к приему, размещению и трудовому устройству, согласно утвержденному плану. Точно учесть наличие жилой площади в каждом населенном пункте района, подготовить необходимый транспорт для перевозки эвакуированных к месту назначения, заботиться об устройстве детей в школы, интернаты, снабжении топливом, продовольствием. Этим же решением предписывалось организовать медицинское обслуживание и развернуть среди эвакуированных и местного населения широкую разъяснительную работу.

В целях обеспечения лучшей подготовки к приему и размещению прибывающего эвакуированного населения начальник отдела по хозяйственному устройству эвакуированного населения и председатели исполкомов городского и районных советов депутатов трудящихся обязывались в суточный срок на узловых пунктах в г. Актюбинске и Кандагач, станциях Джурун, Алга, Челкар, Мартук, на разъезде №8 /Ново-Российск/, Кимперсай /Степной/, Токмансай /Ключевой р-н/ организовать пункты приема и размещения эвакуированных [20]. Этим же решением заведующему областным отделом здравоохранения поручалось выделить не менее 10 врачей и др. медперсонала для обслуживания и санитарной обработки прибывающего эвакуанаселения на указанных пунктах. Настоящим постановлением местные органы обязывались обеспечить бесперебойное снабжение прибывающих хлебом и др. продуктами питания и полную потребность обедами, ужинами, чаем и для детей детские кухни во всех указанных временных пунктах приема. Руководители 4 отделения станционного движения и начальник политотдела обязывались установить немедленную своевременную информацию вышестоящих органов отдела по хозяйственному устройству эвакуированного населения о направлении эшелонов в Актюбинскую область с момента выхода из Чкалова, Соль-Илецка, Гурьева о месте направления эшелонов, так и других необходимых материалов для приема и размещения эвакуированного населения [21, лл.259-260].

В ноябре 1942 года в г. Актюбинск по эвакуации прибыли 102 человека испанских политэмигрантов, в том числе испанцев 52 человека. Из 102 человек – 26 мужчин и 55 женщин, 21 детей. Испанские политэмигранты в Актюбинск были эвакуированы из г. Оржоникидзе. По прибытии в область все они были размещены: в черте города – 19 семей с общим количеством 70 человек, в совхозы и колхозы были направлены 5 семей – 10 человек, 17 человек сразу отправились на фронт. В основном испанцы работали на механическом заводе, в здравотделе и в совхозах [22, лл. 1,3,5; 22, лл.13-16].

Среди эвакуированного населения надлежащее внимание уделялось детям, эвакуированным из детских домов. Так, 16 июня 1942 года в Темирский район из Сталинграда было эвакуировано более 110 детей Франкского и Кольбского детских домов, которые были окружены заботой и вниманием, как со стороны властных структур, так и со стороны населения Темирского района [23, л.244]. И таких фактов в документах в фондах областного государственного архива предостаточно.

В года 70-летия Великой Победы исследователям предстоит сделать еще немало для восстановления данных по эвакуации в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Это долг не только перед народом, ныне здравствующим, но и перед поколением будущим. Судьбы эвакуированных людей служат как бы призывом ко всем: не подвергнуть общество вновь опасности, такой судьбе, которая выпала на долю эвакуированных.

Литература

1. Государственный архив Актюбинской области (далее – ГААО). Ф.13-П. Оп.10. Д.319. Лл.3, 8;
2. ГААО. Ф.13-П. Оп.10. Д.13. Л.118;
3. ГААО. Ф.13-П. Оп.11. Д.274. Лл.12-56, 25;
4. ГААО. Ф.13-П. Оп.12. Д.240;

5. ГААО. Ф.30. Оп.1. Д.420. Л.65;
6. ГААО. Ф.13-П. Оп.11. Д.268. Лл.4-7;
7. ГААО. Ф.13-П. Оп.10. Д.16. Л.156;
8. ГААО. Ф.85. Оп.1. Д.1398. Л.54;
9. ГААО. Ф.13-П. Оп.11. Д.222. Л.41;
10. ГААО. Ф.13-П. Оп.11. Д.14. Лл.24, 41;
11. ГААО. Ф.13-П. Оп.11. Д. 12. Л.293;
12. ГААО. Ф.13-П. Оп.10. Д.27. Лл.62, 87-89, 96;
13. ГААО. Ф.30. Оп.1. Д.431. Л.7;
14. ГААО. Ф.85. Оп.1. Д.1427. Л.14;
15. ГААО. Ф.13-П. Оп.10. Д.15. Л.149;
16. ГААО. Ф.30. Оп.4. Д.440. Л.131;
17. ГААО. Ф.30. Оп.1. Д.443. Л.6;
18. ГААО. Ф.13-П. Оп.10. Д.300. Лл.52-53;
19. ГААО. Ф.13-П. Оп.11. Д.11. Лл.259-260;
20. ГААО. Ф.13-П. Оп.11. Д.85. Л.4;
21. ГААО. Ф.13-П. Оп.11. Д. 163. Лл. 1, 3, 5;
22. ГААО. Ф.272. Оп.1. Д.10. Лл.13-16;
23. ГААО. Ф.85. Оп.1. Д.1403. Л.244.

УДК 9(07)
Ж 35

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ РОССИИ

О.В. ГУГНИНА, К.О. ЖАРЫЛГАСЫНОВ

*ФГБОУ ВПО «Оренбургский государственный педагогический университет»
г. Оренбург, Россия*

Жұмыс Ресей тарихында атап көрсетілген орыс халқының отаншылдық мысалдарына арналған. Негізгі аспект ретінде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ерліктер алынған. Бұл мәселені зерттеу мақсаты – жеткіншек ұрпақ санасына отаншылдық қасиеттерді сіңіруге үлес қосу.

This work is devoted to consideration of examples of patriotism of the Russian people in the history of Russia. The main aspect is studying of the Great Patriotic War and a feat of the Soviet citizens as patriots of the Homeland. Studying of this problem will allow to create the pupils' feeling of patriotism on the example of the great deeds of the Soviet people.

Кілт сөздер: *отаншылдық, соғыс, ерліктер, Отан, халық, ел.*

Key words: *patriotism, war, feats, Homeland, pupils, people, Fatherland.*

Сегодня, среди проблем, которые остро стоят перед российским государством, это проблема патриотического воспитания, являющаяся самой важной и сложной, от решения которого зависит будущее России.

На ваш взгляд, убедительное определение патриотизма мы находим у русского философа И.А. Ильина: «Патриотизм есть чувство любви к Родине. Обретение родины должно быть пережито каждым из людей самостоятельно и самобытно. Никто не может предписать другому человеку его Родину – ни воспитатели, ни друзья, ни государственная власть, ибо любить и радоваться, и творить по предписанию невозможно».

Мы исходим из понимания патриотизма как ценностного отношения к своей стране, которое может выражаться на разных уровнях:

- эмоциональном, что можно в самом общем виде описать как равнодушно отношение к судьбам России;

- когнитивном (рациональном), если речь идет о молодежи, на наш взгляд, очень важным представляется само наличие размышлений на темы своей страны, долга перед страной.

- деятельностном – готовность, к каким – то конкретным делам, мотивированным не только индивидуальными, но и общественными интересами.

Возникновение данной проблемы обусловлено изменениями, произошедшими в 90-х годах XX века. Это обусловлено внезапным переходом от одной формации к другой, что в конечном результате и привело к деградации современной системы исторического самосознания, а следовательно и воспитания патриотизма через призму истории. В сознании учащихся мы замечаем проявление таких качеств, как цинизм, безыдейность, агрессивность, эгоцентризм.

На сегодняшний день в нашей стране, где двадцать лет назад все СМИ пестрили темой Родины, телевидение, радио, интернет, газеты, журналы в принципе не затрагивают темы патриотизма, а если и иногда встречаются, то они носят характер искажения и не в лучшем свете, очерняя многие факты. Нам, стране-освободителю в Великой Отечественной войне, пытаются внушить мысль того, что важную роль в войне сыграл не СССР, а Америка, которая своей помощью способствовала Победе, и что именно ей мы обязаны освобождением своих территории от фашистов. К сожалению, многие верят этому факту, страна стала забывать что, всем этим мы обязаны не какой-нибудь Америки, а своим дедам, которые ценой собственных жизней дали нам возможность жить! Роль истории в воспитании очень велика, так как именно благодаря ей, мы сможем воспитать в детях те качества, которыми должна обладать личность. Именно «используя» историю, мы сможем сформировать духовно богатого, высоконравственного, гуманного, любящего Родину, просвещенного, уважающего историю и традиции своей страны человека.

В настоящее время, государство осознало необходимость воспитания у учеников чувства духовности, гордости за свою страну, делая упор на патриотическое воспитание посредством истории и обществознания. Главной целью, которую преследует государственная политика РФ, это воспитание чувств патриотизма, но не как чувством, а как ценностью [1, с. 47].

Как же воспитывать и формировать у детей чувство патриотизма? Формирование патриотизма мы должны начать с первых страниц нашей истории, приводя в пример славное патриотическое прошлое – которое показывает негибкость боевого духа нашего народа, против захватчиков:

1240 г.- победа над шведами на реке Нева; 1242г. - победа над немцами на Чудском озере, которое вошло в историю как «Ледовое побоище»; 1380 г. – сражение на Куликовом поле, где произошло освобождение от монгольской зависимости; 1709г. – победа в Полтавской битве над шведами, произошедшая в правление Петра Великого; 1790 г. – взятие Измаила, где мы видим талантливого генералиссимуса А.В.Суворова; 1812-1813 гг. – победа Кутузова и русских солдат над войсками Наполеона, таких героических подвигов множество на страницах истории нашей страны. В череде множества примеров проявления патриотизма, следует уделить больше внимания на Великую Отечественную войну, так как это событие более близкое нам хронологически, живут непосредственные участники этих событий, и учащиеся смогут воочию убедиться в проявление патриотизма, расспросив своих прадедушек и прабабушек, которые проливали кровь на битвах сражения, защищая свою Родину.

Начиная войну с СССР, Гитлер хорошо понимал, что патриотизм, который был присущ советскому народу и имевший многовековые корни, даст моральное превосходство советскому государству на фашистами. Поэтому, учитывая этот факт, он еще до войны дал приказ относительно советских людей: нещадно истреблять, расстреливать при малейшем подозрении на неповиновение, угонять в рабство миллионами.[8,с.13]

Советским народом были горячо поддержаны освободительные цели в начавшейся войне. Основным лозунгом было: «Все для фронта, все для победы!», который стал на протяжении всей войны смыслом жизни всех людей нашей страны. Мы знаем, что люди делали все возможное и невозможное для освобождения своей Родины от захватчиков, и на их примере видим, что они жертвовали всем во имя своей страны [2, с. 52].

Проявлением патриотизма стали подвиги советских воинов на протяжении всей войны – от защиты Брестской крепости и до взятия Берлина, когда советские воины водрузили Знамя Победы над рейхстагом и чуть позже разгромили Японию.

Из истории Великой Отечественной войны, мы помним, как героически сражались двадцать восемь дней солдаты и командиры Брестского гарнизона, в котором были представители тридцати национальностей, они вели ожесточенные бои по одиночке и группами. Фашисты слышали, как из окопов доносились слова песни «Катюши». Почти все солдаты и офицеры погибли в неравной схватке. Но разве это, не проявление патриотизма к Родине?

Проявление массового героизма мы видим в сражениях под Москвой. «Великая Россия, а отступать некуда – позади Москва!» - этот призыв, который прозвучал на всю страну и был поддержан всем советским народом [2, с. 23-56; 5]. В Сталинградских сражениях

появился новый призыв: «За Волгой для нас земли нет!» - и сержант Павлов, вдохновленный этим лозунгом, мужественно оборонял дом до полного освобождения города [4, с. 78-103]. Сражения на Курской дуге, в битве, которая до этого невиданная миру, где было 1200 танков и артиллерийских установок на земле и тысяч самолетов в небе наша победа, была решающей, которая стала коренным переломом в войне. На изучая эту страницу истории мы можем восхищаться тем героизмом который проявляли наши воины, так например подвиг лейтенанта А.Горовца, который вступил в бой с двадцатью фашистскими самолетами, и лично сбыв девять [5, с. 13-47; 6, с. 56-99].

В Великой Отечественной войне не было ни одного полка, роты, дивизии, батальона, который не имел своих героев. Отдать жизнь за Родину готовы были все: от солдата до генерала. Первым проявлением патриотизма в начале войны стали многотысячные очереди добровольцев. Граждане рвались на линию огня, ради этого они приписывали себе лишние пару лет, чтобы пойти на фронт. Сегодня мы видим совсем иную картину, люди готовы платить деньги, лишь бы не служить Родине.

Высочайший патриотизм советские солдаты проявляли, закрывая своим телом вражеские огневые точки. Первым кто совершил такой подвиг был младший политрук А.К.

Панкратов, который 24 августа 1941 г. Пожертвовал своей жизнью в критический момент боя, чтобы его товарищи успешно атаковали врага [3, с. 58-96].

Патриотизм, которым были охвачены все советские граждане на ниве защиты Родины, ярко проявлялся в партизанских движениях, развернувшихся в тылу врага. Первый партизанский отряд был создан 22 июня 1941г. Роль партизан была огромной, они поддерживали связь с военными частями в других городах, давали информацию о количестве фашистов, уничтожали провизию, которая шла германским войскам, убивали и брали в плен фашистов.

Люди, жившие в годы войны, знали, что их жизнь подвергается опасности: в тылу они погибали от недоедания, болезней, тяжелого труда; на фронте – от снаряда, пули, бомбы. Но это не мешало им быть единым организмом в борьбе против захватчиков.

Патриотизм, который был проявлен в годы Второй мировой войны советским народом, показал, что проявленная отвага на фронте и в тылу, это не всплеск чувств, а результат длительного процесса формирования личности патриота своей страны, защитника Родины, гражданина Отечества. Характерными чертами патриотизма нашего народа в годы войны являлось то, что люди были убеждены в правоте своего дела; война носила всенародный характер (так как на борьбу поднялся весь народ от мала до велика); интернациональный характер, который был выражен в совместном усилии стран Азии и Европы; беззаветная любовь к своей Родине, массовый героизм на фронте и в тылу; а

также опора на многовековую историю нашей страны, где были примеры жертвенности во имя Родины.

Воспитание патриотизма на уроках истории необходимо проводить на славных примерах нашей военной истории. На сегодняшний день эта проблема актуальна как никогда, так как у нас в стране происходят сложные социальные перемены. А если мы сможем создать условие, при котором ценности патриотического воспитания станут убеждениями, то мы будем уверены, что Россия будет в надежных руках.

Литература

1. Государственная программа "Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2011-2015 годы и в категории "О статусности Третьей ГППВГ РФ на 2011-2015 годы" (с.47-50)
2. Алешенко Н.Д. Долг и подвиг. М., 1981 г.
3. Бессмертные подвиги – М.; Воениздат, 1980
4. Исаев А. В. Сталинград. За Волгой для нас земли нет. — М.: Яуза, Эксмо, 2008.
5. Кривицкий А. «О 28 павших героях»// «Красная звезда» от 22 января 1942 г.
6. Мень Г. Я. История одного подвига — 2-е изд., доп. — Минск, 1976
7. Самсонов А. Сталинградская битва . — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Наука, 1989
8. Степанищев А.Т., Хасанов Р.Ш. Патриотизм – один из решающих факторов в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов //Вестник Военного университета 2010. №2 (22) С.11-15.

УДК 316

Тәрбие сағаттарында инновациялық- әлеуметтік зерттеу әдістерін қолданудың ерекшеліктері

А.К. Болысбаева, М.С. Болысбаева

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье авторы рассматривают возможности использования методов социологического исследования на классных часах.

In this article the authors considers the possibility of using the methods of sociological research at the class hours at school.

Ключевые слова: *школа, классные часы, социологические исследования, возможности.*

Kew words: *school, class hours, sociological research, possibility.*

Қазіргі кезеңдегі ақпараттық-инновациялық жүйелердің дамуы қоғамның трансформациялануына әкеліп соғады. Бұл өз алдына білім беру жүйесінің де өзгеріске ұшырауын талап етеді. Бүгінгі күні білім беру процесі тек қана теориялық білімнің қалыптасуын ғана қамтамасыз етпей, игерілген білімдерді өмірде тәжірибеде қолдануға мүмкіндік туғызу керек.

Сол себепті сабақ барысында сыныптағы әлеуметтік-психологиялық микроклиматты анықтау мақсатында тәрбие сағаттарында төмендегідей бірнеше әлеуметтік зерттеу әдістерін пайдалануға ұсынамыз:

- Дж.Мореноның социометрия әдісі;
- М.Рокичтің құндылықтық бағдарлар тестісі.

Енді осы аталмыш әдістерге жеке-жеке тоқталсақ.

Дж.Мореноның социометрика әдісі сыныптағы тұлғааралық және іскерлік қарым-қатынастарын анықтау мақсатында тәрбие сағаттарда өткізіледі. Оқушыларға сыныптың толық тізімі бар қағаздар таратылады (Кесте 1).

Кесте 1

Аты-жөні немесе реттік нөмірі	1	2	3	4	5	6
А немесе 1						
Б немесе 2						
В немесе 3						
Г немесе 4						
Д немесе 5						
Е немесе 6						
Ж немесе 7						

Бұл тізімнен өзінің есімін өшіру сұралады. Кейін оқушыларға мынадай сұрақтар қойылады:

1. Сабаққа көмек қажет болған тұста сыныптастарыңыздың арасынан кімге жолығасыз?
  2. Сынып оқушыларының арасында кімнен ешқашан да көмек сұрамайсыз?
  3. Сіз пәндік олимпиадаға жол жүресіз. Қасыңызға олимпиадаға топ мүшелері ретінде сыныптан кімді таңдар едіңіз.
  4. Сіз пәндік олимпиадаға жол жүресіз. Қасыңызға олимпиадаға топ мүшелері ретінде сыныптан кімді таңдамас едіңіз.
  5. Сынып басшысы қызметін кім жақсы атқара алады деп ойлайсыз?
  6. Кім сынып басшысы қызметін атқара алмайды деп есептейсіз?
  7. Өміріңізде белгілі бір мәселелер туындаса, сіз сыныптастарыңыздан кімнің кеңесіне жүгінесіз? Немесе сыныптастарыңыздың қайсысымен сырларыңызды бөлісесіз?
  8. Өміріңізде белгілі бір мәселелер туындаса, сіз сыныптастарыңыздан кімнің кеңесіне жүгінбейсіз? Немесе сыныптастарыңыздың қайсысымен сырларыңызды бөліспейсіз?
  9. Сіз сыныппен саяхатқа шықтыңыз делік. Сіздің сыныпты жатақханаға орналастырды. Сыныптастарыңыздың қайсысымен бір бөлмеде тұруға ықылас білдіресіз?
  10. Сіздің сынып қысқарылды. Сыныптастарыңыздың қайсысын оқудан шығарар едіңіз?
  11. Туған күніңізге сынып мүшелерінің қайсысын шақырасыз?
  12. Туған күніңізге сынып мүшелерінің қайсысын шақырмайсыз?
- Кейін топтың көлеміне қарай таңдау бірліктері анықталады. (Кесте 2)

Кесте 2

Топ мүшелерінің саны	Социометриялық Шектеу d	Кездейсоқ таңдау мүмкіндігі P(A)
5-7	1	0,20-0,14
8-11	2	0,25-0,18
12-16	3	0,25-0,19
17-21	4	0,23-0,19
22-26	5	0,22-0,19
27-31	6	0,22-0,19
32-36	7	0,21-0,19

Сосын қанағаттандырылу коэффициентін анықтау қажеттілігі туындайды. Мысалы, 12 адамнан құралған сыныпта әрбір респонденттің тек екі адамды ғана таңдаумен шектелген. Егер А есімді респондент Б және В есімді адамдарды таңдап, ал Б мен В-ның таңдауы А болмаса, бұл қанағаттандырылу коэффициентінің 0 тең екендігін көрсетеді [1]. Ескерерлік жайт, оқушылар арасында алауыздықтың пайда болуының алдын алу мақсатында, бұл зерттеудің нәтижелерімен оқушыларды таныстырудың қажеттілігі жоқ.

Бұл зерттеу әдісі төмендегідей жетістіктерге алып келуі мүмкін:

1. Сынып мүшелері арасындағы әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынасты толыққанды зерттеу;
2. Сыныптағы топбасшылар мен аутсайдерлерді анықтай отырып, оқушылар арасындағы оңтайлы әлеуметтік-психологиялық климаттың қалыптасуына ықпал ету

Қорыта келгенде, сынып жетекшісі Дж.Мореноның социометрия әдісін қолдана отырып, сыныптағы оқушылар арасындағы тұлғааралық қарым-қатынас туралы толыққанды мәлімет ала отырып, болашақта өзінің педагогикалық шеберлігін қолдана отырып, балалаларды ауызбіршілікке шақыра алады.

Ал жоғары сынып оқушыларының ересек өмірдің есігін енді ашып, өмірде өзіндік бағдарларды іздестіру үстінде жүретіндігі аян. Осы ізденіс жолын оңайлату мақсатында тәрбие сағаттарында М.Рокичтің құндылықтық бағдарлар тестісін пайдалануға болады. (Кесте 3, Кесте 4)

Кесте 3

А ТІЗІМІ

белсенді қызметтік өмір (өмірдің эмоционалды толыққандылығы)		
өмірлік данышпандық (өмір тәжірибесімен келетін пікірлердің кемелдігі)		
денсаулық (физикалық және психикалық)		

қызықты жұмыс		
табиғаттың және өнердің әсемдігі (табиғаттағы және өнердегі әдеміліктен әсер алу);		
махаббат		
материалды қамтамасыздандырылған өмір (материалдық қиындықтардың жоқтығы)		
жақсы және сенімді достардың болуы		
қоғамдық ардақталу (қоршаған ортаның, ұжымның, жұмыстас серіктестердің мойындауы)		
білім (білімін, дүниетанымын, жалпы мәдениетін, интеллектуалды дамуын кеңейту мүмкіндіктері)		
өнімді өмір (өзінің мүмкіндіктерін, күшін, қабілеттерін толыққанды пайдалану);		
даму (өз-өзімен жұмыс жасау, рухани және физикалық жетілдіру)		
ойын-сауық (жағымды, жеңіл уақыт өткізу, парыз-міндеттердің жоқтығы)		
тәуелсіздік (дербестік, іс-әрекеттердің және пайымдардың тәуелсіздігі)		
бақытты отбасылық өмір		
өзгелердің бақыты (басқа адамдардың, барша халықтың, адамзаттың ауқаттылығы, өрістеуі)		
шығармашылық (шығармашылық қызметтің мүмкіндігі)		
өз-өзіне сенімділік (ішкі үйлесімділік, ішкі қарама-қайшылықтардан, сенімсіздіктен тәуелсіз болу)		

Кесте 4

Б ТІЗІМІ

ұқыптылық (тазалық), заттарды ұқыпты қолдану, істерді ұқыпты орындау;		
тәрбиелілік (жақсы мінез-құлық);		
жоғары талаптар (өмірге жоғары талаптар қою)		
ақкөңілділік (әзіл-сықақ сезімі);		
атқарғыштық (тәртіптілік);		
тәуелсіздік (дербес, табанды іс-әрекет жасауға қабілеттілік);		
өзінің және өзгелердің кемшіліктеріне бітіспестік сезімі		
білімділік (білімнің кеңдігі, жоғары жалпы мәдениет)		
жауапкершілік (борыштылық сезімі, сөзге бекем болу)		
рационализм (дұрыс және логикалық ойлау икемділігі, рационалды, ақылға салынған шешімдер қабылдау)		
өзін-өзі бақылау (байсалдылық, өзін ұстай білушілік)		
өзінің көзқарасын, пікірін сақтау батылдылығы		
тұрақты ерік (өз дегенінде тұру икемділігі, қиындықтардың алдында мойымау);		
шыдамдылық (басқалардың көзқарастарын, пікірлеріне шыдамдық таныту, басқалардың қателіктерін және алжасуларын кешіре білу);		
көзқарастардың кеңдігі (басқалардың көзқарасын түсіну мүмкіндігі, өзгелердің талғамдарын, дәстүрлерін, әдеттерін кәдірлеу);		
адалдық (шыншылдық, ажзүректілік);		
Жұмыстағы тиімділік (еңбекқорлық, жұмыстағы өнімділік);		
кішіпейілділік (қамқоршылдық)		

Оқушыларға бланктер таратылып, төмендегідей сұрақтар қойылады:

1. Аталмыш құндылықтарды сіздің өміріңіздегі маңыздылығы бойынша орналастырыңыз
2. Бұл құндылықтар сіздің өміріңізде қандай дәрежеде жүзеге асырылған?
3. Кемел адам осы құндылықтарды қалайша орналастырады деп ойлайсыз?
4. Көпшілік адамдар бұл құндылықтарды қандай ізділікте орналастырады?
5. Осы құндылықтарды 5-10 жылдан кейін қалайша орналастырар едіңіз? [2]

Жоғарыда көрсетілген М.Рокичтің құндылықтық бағдарлар тестісі жастардың өмірге бейімделуіне, сан алуан құндылықтардың арасында маңыздыларын таңдауға мүмкіндік береді.

Жалпы, сынып жетекшілері әлеуметтік зерттеу әдістерін тәрбие сағаттарында қолдана отырып, оқушыларды шынайы өмірге бейімдеп, жеке тұлғалық қабілеттерін дамытуға бағыттауы керек.

Әдебиеттер

1. <http://psyfactor.org/moreno.htm>.
2. <http://psycabi.net/>

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВОВЕДЕНИЕ
Economics and Law

УДК 34.0

Евразийский ЭКОНОМИЧЕСКИЙ союз:
проблемы становления и перспективы развития

Қ.С. Айнабек, Б.А.Жунусов

*Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза
г.Караганда, Казахстан*

*Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Мақалада Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одаққа енуі, жаңа жұмыс орындарын ашуы, біздің елдің дамуы жетістіктерінің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылатын, отандық өнімдердің бәсеке қабілеттілігін арттыруы туралы сұрақтар қарастырылады. The article considers the issues of Kazakhstan's entry into the Eurasian Economic Union, problems of creating new workplaces, increase of competitiveness of home products, which is one of the constituents of success in the development of the economy of our country.

Кілт сөздер: *еркін сауда аймағы, евразиялық интеграция, кедендік одақ, біртұтас экономикалық кеңестік, евразиялық экономикалық одақ, сауда саясаты, әлемдік бәсеке қабілеттілігінің индексі, жалпы нарық.*

Key words: *free trade zone, customs union, single economic area, eurasian economic union, trade index of global competitiveness, common market.*

В Астане 29 мая 2014 года был подписан договор о создании Евразийского экономического союза главами трех государств Казахстаном, Россией и Белоруссией. Данный договор вступил в силу с 1 января 2015г. Этого момента ждали народы Евразийского пространства более двух десятилетий. Данное событие имеет архиважное значение не только для развития данного региона, но всего мира. Еще в 1994 году Президент нашей страны Нурсултан Назарбаев выдвинул идею евразийской интеграции и за 20 лет она планомерно и системно воплощалась в жизнь. Началом экономической интеграции Казахстана, России и Беларуси стало создание зоны свободной торговли начатое в 1996 году и оформленное в 2011 году. Вторым этапом стало формирование Таможенного союза (ТС), в рамках которого с 1 июля 2011 года были упразднены таможенные границы между тремя государствами. С самого начала функционирования ТС наблюдался существенный рост взаимной торговли государств-членов. С 1 января 2012 года наши страны вступили в третий этап интеграции - Единое экономическое пространство (ЕЭП). Сегодня Таможенный союз и Единое экономическое пространство стали одним из самых динамично развивающихся мировых экономических проектов. Практический успех интеграции позволил нашим странам приступить к созданию ЕАЭС. По структуре и содержанию договор о ЕАЭС очень объемный 969 страниц, 23 раздела, 35 приложений, то есть, по ключевым разделам, которые охватывают секторы экономики, договор достаточно хорош и высокого качества. Правительство Казахстана полностью вовлекло в разработку этого документа экспертов от бизнес-сообщества. Документ получился сбалансированным и взвешенным. Он представляет из себя кодификацию базовых, в первую очередь, 17 соглашений и вбирает в себя более 60 других международных соглашений в рамках Таможенного союза. Мы получили по сравнению с

базовыми соглашениями гораздо более усовершенствованные институты и механизмы влияния на деятельность комиссии. Баланс интересов, представленность гораздо лучше, чем это было раньше. Поэтому, мы с удовлетворением оцениваем эти результаты. В современных условиях для адаптации и эффективного развития стран необходимо трансформироваться, исходя из требований глобализации. По подсчетам ученых, во всем мире насчитывается 200 интеграционных объединений. Процесс интеграции экономической регионализации успешно проходят в разных регионах мира, у нас перед глазами примеры крупных устоявшихся мощных объединений, таких, как Европейский союз, АСИАН, НАТО, Меркосур. В настоящее время развивающиеся страны находятся в неравных условиях по сравнению с высокоразвитыми государствами. Монополистическое господство США и международных транснациональных корпораций высокоразвитых стран не дают возможности развивающимся странам вести самостоятельную политику в развитии национальной экономики. Поэтому такая геополитика требует объединение усилий развивающихся стран для выживания и эффективного роста и создания различных союзов в противовес доминирования высокоразвитых стран и международных корпораций. **Это является первым условием создания Евразийского экономического союза** для Казахстана, Кыргызстана, Белоруссии и России, Армении.

Что из себя представляет ЕАЭС? Он является региональным объединением в форме международного договора, с определенными особенностями, сочетающим международный опыт и специфику стран участников. ЕАЭС – это концептуально новое, особое межгосударственное образование, во главе угла которого экономика. Мнение зарубежного эксперта – парижского корреспондента Кэрл Мэтлэка, который на свой вопрос дал следующий ответ: «Так почему же другие страны присоединяются? Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев стремится поддерживать хорошие отношения с Москвой отчасти потому, что его страна экспортирует большую часть своей нефти по российским трубопроводам. У Армении партнерство с Россией в сфере безопасности, а Кыргызстан боится стать изолированным и уязвимым для экономического давления со стороны Китая. У Белоруссии же на самом деле не было выбора в вопросе присоединения, так как ее экономика остановится без значительно субсидируемой российской нефти и газа» [1]. В целом данная точка зрения зарубежного эксперта совпадает с нашей с позиции существования необходимости интеграции данных стран в ЕАЭС, хотя наш подход на порядок расширяет содержательный аспект.

Следующим вторым условием представляется переход к инновационной экономике.

Глобализация инновационного пространства, существенно раздвигает рамки производственных процессов, позволяя выносить за пределы развитых стран наиболее трудоемкие звенья технологических цепочек. Стало жизненно важным быстро и адекватно реагировать на изменения внешней среды, дешевле быстрее и лучше проектировать, разрабатывать, производить, испытывать, эксплуатировать, а также поддерживать существующие и будущие высокотехнологичные системы. Парадигма инновационного развития современного общества, по мнению многих авторитетных аналитиков, не имеет альтернативы, современная мировая практика ориентируется на стратегию создания национальных инновационных систем не только в развитых, но и в развивающихся странах. Безальтернативность инновационного пути развития тесно связана с тенденциями социальной эволюции, перспективами и стратегиями обеспечения будущего цивилизации, которая должна адекватно отвечать на глобальные вызовы, как со стороны природы, так и самого общества и экономики.

Далее инновационное развитие возможно для развивающихся стран только в объединении совместных усилий. Здесь нужно для доказательства отметить следующие факты, что доля инновационного продукта в ВВП в Казахстане составляет около 1- 1,5% [2], России – 17-20% [3], Белоруссии – 15-19% [4], тогда как в высокоразвитых странах Запада – от 50 до 70% [5].

Как видно из данных инновационного развития высокоразвитых стран, именно инновационное направление развития позволит создать устойчивую и конкурентоспособную экономику, которая может противостоять внешним и внутренним вызовам.

Инновационное развитие предполагает формирование наукоемкой экономики по следующей схеме: от потребности общества и рынка к идее, затем научные открытия, внедрение в производство, исследование рынка и оформление коммерческого продукта для реализации и удовлетворения потребности общества.

Развитие национальных инновационных систем в странах ЕАЭС нацелено на такую интеграцию в мировую инновационную систему, при которой они смогут играть активную роль в генерации, распространении и использовании знаний, а не только платить соответствующую (технологическую) ренту другим странам.

Реализация межгосударственной инновационной политики основывается на создании такой системы, которая позволит в кратчайшие сроки и с высокой эффективностью использовать в производстве интеллектуальный, технологический и производственный потенциал государств-членов ЕАЭС.

Решение указанных проблем возможно только путем создания Евразийской инновационной системы в рамках единого межгосударственного инновационного пространства, объединяющего ресурсы национальных инновационных систем и придающего устойчивый и системный характер инновационному развитию, что будет способствовать эффективному использованию научно-технических разработок и изобретений, независимо от места их происхождения.

И третьим условием является социализация рыночной экономики, социально-культурное, духовное развитие. Поскольку современный мир становится технократическим с потребительскими характеристиками, что служит фактором воспроизводства экологического, социального и экономического кризиса в мировом масштабе.

По этому поводу Назарбаев Н.А. подчеркнул в своем докладе на VII Астанинском экономическом форуме, что мировое сообщество катится в средневековье. «По оценкам исследовательского института «Кредит Суис» сегодня в руках почти 1% населения планеты сконцентрировано около 40% мирового богатства. В то же время практически 70% населения земли обладает лишь 3% богатства. С учётом демографических трендов данная тенденция будет лишь усиливаться. Такая ситуация может существенно подорвать глобальное развитие и спровоцировать колоссальное социальное противоречие в будущем. Вместо постиндустриального мира человеческая цивилизация вернётся в тот период, которые исследователи называют «новыми средними веками» [6].

Далее Назарбаев Н.А. особое внимание уделяет развитию общества и культуры, науки в решении вышестоящих проблем. Он отметил в МГУ, «что экономическая интеграция активизирует и сделает более глубокими культурно-гуманитарные связи между нашими народами. XXI век однозначно делает культурный сегмент важнейшей составляющей национальных экономик, приносящих солидный процент роста ВВП. Это и туризм, в том числе историко-культурный, экологический и медицинский. Это образовательные услуги, которые особенно важны для инновационно-индустриального развития и систем управления» [7].

Также Назарбаев Н.А. особо обращает внимание на развитие человеческого капитала: «наш выбор - это инвестиции в человека, что не даёт быстрого эффекта, но неуклонно ведёт к качественным изменениям в уровне жизни населения» [6]. В связи с этим приведем пример того, что на сколько страны СНГ отстают от высокоразвитых в плане распределения дохода между капиталом и трудом. В развивающихся странах 30% общего дохода идет для оплаты труда, а в высокоразвитых – 70%. При этом скандинавских странах группа богатых собственников имеют доход в 3-5 раз больше чем часть средне-низкооплачиваемых, тогда как в странах СНГ эти показатели отличаются от 17 до 40 раз

по различным экспортным данным, хотя в официальных статданных показываются цифры 6-8 раз [9]. Здесь нужно подчеркнуть, что без справедливого распределения национального дохода между трудящимися и капиталом не возможен будет мир, согласие, благополучие и развитие Евразийского экономического союза.

Переход к Евразийскому экономическому союзу означает, прежде всего, формирование общей стратегии развития, которая должна появиться вместе с общим рынком, и формирование общесоюзных институтов регулирования экономики. Общий рынок ЕАЭС, объединяет территорию площадью более 20 млн. кв. километров (15% мировой суши) и население составляет более 170 млн. чел. Механизм интеграционных процессов в рамках существующего Таможенного союза заложил основу для создания Евразийского Экономического союза. Сегодня ЕАЭС занимают 1-е место в мире по добыче нефти и газа, 2-е место по выпуску минеральных удобрений, 3-е место по электроэнергии, 4- место по пшенице, углю и стали.

Общая стратегия необходима, чтобы мы могли оптимально сочетать конкурентные преимущества и избегать ситуаций, когда появляются избыточные мощности. Она нужна также для правильного определения прорывных и перспективных направлений экономического роста. В связи с этим можно отметить высказывание Назарбаева Н.А.: «Цели Евразийского экономического союза выдвигают особые требования к его правовым и организационным механизмам. Они должны представлять инструмент, который основан на твердых принципах, но в то же время обладает достаточной гибкостью, чтобы адекватно реагировать на любые изменения. Очевидно, что структура и методы управления органами Евразийского экономического союза не могут быть просто калькой с других интеграционных структур. Нужно искать инновационные модели менеджмента, отвечающие уникальной миссии нашего объединения» [8].

Именно переход к общей стратегии развития и интеграция даст ощутимый эффект. Так, например, эксперты отмечают, что интеграционный эффект роста ВВП составит 17-20 процентов для каждой страны ЕАЭС, экономия времени на товарообмен между странами составит 40%, товарообмен увеличится от 2 до 5 и более раз, а в дальнейшем синергетический эффект увеличится многократно [10].

Далее уместно отметить высказывание академика РАН, советника президента РФ Глазьева С.Ю., который пишет, что «по объективным историческим, экономическим и политическим причинам ключевую роль в организации процессов евразийской интеграции играет Россия. Исследования общественного мнения, проводимые различными социологическими службами, свидетельствуют о сохраняющемся представлении о России как объединяющем центре у населения всех государств СНГ. От России ждут инновационного прорыва, ждут сигналов на осуществление системных преобразований, которые будут учитывать национальные интересы государств - участников процессов евразийской интеграции» [11]. Так, по данным социологического опроса центром ЦИРКОН на высоком уровне находится поддержка ЕАЭС в их государствах-участниках: 73% - в Казахстане, 67% - в России и 65% - в Белоруссии [12]. В современных условиях достижения науки и технологий в значительной степени определяют динамику экономического роста и уровень конкурентоспособности государств, степень обеспечения их независимости и суверенитета, национальной безопасности и эффективности интеграции в мировую экономику. Развитые страны перешли к качественно новой стадии социально-экономического развития, основным содержанием которого является создание экономики, основанной на знаниях, которая базируется на высокоэффективных национальных инновационных системах.

Далее нужно отметить, что уровень координации напрямую связан с восприятием значимости инноваций. Если образу жизни граждан действительно что-то угрожает, то предполагается, что инновационная стратегия будет контролироваться на самом высоком уровне, «централизованный» подход станет важным средством ее осуществления, и в определенных случаях, это будет затрагивать все секторы экономики. При этом важно

учитывать и создавать условия и механизмы самоорганизации процесса инновационного развития.

В будущем макроэкономический эффект от интеграции стран в ЕАЭС будет следующим:

- ▶ повышение эффективности производства товаров и услуг, благодаря уменьшению издержек перевозки;
- ▶ стимулирование честной конкуренции и партнерства на общем рынке ЕАЭС;
- ▶ увеличение доходов населения за счет уменьшения издержек и повышения производительности труда;
- ▶ наращивание производства и развитие реального сектора экономики за счет увеличения спроса на товары;
- ▶ увеличение занятости населения в производствах импортоориентированных/экспортоориентированных фирмах, меж- и национальных корпорациях ЕАЭС;
- ▶ повышение окупаемости новых технологий и товаров за счет увеличения объема рынка и т.д.

Как видно, перед странами будущего Евразийского союза стоит сложная задача: как правильно определить инновационную стратегию, чтобы генерировать рост и, как следствие, обеспечить ресурсы, необходимые для повышения общественного благосостояния, преодоления рыночной и финансовой неустойчивости, переходу к новым укладам инновационного развития.

Анализ инновационного и инвестиционного потенциалов стран сообщества показывает, что у каждого из государств-членов ЕАЭС есть свои особенности и национальные приоритеты. Однако имеются присущие каждому государству-члену ЕАЭС проблемы инновационного развития. Все это требует скоординированной работы и разработки механизмов достижения к намеченным результатам.

Далее нужно отметить высказывание С.Ю. Глазьева о том, что будущий бюджет Евразийского союза будет формироваться на начальном этапе развития преимущественно за счет России до 87%, при этом все страны ЕАЭС будут иметь равные голоса в решении возникающих проблем [8].

В деле создания объединенного инновационного пространства и совершенствования будущего Евразийского союза также должны вносить свой вклад граждане и организации каждой из этих стран. Конечно, идея создания и развития Евразийского союза должна стать общим делом не только для руководителей интегрирующихся стран, но всех народов, коллективов, которые хотят изменить мир к лучшему.

Евразийский союз должен скрепляться на идее формирования и развития евразийской цивилизации. Здесь важно не противопоставлять русскую цивилизацию с евразийской, поскольку первое представляет собой составную часть последнего. В евразийскую цивилизацию входят русская(славянская) и тюркская цивилизация, исламская, буддийская и др. Однако некоторые авторы хотят навязать, как главную идею русской цивилизации для всех стран ЕАЭС. Такой подход является грубейшей ошибкой, поскольку русская цивилизация охватывает только славянский мир, а культура многих народов в России очень сильно отличается, тем более стран ЕАЭС. Здесь «правильнее говорить о евразийской цивилизации, - отмечает Л.Савин, - однако в верхах, говоря о евразийском проекте, больше думают об экономической интеграции, а не о культурном наследии, комплиментарности народов и общих духовных основах» [12].

Евразийскую интеграцию следует рассматривать только как первый шаг к дальнейшей интеграции интеграций с необходимостью подготовки странами-участницами новой системы управления в континентальном масштабе. Наднациональные органы ЕАЭС работают по известному принципу «одна страна – один голос». Все ключевые решения на уровне Высшего совета и Совета ЕАЭС принимаются на основе абсолютного консенсуса сторон, т.е. единогласно, что исключает возможность доминирования какого-либо государства. То есть данным консенсусом будут приниматься решения по наиболее

чувствительным вопросам, которые будут утверждаться главами государств, по остальным - квалифицированным большинством - 2/3 голосов.

На руководящие позиции в высших органах Евразийской экономической комиссии (ЕЭК) – Совете и Коллегии ЕЭК – назначается равное количество представителей от каждой страны-участницы. Если хотя бы одно государство несогласно, то решение не принимается. После подписания 18 ноября 2011 года лидерами России, Белоруссии и Казахстана декларации о Евразийской интеграции, была создана Евразийская экономическая комиссия, контролирующая около 170 функций экономического союза. Таможенный союз решения принимает на основе согласия сторон, а Комиссия вправе самостоятельно принимать решения.

Согласно первой статье проекта договора о Евразийском экономическом союзе, ЕАЭС обеспечивает «свободу движения товаров, услуг, капитала и рабочей силы, проведение скоординированной, согласованной или единой политики в отраслях экономики, определенных настоящим Договором и международными договорами в рамках Союза». К компетенции органов ЕАЭС относятся лишь такие направления, как таможенное администрирование, торговая политика в отношении третьих стран, политика в области конкуренции в рамках ЕАЭС, техническое регулирование и санитарные, ветеринарные, фитосанитарные меры. Таким образом, в проекте договора полностью отсутствуют такие положения, как, к примеру, проведение единой внешней политики, информационной политики, регулирование СМИ и т.д.

Согласованная внешнеторговая политика не лишает Казахстана права заключения международных торговых договоров. Все это дает нам утверждать, что ЕАЭС имея полномочия только в сфере экономики просто так, эволюционно или тайно не может перерасти в политический союз без политического волеизъявления сторон. А политическое волеизъявление имеет открытую правовую процедуру, без этого любое решение станет юридически нелегитимным. По этой причине ЕАЭС не может стать угрозой для суверенитета Казахстана и других стран-участниц.

Евразийская экономическая комиссия (ЕЭК) состоит из Совета комиссии и Коллегии комиссии, в совет войдет по одному вице-премьеру от правительства каждой страны, в состав коллегии - по три представителя каждой стороны. Также ЕЭК предусмотрены полномочия по созданию департаментов, которые будут готовить решения, и заниматься мониторингом в подведомственных отраслях, и консультативных органов. Полномочия ведомства будут существенно расширены, а численность увеличится со 150 до 1200 международных служащих. Наднациональный орган - Евразийская экономическая комиссия сохранит своё нынешнее местоположение в Москве, а будущий финансовый регулятор Евразийского экономического союза, будет размещаться в Казахстане, в Алматы. Высший Евразийский экономический Совет рассматривает принципиальных вопросов сообщества, связанных с общими интересами государств-участников, определяет стратегии и перспектив развития интеграции.

В евразийской интеграции мы видим хорошие перспективы развития казахстанской экономики. Мы, как экономисты с многолетним опытом работы в вузе, убеждены, что наше государство ничего не теряет, наоборот приобретает. Всем нам необходимо правильно оценивать выгоды от ЕАЭС. Внешнеторговый оборот Казахстана со странами ТС имеет стабильную динамику роста, который по итогам 2013 году составил 24,3 млрд. долл. США, что на 29 процентов больше показателя 2010 года, составляющего 18,8 млрд. долл. США с момента создания ТС. В структуре товарооборота преобладает импорт 18,4 млрд. долл., наибольший объем которого более 96 процентов или 17,7 млрд. долл. приходится на Россию – главного торгового партнера Казахстана. В Казахстан в основном завозятся обработанные товары промежуточного потребления 7,5 млрд. долл. Вместе с тем, наблюдается наибольший рост импорта потребительских товаров 76,7 процентов. «С момента создания Таможенного союза экспорт казахстанских товаров в страны-партнеры

по ТС увеличился на 62,7 процента, доля обработанных товаров в общем объеме экспорта – с 44 до 54 процентов» - отметил первый вице-министр Бакытжан Сагынтаев.

Участие в ЕАЭС несет выгоды его участникам, прежде всего за счет развития взаимной торговли в союзе. В структуре экспорта Республики Казахстан преобладают минеральные продукты (42,1% к общему объему экспорта в страны Таможенного союза), металлы и изделия из них (29,4%), продукция химической промышленности (15,0%). Из Российской Федерации и Республики Беларусь в большей степени завозятся минеральные продукты (26,2% к общему объему импорта из стран Таможенного союза), машины и оборудование (24,3%), металлы и изделия из них (15,4%), продукция химической промышленности (11,7%).

ЕАЭС имеет следующие преимущества для бизнеса: свободное перемещение рабочей силы, доступ к системе госзакупок, равные условия конкуренции, сокращение инвестиционных издержек за счет образования единого рынка, защита прав на интеллектуальную собственность, отсутствие таможенных пошлин внутри ЕАЭС, общая система технического регулирования, унифицированные тарифы на грузовые ж/д перевозки.

Таким образом, для вхождения Казахстана в тридцатку развитых стран мира необходимо, чтобы население было образованным и здоровым, располагало широкими возможностями трудоустройства в условиях гибкого рынка труда и надежной системой социальной защиты для нуждающихся. При отставании этих четырех компонентов стратегии человеческого развития - образования, здравоохранения, занятости и социальной защиты - экономический рост останется пустым звуком для населения нашей страны. С момента создания Евразийского союза начинается новая эпоха развития не только для нашего региона, но и всей планеты, а это должно подтвердиться в будущем. Участие Казахстана в ЕАЭС отвечает национальным интересам нашей страны, обеспечивая отечественных производителей дополнительными рынками сбыта, что в свою очередь, во-первых, способствует расширению предприятия, а значит – созданию новых рабочих мест, во-вторых, способствует модернизации производственного цикла, а значит повышение конкурентоспособности казахстанских товаров, и самое главное – стабильное социально-экономическое положение внутри страны, что в условиях глобальных финансовых потрясений и неустойчивости экономической ситуации, является одной из основных составляющих успеха в развитии Казахстана.

Литература

1. http://www.mignews.com/news/economics/world/010614_111151_95689.html
2. http://www.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersScience?_afLoop=608555843348377#%40%3F_afLoop%3D608555843348377%26_adf.ctrl-state%3Dj865e1rhx_90
3. http://www.dp.ru/a/2012/06/21/Innovacionnij_biznes_obes/
4. http://belapan.by/archive/2014/05/13/media_forum/
5. <http://www.aspu.ru/images/File/Izdatelstvo/KR2/8.pdf>
6. http://www.akorda.kz/ru/page/page_216807_vystuplenie-prezidenta-kazahstana-n-nazarbaeva-na-otkrytii-plenarnogo-zasedaniya-vii-astaninskogo-ek
7. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1398738840>
8. http://www.modern-rf.ru/netcat_files/93/47/h_5a963156f4acdc_7814f0b843cae74e2c
9. Сергей Глазьев о Евразийском Экономическом Союзе. <https://www.youtube.com/watch?v=7oZpZn3qxlc>
10. <http://www.dynacon.ru>
11. <http://ru.calameo.com/read/003469669f1035526f139>
12. <http://maxpark.com/community/129/content/1426568>

Құқықтық мәдениеттің және құқықтық нигилизмнің Қазақстандық сипаты

Е.И. Исибаева, Г.Б. Артыкмагамбетова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В данной статье рассматривается вопрос о правовой культуре и нигилизме в нашей стране. Правовая культура представляет собой комплекс ценностей, имманентных общественному строю. Нигилизм отрицательное отношение к определенным ценностям, нормам и идеалам. Питательной почвой для проявления правового нигилизма стали падения государственной дисциплины, противостояние между исполнительной и законодательной властями, низкая правовая культура.

The article reviews the issue of legal culture and nihilism in our country. Legal culture is a complex of values, immanent to the social system. Nihilism renders negative attitude to certain values, norms and ideals. Falling of the state discipline, opposition between the executive and legislative authorities, low legal culture became the nutritious soil for manifestation of legal nihilism.

Ключевые слова: *правовая культура, нигилизм, общественный строй, идеал.*
Key words: *legal culture, nihilism, social system, ideal.*

Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің қалыптасуының басты алғышарттарының бірі – азаматтардың құқықтық білімін жетілдіру, құқықтық мәдениетін қалыптастыру, әсіресе оның құрамды бөлігі – адам құқығының мәдениеті. Адам құқықтары туралы ақпаратпен жүйелі қамтамасыз етудің қажеттілігі маңызды екенін ескерсек, онда бұл салада адам құқығы мәдениетін қалыптастыруда маңызды құралдың бірі – білім беру ұжымдары десек қателеспейміз. «Адам құқығы туралы айтқан кезде бүгін біз адам мен мемлекеттің арасындағы өзара қатынасын айтамыз», - дейді М.Новицкий» [1,9].

Егер құқықтық сана құқыққа қатынасты адам баласы әрекеттерінің ішкі жағынан сипаттаса, ондай қатынастың сыртынан көрсетуші құқықтық мәдениет. Бұл категориялар бір-бірімен тығыз байланыста.

Құқықтық мәдениет – бұл экономикалық саяси, әлеуметтік және қоғамның дамуындағы рухани деңгеймен қамтамасыз етілген жалпы мәдениеттің бір түрі, адам баласында жиналып қалған құқықтық бағалылықты пайдаланудағы игерудің мүшелерін көрсетеді, себебі ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Әдебиетте құқыққа, мәдениеттің неден қалыптасатыны жөнінде көптеген комплекс факторлар көрсетіледі. Ондай факторларға жататындар: құқықтық ойлау мәдениеті (құқық нормаларын білу, оларды тәжірибеде пайдалана білу); құқықтық сана мәдениеті қоғамдық құқықтық құбылыстардың табиғатын түсіну және құқықтың қоғамдық қатынастарды реттеуге қажет екенін саналы түрде мойындау, құқықтық тәртіп мәдениеті (игерілген құқық нормаларына сай, саналы қылықтар жасау) [2,152].

Қоғамдық қайта құру кезеңінде құқықтың мәдениетті қалыптастыру барысындағы кемшіліктерді жеңу орын алады. Құқықтық мәдениеті төмен дамыған адам тек заңның өрескел бұзылған жағдайында ғана оған зейін аударады да, құқықтық талаптарды мойындамаған көп жағдайларды байқамайды. Заңды білмеу — құқықтық мәдениеттің елеулі кемшілігі.

Адамның құқықтық мәдениеті — күрделі психологиялық құбылыс. Бұл құбылыс қоғамның, мемлекеттің көптеген маңызды салаларында көрінеді. Ең бастысы адамгершілікті адам тұлғасының сапалық қасиеттерін қалыптастыруға ықпал жасайтын

тәрбие құралдарының бірі — орынды тәртіп және мінез-құлық тәрбиесінің жоғары деңгейінде болуы. Сонымен, адамның құқықтық мәдениеті дегеніміз — орынды тәртіп пен мінез-құлық, жан-жақты құқықтық білімдері мен заңды құрметтеу, құқықты қорғау іс-әрекетінің терең бірлігі. Құқықты құрметтеу, әділдікті, борышты, жауапкершілікті, заңдылықты, сезіну — адам тұлғасының жоғарыдан көрінуі. Осыдан келіп заңдылықты сезіну құқықтық мәдениеттің құрамы екендігін түсіну қиын емес.

Құқықтық мемлекеттің негізгі белгісі – халықтың құқықтық мәдениетінің болуы. Құқықтық мәдениет қоғам мәдениетінің негізгі салаларының бірі болып табылады. Ол екі бөлімнен тұрады: жеке тұлғалардың мәдениеті және қоғамдық мәдениет. Адамның жалпы мәдениеті мен құқықтық мәдениет, құқықтық мәдениет пен құқықтық сана өзара тығыз байланысты. Құқықтық мәдениет құқықтық санамен салыстырғанда әлдеқайда кең ұғым. Азаматтардың құқықтық мәдениеті олардың қолданыстағы заңдар жөніндегі білімінен байқалады. Барлық заңдарды білу қажеттілігі мүмкін емес болса да, негізгі қоғамдық қатынастарды реттейтін заң талаптарын әрине әрбір азамат білгені жөн. Азаматтар өздерінің негізгі құқықтары мен бостандықтарын, міндеттерін біліп, оны өзгелердің және мемлекеттің мүддесіне қайшы келтірмей түсініп саналы орындауы, мемлекет алдындағы өз жауапкершілігін сезіне білуі құптарлық іс. Заңгер ғалымдар Ғ.Сапарғалиев және А.Ибраева өз еңбектерінде: «Тұлғаның құқықтық мәдениеті – құқықты білу, ұғыну (түсіну) және құрметтеуден тұрады. Ал мұның өзі құқықтық ұйғарымдарды жете түсініп барып орындаудан білінеді (көрінеді)» — деп атап көрсеткен [3,175].

Құқықтық мәдениетті қалыптастыру процесінің негізгі бағыттарына жататындар: іскерлікті қалыптастыру және үйреншікті тәртіпті үгіттеу нысанында – құқықтық насихат, құқықтық тәрбие, құқықтық оқыту және білім. Жеке адамның құқықтық санасы көп жағдайда, әлеуметтендіруді қалыптастырады. Ол жеке адамның мәдениетінің қалыптасуына үлкен ықпал жасайды [2,153].

«Жеке тұлғаның құқықтық мәдениеті жөнінде, әсіресе мыналарды баса көрсетуге болады: біріншіден, кез келген азамат өзінің құқығын, бостандығы мен міндетін анық түсінуі әрі оны бағамдап, парықтай білуі, екіншіден, осыларды мүмкіндігінше, іс жүзінде, өз өмір тәжірибесінде пайдалана алуы тиіс» [4,20].

Құқықтың әлеуметтік маңызын жоққа шығару, құқыққа, заңдарға, құқықтық тәртіпке деген құрметтің болмауы бүінгі нигилизмнің басты сипаттары. Сонымен бірге, әртүрлі деңгейдегі мемлекеттік органдардың және лауазымды тұлғалардың тарапынан орын алатын құқыққа деген немқұрайлылық, менсінбеушілік, сенімсіздік көрсету сияқты қатынастар да нигилизмнің көрінісі болып табылады. Нигилизм екі нысанда орын алады: біріншісі, құқықты ашық түрде жоққа шығару, оның қағидалары мен нормаларын ескерусіз қалдыру; екіншісі, құқықты нормаларды біле отырып оларды өз мақсатына пайдалану [5,270].

Қазіргі қоғамда халықтың кей бөлігі құқықты жоққа шығарып, оған мойынұсынғысы келмесе, екінші бөлігі сол құқық нормаларын мұқият зерттеп оларды айналып өту тетіктерін қарастыруда. Құқықтық нигилизм тек қарапайым халық арасында ғана емес, сол құқықтың жүзеге асырылуын қадағалайтын мемлекеттік қызметшілер арасында да өрістеуде. Бүгінгі еліміздегі нигилизмнің кең өріс алуына нақты жағдайлар өз әсерін тигізді, ол әсіресе еліміздің бір қоғамдық формациядан екіншісіне еш даярлықсыз өтуімен байланысты болды. Әсіресе, бұл белгілі бір идеология, құндылықтар негізінде өмір сүрген қоғам үшін үлкен қиыншылықтар тудырды. Өздері үшін мызғымас саналған қағидалардың жоққа шығарылуы, бұрынғы Одақтың күйреп, орнына мүлдем жаңа мемлекеттің орнығуы, мемлекеттік меншікке негізделген шаруашылықтың жеке меншікке ырықсыз өткізілуі қоғам мүшелері арасында жаңа қалыптасқан құқыққа деген сенімсіздікті, қабылдамау сезімін тудырды.

Бұл турасында ресейлік ғалым В.А.Тумановтың пікірі өте ұтымды айтылған, «говорят, что юридическому нигилизму немало способствовали перестройка с сопровождавшими ее

"войной законов", национальными конфликтами, падением государственной дисциплины, противостояние исполнительной и представительной властей и т.п. Все эти обстоятельства нельзя игнорировать. Однако более значимым представляется другое объяснение: как только общество отказалось от авторитарных методов не правового государственного управления и попыталось встать на путь правового государства, как только скованные ранее в политическом и экономическом плане люди получили более или менее реальную возможность пользоваться правами и свободами, так тотчас же дал о себе знать низкий уровень правовой культуры общества, десятилетиями царившие в нем пренебрежение к праву, его недооценка. Юридический нигилизм при востребованном праве оказался куда более заметен и опасен, чем при праве невостребованном» [6,1].

Шындығында да бұрындары тек қатаң режимде өмір сүріп, не істеу қажеттігін мемлекеттің көрсетуімен біліп үйренген тұрғындар үшін еркін түрде өз құқықтарын жүзеге асыруға берілген мүмкіндік олардың сол құқықтарды жүзеге асыруға жаңаша ұстанымдарын қалыптастырды. Бұл ұстанымдар қазір құқықтық қағидалармен ұштаса алмауда, басты себеп, адамдар өз құқықтарын біле отырып міндеттер жайлы ұмыт қалдырады немесе сол құқықтарын жүзеге асыру жолында заңға қайшы тетіктерді пайдаланады.

Еліміздегі құқықтық нигилизмнің бұқаралық сипатқа ие болуына себеп болған негізгі жағдай қабылданған заңдардың сапасының төмендігі болып отыр. Тіпті, парламент мәжілісінің төрағасы болған О.Мұхамеджанов та бұл жайды жасыра алмаған еді, «парламент Мәжілісінің қарауына енгізілетін заң жобаларының сапасы туралы қаншама айтылып жатқанымен, бұл мәселеде көңіл көншітерлік нәтиже жоқ деуге мәжбүр болып отырмыз. Заң жобаларына қатысты енгізілетін материалдар да тиісінше ресімделмейді. Нақ осы себептен өткен сессия ішінде Үкіметтен түскен 130 заң жобасының 72-сі немесе жартысынан астамы алғаш келген кезінде тіркелмей, кері қайтарылды. Соның ішінде 28 жоба қазақ тіліндегі мәтінінің сапасына байланысты қабылданбады. Депутаттар Үкімет ұсынған заң жобаларының заңдық, логикалық, тіпті лингвистикалық және грамматикалық сапасын өткір сынға алып жүргені белгілі»[7,1].

Қабылданған заңдардың қоғамдық қатынастарды реттеуде қауқарсыз болуы, алдын-ала орын алатын жағдайларға, тұрғылықты халық менталитетіне бейімделмеуі олардың қабылданбастан жатып өзгерістер мен толықтыруларға ұшырауына алып келуде. Сонымен қатар, кейбір заңдар қабылдану арқылы жаңа қатынас түрлерін айналымға енгізгенімен ол қатынас түрлері халыққа бұрын таныс болмағандықтан ақпарат толымсыздығы салдарынанан көптеген тұрғындар жағымсыз жағдайға душар болды, нәтижесінде халықтың наразылығы туындауда (мысал ретінде 23.12.1995 N 2723 Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы заңды келтіруге болады). Мұндағы кемшіліктердің орын алуы парламенттің де, үкіметтің де кәсібилік қағидасына негізделіп жасақталмауында болып отыр.

Себебі, үкіметте жасақталатын заң жобалары тек өзге елдер тәжірибесіне негізделмей жергілікті халықтың өзгешеліктеріне бейімделіп, жан-жақты зерттеу жүргізіліп, сол зерттеу нәтижелері талқыланды соң ғана парламентке жіберілуі тиіс, ал парламент келіп түскен заң жобаларының сапасын арттырып, толықтырып, байыту үшін ондағы депутаттардың басым бөлігі заңгерлер болуы керек.

Екіншіден, елдегі заңдардың қоғам мүшелерінің кейбір бөлігіне таралмайтындығы, яғни белгілі бір істер бойынша нақты жазаға тартылуы тиіс адамдардың олардың нақты бір үлкен қызметтегі туысының болуы немесе ақшасының болуы нәтижесінде жазаға тартылмауы. Мұндай жағдайлардың көптеп орын алуы қоғамда құқыққа деген сенбеушілік, жек көру сезімдерін тудыруда. «Заң алдында барлық адам тең» деген қағиданың тәжірибеде керісінше жүзеге асырылуы онсыз да құқыққа деген көзқарасы таяз адамдар үшін теріс мысал болуда. Мұндай көзқарастар әсіресе, жер кодексінің қоғамдық пікірмен санаспай қабылдануынан кейін орын алған жер үлестеріне байланысты даулар негізінде көптеп орын алуда, нақты елді мекендер маңындағы жер телімдерінің сол

тұрғылықты халықтың еш қатысынсыз өзге адамдардың басына рәсімделініп, сол аумақты мекендейтін халыққа Конституция бойынша тиесілі 10 сотық жердің берілмеуі халықтың наразылығын тудыруда.

Үшіншіден, басқару аппаратының елдегі заңдарды өз мүддесіне қарай икемдеуі, өзін құқықтық мемлекет ретінде орнықтырушы мемлекетте жоғары дәрежелі заң актілерінің билік мүддесіне сай түрлі өзгерістерге ұшырауы халық арасында сол заңдарға деген құрмет сезімінің төмендеуіне алып келеді. 1995 жылы 30 тамызда бүкілхалықтық референдумда қабылданған Конституцияға он бес жыл ішінде (7 қазан 1998 жылы, 21 мамыр 2007 жылы, 2 ақпан 2011 жылы) үш рет өзгертулер мен толықтырулар енгізу сол негізгі заңның мәңгілік еместігін, оның да қолданыстағы заңдар сияқты өзгермелі сипатын көрсетті. Мұның өзі Конституцияның мызғымастығына сенімді төмендетті деуге болады. Төртіншіден, мемлекеттік қызметшілердің өкілеттіктерін өз мүддесіне пайдалануға ұмтылысы, бұл әсіресе, нарықтық қатынастарды орнықтырумен байланысты орын алған жағымсыз көзқарас болды. Кәсіпкерлік саласындағы құқықты қабылдамаушылыққа осыған дейін кәсіпкерліктің мемлекетпен тыйым салынған әрекет түріне жатқызылғандығы себеп болды. Ең алғашында кәсіпкерлікті қоғам жат қылық ретінде қабылдады, уақыт өте келе оған еті үйренді, шет елдік тәжірибе негізінде кәсіпкерлік өз арнасына түсті. Ендігі жерде кәсіпкерлер мен мемлекеттік органдар арасында жиі түсініспеушіліктер туындай бастады. Оған себеп, әртүрлі деңгейдегі мемлекеттік қызметкерлердің өз өкілеттіктерін асыра пайдалану арқылы кәсіпкерлерге қысым көрсете отырып, оларды өз мүддесіне сай әрекет жасауға итермелеуі болды.

Мұндағы басты мәселе, мемлекеттік қызметкерлердің құқыққа деген көзқарасындағы өзгеріс, яғни, заңдарды өз мүдделеріне сай пайдалануға ұмтылысы болды, мұндай жағдайда кәсіпкерлер де мемлекеттік қызметшілерді өз сыбайластарына айналдырып көлеңкелі бизнесті өрістетуді жөн көруде. Кейбір қылмыстық элементтердің кеден арқылы елімізде тыйым салынған дәрі-дәрмектерді, психотроптық заттарды, сапасы күмән тудыратын азық-түлікті еш тексеріссіз өткізіп саудаға салуы, оларды кеденнен кедергісіз өткізген мемлекеттік қызметшілердің ешқандай жаза тартпауы көлеңкелі бизнестің өрістеуіне жол ашуда. Соңғы жылдары мемлекет тарапынан көтерілген бастамалардың көпшілігінің аяқсыз қалуы, салынған құрылыстардың сапасыздығы, кейбірінің аз уақытта қирап қалуы, ашылған кәсіпорындардың тек есептілік үшін көзбояушылықпен ашылып, артынша жабылып жатуы, ең сорақысы мемлекетке келтірілген орасан зор зиян үшін ешкімнің жауапқа тартылмауы заңдылық қағидасына деген көзқарастардың өзгеруіне алып келді.

Мемлекеттік қызметтегі тұлғалардың құқық нормаларын өз мүдделерін қанағаттандыруға пайдалануы қоғамдық өмірдің өзге де салаларында көптеп көрініс таба бастады, қылмыстық істерді жүргізу, сот шешімін шығару, кеден ісі, мемлекеттік қызметке кіру, мемлекеттік тендерлер, мемлекеттік тексерулер, мемлекеттік жәрдемақы, төлемақы тағайындау және т.б. Мемлекеттік қызметтегі, мемлекеттік кәсіпорындардағы жоғары лауазымды қызметтерді атқарған тұлғалардың өз өкілеттіктерін асыра пайдалануы, соның нәтижесінде қылмыстық жауапкершілікке тартылуы, кейбірінің еш жауапкершіліксіз шет елдердегі ең бай адамдар тізімін толықтыруы мемлекеттік қызметшілер арасында да, қарапайым тұрғындар арасында да мемлекеттік қызмет турасындағы көзқарастарды түбегейлі өзгертуге алып келді.

Мемлекеттік қызметшілер өз лауазымдарын жеке мақсаттарға жету жолындағы тиімді құрал деп түсінсе, мемлекеттік қызметке қатысы жоқ әр салада заңды айналып өтуді жөн көретін адамдар оны өз мақсаттарына жету жолындағы сыбайлас ретінде қабылдай бастады. Бұл өз кезегінде қарапайым тұрғындар арасында құқыққа деген сенімсіздікті тудырып, оны айналып өту механизмдерін қарастыруға әкелді. Осы тектес жайлар жалпы қоғам үшін мемлекеттің мәнін төмендетуде, сыбайлас жемқорлықтың мемлекеттік қызметте кең етек алуы тұрғындар санасында оның болуы тиіс кәдімгі жағдай ретінде қабылдануына септігін тигізді. Осылайша, сыбайлас жемқорлық тек мемлекеттік

органдарда ғана емес тұрмыста да кеңінен орнықты. Нақты жағдай бойынша құқыққа қайшы әрекеті үшін жауапқа тартылуы тиіс адам ең алдымен білікті заңгердің көмегіне емес, билігі бар, ықпалды туыс немесе танысты іздейтіндігі адамдар арасындағы құқыққа деген сенімсіздіктің көрсеткіші бола алады.

Бесіншіден, жалпы халықтың құқықтық сауатының төмендігі, халқымыздың әлемдегі білімі жағынан ең жоғары көрсеткіштерге қол жеткізгендігіне қарамастан құқықтық сананың төмен болуы оның жүргізіліп отырған саясатқа қатыссыздығына алып келді. Өткізіліп жатқан сайлауларға қатыспау, кейбір саясаткерлердің өзі жүргізген реформаларының аяқсыз қалғаны үшін жауап беруін талап етпеу, нақты бір жағдайларда бүкілхалықтық ұстанымдарды біріге алға тартуға қауқарсыздық таныту құқықтық сананың төмендігінің көрінісі. Тіпті, қарапайым жағдайларда да қоғам мүшелерінің өз құқықтарын білмеуі олардың әртүрлі жағдайларда зәбір шегуіне алып келуде. Алтыншыдан, тәуелсіздік алған жиырма жыл ішінде қазақстандық халықтың басын біріктіретін жалпыұлттық идеяның жасалынбауы, жалпыұлттық құндылықтардың айшықталып, халыққа насихатталмауы халықтың отаншылдық сезімінен жұрдай болуына, жаңа ұрпақтың тек пайдакүнемдік сипатқа енуіне септігін тигізді. Жергілікті ұлт өкілдерінің жүзшілдік, рушылдық психологиядан арылмауы, ал өзге ұлт өкілдерінің кейбірінің өздерін қонақ сезінуі, басты мақсат ретінде тезірек байып, ақша жинап өзге елге кетуді қоюы осыған мысал бола алады.

Мемлекеттік қызметшілердің халық арасынан шығатынын ескерсек, онда орын алып жатқан жағдайлардың негізі осында екендігін түсінуге болады. Жалпы мемлекеттің өзінің құқықты орындау сипатына қатысты кейбір ерекшеліктер кез-келген азаматты өзге ойға жетелейді, мысал ретінде мемлекеттегі жоғары лауазымдарды иеленген азаматтардың мемлекеттік тілді білмесе де биік лауазымдарды иеленуі азаматтар тарапынан мемлекеттік тілді үйренуге деген селқостық көңіл-күйін туындатып отыр. Яғни, нақты мысалдарға қарап қарапайым азаматтар, әсіресе, студент жастар мемлекеттік тілді меңгермей-ақ үлкен лауазымдарды иеленуге сенімді, соның салдарынан мемлекеттік тілге деген құрмет азая түсуде.

С.Өзбекұлының пікірінше, құқықтық нигилизм – қоғамда қабылданған, мойындалған құқықтық құндылықтарды, қағидалар мен заңнаманың мүмкіндіктерін жоққа шығару, сенімсіздік таныту арқылы биліктің заңсыздығы мен бассыздығына көз жұмып қарау [8, 149]. Біз бұл автордың берген анықтамасымен толық келісе алмаймыз, себебі, құқықтық нигилизм уақыт өте келе асқынып, жаңаша сипатқа ауысады және қоғамда мемлекетке деген қарсылық сезімін тудырады, бұл өз кезегінде мемлекетке қарсы нақты әрекеттердің орын алуына алып келеді. Сөзіміздің дәлелі ретінде өзімізде орын алып жатқан жағдайларға тоқталуды жөн көрдік, біздің мемлекетте орын алып жатқан күнделікті келеңсіз жағдайлар ендігі жерде тек құқықты мойындамаушылық емес сол құқықтық жүйені қалыптастырып отырған мемлекеттегі билікке деген көзқарастың өзгеруіне алып келді. Елдегі жағдайларға қатысты халық арасында наразылықтар біртіндеп бас көтерулерге ұласуда.

Егер жағдай осылай жалғаса берсе, елдегі халық арасында мемлекетке деген наразылық оған жаппай қарсылыққа алып келері сөзсіз. Теориялық тұрғыда мұндай жағдай туралы тағы да В.А.Тумановқа жүгінуді жөн көрдік, «на высоком этапе общественного сознания нигилизм предстает в виде идеологических течений и теоретических доктрин. Например, анархизм, левый радикализм, и связан с именами Прудона, Бакунина, Штирнера и др.» [9, 1]. Жаңаөзен қаласында орын алған баскөтеру осының айғағы іспетті, осы оқиғаға байланысты Алматы қаласында 2012 жылдың 19 наурызында өткен зиялы қауымның - халық өкілдерінің форумына қатысушылар өз үндеулерін жариялады, оған сәйкес, билікке нақты талаптар қойылды.

Сонымен қатар, жалпы ескерту де жасалынды, «Қазақстан құқық қорғау және күштік құрылымдарының іс-әрекеті мен қызмет ету тәсілдері жеке талқылау мен арнайы қарастыруды талап етеді. Біз бейбіт халыққа қарсы оқ атуға және ішкі қақтығыстарға

әскерді қатыстыруға түбегейлі қарсымыз. Әлеуметтік қақтығыс пен қоғамдық наразылық кез келген жағдайда және үнемі бейбіт жолмен әрі келіссөз арқылы шешілуі тиіс. Соттың шешімінсіз ешкім де азаматтарды олардың бұлжымайтын құқығы - өмір сүруге деген құқығынан айыра алмайды! Олай ету - ең үлкен және қауіпті қылмыс. Ал бұл қылмыс биліктің, азаматтардың осы конституциялық құқығын қорғауға тиіс адамдардың қолымен жасалса, онда бұл екі есе қауіпті. Осы негізгі ұстаным жойылса, онда қалған нәрселердің де еш мәні қалмайды.

Егер адам өмірі құнсызданса, барлық жетістік пен табыс екінші немесе үшінші қатарға ысырылып, барлығы көмескіленеді. Міне, сондықтан біз қоғамның бұл оқиғаларды жан-жақты, әділетті және ашық түрде зерттеу жөніндегі талабын табанды түрде қолдаймыз. Тергеу мен сот 2011 жылғы 16-17 желтоқсан күнгі оқиғалардың ғана емес, бұдан бұрынырақтағы оқиғаларға да нақты құқықтық бағасын беруге тиіс. Ал бұл биліктің барлық органдары мен институттарының, мұнай-газ компанияларының, салғырттығы мен салақтығы шектен асқан шенеуніктердің әрекетіне құқықтық және саяси баға берілуі керек деген сөз. Онсыз қоғамдағы сенімді қайта қалпына келтіру жөнінде сөз қозғаудың өзі қиын. Түйіні шешілмеген мәселелер бүкіл қоғамдық-саяси қарым-қатынасқа кері әсер етпек. Мұның салдары қазіргі билік үшін ғана емес, мемлекеттілік пен Қазақстан тәуелсіздігі үшін де ауыр болмақ» [10,1].

Құқықтық сананың деформацияға ұшырап, құқықтың құнының төмендеуін болдырмау жолдарын қарастыруда тек мемлекет қана емес азаматтық қоғам институттары да, жалпы елі үшін жаны ашитын азаматтардың да атсалысуы қажет. М.М.Рассоловтың пікірінше, құқыққа деген құрмет сезімінің қалыптасуы бірден болмайды. Ол үшін адамдар бойында құқыққа деген оң көзқарас қалыптастырып, оған дұрыс баға берушілікті және өзінің жүріс-тұрысын құқыққа негіздеушілікті қамтамасыз ететіндей адамдардың өміріне, еркі мен санасына, көңіл-күйі мен көзқарастарына әсер етуді жақсарту алатын тиімді жүйе керек. Бұл үрдіс тек сырттай әсер ету арқылы қамтамасыз етіле алмайды. Себебі, адамның құқыққа деген құрметі оның қоғамда жарияланған саяси, әлеуметтік-құқықтық қағидалардың құндылығын жеке басының мойындауы нәтижесінде пайда болады [11,368]. Қорытындылай келе, құқықтық мәдениетті қалыптастырып дамыту еліміздің болашағын айқындаушы көрсеткіштердің бірі десек, өскелең ұрпаққа сапалы құқықтық білім мен саналы тәрбие беру ұстаздар қауымынан білімділікті, құқықтық білімдерін үнемі жетілдіруді, нормативтік — құқықтық құжаттармен үздіксіз танысып, жұмыс барысында оларды басшылыққа алуды үрдіске айналдыруды, салалық мекемелермен, отбасымен тығыз ынтымақтастық қарым – қатынас орнатуды және қажырлы еңбекті қажет етеді. Біздің елдегі орын алған жағдайды түзетіп, халықтың құқықтық санасын арттыру үшін келесідей мәселелер өз шешімін табуы тиіс:

- Ең алдымен мемлекеттік билік құқықтық мемлекет қағидалары бойынша қызмет етуі тиіс, яғни, құқықтың тек қоғамды басқару құралы емес мемлекеттік билік үшін де міндетті ережелер жиынтығы екендігін мойындауы қажет;
- Екіншіден, мемлекетте кәсібилік қағидасы басты орынға шығуы тиіс, жоғары лауазымды саяси қызметшілер өз бастамалары мен реформаларының нәтижесіне жауапты болуы тиіс;
- Үшіншіден, жалпыұлттық идеология жасақталынуы, жалпыхалықтық құндылықтар кеңінен насихатталуы, сонымен қатар, құқықтық сауаттылықты арттыру жұмыстары кең ауқымда жүзеге асырылуы қажет;
- Төртіншіден, сыбайлас жемқорлықпен күрес тек көрсетпелік сипаттан арылып, жоғары дәрежеде жүзеге асырылуы керек, осы саясатты жүргізушілер тексерісті алдымен өздерінен бастауы тиіс. Осы мәселелер шешімін тапқан жағдайда жалпы қоғамдағы құқықтық нигилизмді жеңіп, азаматтардың құқықтық санасының көтерілуіне қол жеткізуге болады деп тұжырымдауға болады. Бұл өз кезегінде қазіргідей шиеленісті жағдайдың жағымды сипатта шешілуіне кепіл бола алады.

Әдебиеттер

1. Искакова Г, Ғазизова Н, Сембаева А. Қазақстан Республикасындағы адам құқығы, оқу құралы.- Астана, 2008 ж.
2. Ағдарбеков Т.А., Ағдарбекова З.Т., Данишбаева М.С. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы. -Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2012 ж.
3. Сапарғалиев Ғ., Ибраева А. «Мемлекет және құқық теориясы».- Алматы, 2007ж.
4. Маханбетова А.Ә., Егізбаева Р.С. «Кәмелетке толмағандарды құқықтық мәдениетке тәрбиелеу».- Алматы, 2010 ж.
5. Теория государства и права. Под редакцией А.У.Бейсеновой. -А., Атамұра, 2006.
6. ufnovgu.narod.ru/tgp/lituma2.htm Статъя: В.А. Туманов "Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе".
7. Сессия жұмысы қорытындыланды // www.egemen.kz/?p=308164.
8. Өзбекұлы С. Мемлекет және құқық теориясы. -А., Жеті Жарғы, 2006.
9. ufnovgu.narod.ru/tgp/lituma1.htm Статъя: В.А. Туманов "О правовом нигилизме".
- 10.Қазақ зиялылары форумының биліктің саяси қарсыластарын қудалауды тоқтатуын талап еткен үндеуі // abai.kz.
- 11.Рассолов М.М.. Актуальные проблемы теории государства и права.- М., ЮНИТИ-ДАНА, 2010.

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICS AND PSYCHOLOGY**

УДК 371 / 37.02: 94 (477) "19/1917"

**ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ РЕЗУЛЬТАТОВ
УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В ИМПЕРСКУЮ ЭПОХУ
(КОНЕЦ XIX В. - 1917 Г.)**

С.С. Остапчук

*Национальный авиационный университет
г. Киев, Украина*

Мақалада XIX ғ. – 1917 жылдарындағы бастауыш және орта оқу орындарында оқушылардың білімдерін бағалау мәселелеріне қатысты педагогикалық тұжырымдар ашылған. Осыған үлес қосқан сол кезеңдегі отандық педагогтар: Х. Алчевская, Н. Володкевич, Б. Гринченко, В. Евтушевский, К. Лебединцев, Т. Лубенец, С. Миропольский, В. Науменко, А. Страннолюбскийлердің оқушы білімін бағалау әдістеріне сүйеу жасалған. Зерттеу барысында XIX ғ. аяғы - XX ғ. басында қызмет еткен педагогтар, ағартушылар және ғалымдар оқушы білімін бағалаудың ұтымды және ұтымсыз тұстарын анықтағаны белгілі болды.

The article reveals pedagogical ideas for school assessment of students' knowledge in primary and secondary schools of Ukraine of the late nineteenth century – 1917; defines contribution of local teachers of the period under study (H. Alchevskaaya, N. Volodkevich, B. Grinchenko, V. Evtushevsky, K. Lebedintsev, T. Lubenets, S. Miropolsky, V. Naumenko, A. Strannolyubsky) to the development of shapes, forms, criteria, ways and methods of assessment of students' knowledge.

It was found out that local teachers, educational leaders, scholars of the late XIX – early XX century revealed positive and negative features of the current knowledge assessment system in their works.

Кілт сөздер: оқушылардың білім деңгейін бағалау, отандық педагогтар, емтихан, емтихан бағалары, бағалау түрлері, бағалау тәсілдері, білімге баға беру жүйесі.

Key words: assessment of students' achievements, local teachers, exam, test scores, assessment forms, methods, assessment methods, knowledge assessment system.

На современном этапе развития Украины в ходе процессов глобализации и создания единого европейского и мирового образовательного пространства важным является реформирование школьного образования, в частности вопросы оценивания учебных достижений учеников. Оценивание результатов учебной деятельности школьников является многофункциональным процессом. Сейчас в школьную практику вводятся новые формы и методы оценивания знаний учащихся. Учитывая это, обратимся к историко-педагогическому опыту, в частности вопросу оценивания учебных достижений школьников в педагогической мысли конца XIX - начала XX в.

Историографический анализ обозначенной проблемы свидетельствует, что в определенной степени ее касались современные украинские ученые в русле исследуемых

ими вопросов: оценивание учебных достижений учащихся (суть, формы, виды) в общеобразовательной школе Украины (вторая половина XIX - начало XX в.) (О. Биляковская, О. Гурьянова, В. Кравец, С. Рукасова, А. Савченко, В. Тригубенко, С. Чупахина и др.); тесты как одна из форм оценивания учебных достижений учеников (Л. Березовская, И. Петухова, А. Савченко и др.) [3; 8; 10; 19; 20; 24; 28; 2; 18].

Цель нашего исследования – осветить основные подходы отечественных педагогов к проблеме оценивания учебных достижений учеников в начальных и средних учебных заведениях Украины исследуемого периода.

Вопрос оценивания результатов обучения учащихся относится к актуальным дидактическим проблемам конца XIX - начала XX в. Отечественные педагоги очерченного периода в своих трудах исследовали отдельные проблемы рассматриваемой темы: суть, виды, формы, критерии, способы и методы оценивания учебных достижений школьников.

Об экзамене как форме оценивания знаний учеников размышлял российский педагог В. Стоюнин в статье "Мысли о наших экзаменах" (1870). Ученый отрицал экзамены, мотивируя тем, что они не дают качества знаний детям. Педагог раскрыл требования к оцениванию во время экзамена (объективность, справедливость, дифференцированность): оценки нужно ставить только за знания учеников, а не по внешнему впечатлению; во время экзаменов учителя должны быть "настоящими педагогами", которые понимают человеческую душу и выше нее не ставят чиновничьих формальностей. В то же время давал советы учителям, чтобы при оценивании применяли индивидуальную форму проверки [23, с. 275-276].

Процесс подготовки и проведения экзамена и оценивания знаний учащихся в Тополивской школе раскрыл украинский писатель, педагог и общественный деятель

Б. Гринченко в рассказе "Экзамен" (1884). Ученый показал отрицательную сторону экзамена, в том числе оценивания знаний учащихся: инспектор хорошо знал арифметику, поэтому больше спрашивал учеников по этому предмету, а по остальным – ставил наводящие вопросы; когда гость уставал, то испытание завершалось. Соответственно, оценки выставлялись школьникам несправедливо, отдельным детям их завышали, а другим – занижали [5]. Таким образом, экзамен порождал у школьников страх, взаимное недоверие и даже враждебное отношение инспектора, учителя к ним.

По поводу форм оценивания и экзаменационных оценок украинский педагог С. Миропольский писал в книге "Школа и общество. Частная Харьковская женская воскресная школа" (1892). Он подчеркивал, что оценки могут поощрять учениц к занятиям; на экзаменах воспитанницы проверяют свои знания; с помощью экзаменов удобно определить общий уровень учениц, что важно для их группирования [17, с. 41, с. 42]. Таким образом, педагог положительно относился к экзаменам.

В учебнике "Дидактика. Общая дидактика" (1905) С. Миропольский отмечал, что экзамены являются составной частью учебного процесса каждого учебного заведения, также раскрыл вопрос об экзаменационных оценках. Он выделил следующие виды экзаменов: вступительные, определяющие степень подготовки учащихся; переводные, которые служат для оценки знаний при переходе школьников в старшие классы; выпускные, определяющие права учеников, оканчивающих курс. По мнению ученого, в начальной школе должны существовать переводные и выпускные экзамены.

Вступительных экзаменов не должно быть. С. Миропольский выделил положительную сторону экзаменов: они полезны не только для проверки знаний учащихся, но и для общего повторения пройденного материала в целом; для заполнения пробелов в обучении полезны они и для учителя. Педагог дал несколько советов по оценке знаний школьников во время экзаменов: учитель должен относиться терпеливо и благодушно к ответам и

отнюдь не пытаться отвлечь ученика трудными вопросами; лучше направить его на исправление сделанной ошибки, чем прямо наказывать заранее; робкого надо поддержать, подбодрить, а не кричать на него, будто он совершил преступление [15, с. 54, с. 55]. Таким образом, ученый с положительной стороны охарактеризовал экзамены, но отрицал вступительные экзамены для детей, которые идут в первый класс.

Негативную сторону экзаменов и экзаменационных оценок осветил украинский педагог К. Лебединцев в статье "Вопрос о способах оценки и контроля познаний учащихся" (1914). Ученый раскрыл суть понятия "экзамен" – "это испытание памяти или испытания только одного вида памяти, а именно способностей к быстрому, но очень непродолжительному запоминанию большого фактического материала" [11, с. 93, с. 94, с. 95].

Особое внимание отечественные педагоги уделяли школьной оценке как форме контроля знаний учащихся. Известный отечественный дидакт и педагог-методист К. Ушинский, характеризуя систему проверки в отечественной школе, писал: "Учитель опрашивает одного, двух, трех, а другие в это время считают себя свободными от всяких дел". Он считал, что если основная цель только в том, чтобы формально проверить знания, точнее, выставлять оценки, то такая проверка – напрасная трата времени [25, с. 45, с. 46]. И так, педагог рассматривал такие формы проверки, как индивидуальная и фронтальная, направленные на выявление и измерение содержания и уровня учебных достижений каждого ученика и всего класса.

Противником балльной системы был педагог И. Рашевский. Он отрицал необходимость баллов в начальной школе, считал, что их нужно заменить словесным откликом, это способствовало бы сближению родителей со школой. По мнению педагога, в младших классах баллы не нужны, а в старших они неудобны [21, с. 29, с. 53-54].

И. Рашевский считал, что оценка вредна и как метод поощрения. Ученый выделил способы оценивания – ленты, жетоны и другие знаки, которые раздавались хорошим ученикам. Также он обратил внимание на негативные стороны оценок: приводят к соревнованиям между учениками, развивают в них мелкое честолюбие, чувство зависти к своим товарищам и т. д. Педагог называл оценочный процесс в школе баллопромышленностью [29, с. 107]. Как видим, ученый значительное внимание уделял способам оценивания знаний учеников. Отрицал выставления оценок в баллах и предлагал вводить вербальное оценивание, например, словесный отзыв.

Активным противником баллов был российский педагог, преподаватель математики А. Страннолюбский. Он интерпретировал понятие "балл" как число, которым пытаются измерять различные моральные качества учеников, однако они не могут быть выражены числом, потому что вообще не измеряются. Педагог отрицал баллы как таковые и считал, что у них нет никакой необходимости. Они вредны и приводят учеников к нежелательным в воспитательном плане результатам. По мнению ученого, оценивание знаний вызывает недовольство учеников, приводит к спору между ними и учителем [21, с. 37, с. 57; 22, с. 97; 29, с. 102].

О балльной системе оценивания учебных достижений школьников размышлял российский педагог, деятель образования В. Фармаковский в статье "Применение графического метода к оценке успешности учащихся детей" (1909). Ученый считал, что именно цифровая система оценки способствовала развитию в кругу учеников тщеславия и эгоистических настроений вообще. Необходимо, чтобы учащиеся и их родители были осведомлены, как оценивается учебная деятельность детей. Для этого В. Фармаковский советовал учителям обратиться к зарубежному опыту профессора медицинского факультета Сюрмона, который входил в состав членов организации школьной гигиены в г. Лилле (Франция). По Сюрмону, действенным является графический способ оценивания учебной работы [26, с. 60, с. 61].

Формы оценивания учебных достижений учеников (оценки на экзамене) рассмотрел российский педагог Е. Звягинцев в статье "Проверочные испытания в земских школах, их цель, организация и результаты" (1899). Он раскрыл требования к оцениванию

успеваемости учащихся во время выпускного экзамена: "Ответы учеников оценивались в баллах, а руководствовались экзаменаторы при выставлении оценок непосредственными впечатлениями о скорости, выразительности и умении осознать прочитанное. Кроме того, что ученики читали, пересказывали и объясняли прочитанное, они еще и читали наизусть стихи и басни, комментировали их и отвечали на вопросы по предметам русской географии и истории "[9, с. 101]. Итак, педагог критиковал оценивание во время выпускного экзамена по устным предметам. Учителя по-разному (без единых требований) подходили к оценке знаний учащихся.

На проблеме оценивания на уроках акцентировал внимание российский писатель и педагог Я. Гуревич в статье "К вопросу об оценке баллами познаний учащихся" (1901). Ученый советовал родителям следить за высокими и низкими оценками детей. Это приучает их к систематичности, самостоятельности в изучении и повторении пройденного материала. Он призвал родителей часто общаться с учителями по поводу успеваемости своих детей [6, с. 111]. Как видим, ученый обратил внимание на виды оценок – поурочные, и их влияние на учеников.

Способы оценки (в баллах, в оценочных суждениях) рассматривал отечественный педагог В. Евтушевский. Он отмечал, что в школе должны существовать оценки, и не имеет значения, будут ли они выражаться словесными отзывами в классе, или письменными цифрами, или чем-то другим, важно, чтобы они существовали. Ученый объяснял значение школьной оценки: родители должны знать, как учатся их дети, а школа должна контролировать и знать успехи учеников [7, с. 76; 21, с. 81-82]. В. Евтушевский доказывал, что балл является если не единственным, то в любом случае наиболее простым и действенным стимулом, побуждающим детей к соревнованиям [29, с. 103, с. 107]. Таким образом, педагог был сторонником цифровой формы оценки и настаивал на применении в школьной практике способа оценивания – в баллах.

Негативно относилась к цифровой форме оценки и предпочитала словесную характеристику ученика украинский педагог, просветитель Х. Алчевская. В статье "Характеристики учащихся взамен баллов" (1902) педагог осветила требования к оценке в частной Харьковской женской воскресной школе. Х. Алчевская предложила такие способы оценивания знаний учениц: на занятии каждая девушка получала от своей учительницы марку. Педагог склонялась к мысли о замене баллов характеристикой учеников [1, с. 72].

В данной статье просветительница поднимала вопрос о формах оценки - цифровой и словесной. Она утверждала, что цифровые данные далеки от яркой характеристики стадии умственного и нравственного развития учащегося. Педагог считала, что при замене баллов словесными характеристиками достигается морально-воспитательная задача, преследуемая школой [1, с. 70, с. 75].

С осуждением подходил к цифровой форме оценки украинский педагог и общественный деятель В. Науменко. Он выступал против ознакомления гимназистов с баллом. Считал, что у учащихся следует воспитывать желание получать как можно больше знаний, а не "работать" на оценку. Ученый положительно относился к словесной форме оценки и подчеркивал, что объявление ее в форме конкретного замечания учителя лучше стимулирует ученика, чем оценка, выраженная баллом. Таким образом, он выделил стимулирующую функцию оценки [30, л. 38].

Украинский педагог К. Лебединцев в статье "Вопрос о способах оценки и контроля познаний учащихся" (1914) проанализировал системы оценивания (5- и 15-балльную) в отечественных учебных заведениях, в частности на уроке арифметики. По мнению ученого, "все эти системы оценивания позволяли не только измерить успехи учеников в некоторых условных единицах, но и сравнивать успехи разных учеников между собой. Также они служили источником бесконечных трений между педагогами и учениками "[11, с. 85]. Таким образом, педагог негативно относился к цифровой оценке (цифрой нельзя измерить знания учащихся) на уроках арифметики.

Негативно относился к цифровой форме оценки и украинский педагог С. Миропольский. Он рассмотрел стимулирующую функцию контроля и оценивания учебных достижений учеников, утверждал, что оценки – зло, которое разрушает школьный процесс, их необходимо отменить. По его мнению, нужно так построить учебный процесс, чтобы у учащихся появилась любовь к обучению без всяких стимулов, независимо от каких-либо оценок [29, с. 119].

Следует отметить, что в учебных заведениях очерченного периода оценивались знания учеников и их поведение. В школе учителя большое внимание уделяли дисциплине учеников. Так, об оценке по дисциплине учеников в школе размышлял С. Миропольский в статье "Идея воспитывающего обучения в применении к народной школе" (1871). Он подчеркивал, что в учебных заведениях школьная дисциплина не должна оцениваться, чтобы дети любили науку и дорожили каждым словом учителя [13, с. 18, с. 20].

В. Фармаковский в работе "Цифровая система оценки успешности учащихся" (1916), учитывая учебную, развивающую и воспитательную функции, раскрыл суть понятия "оценка" – это простое и удобное орудие, которое контролирует и оказывает значительное влияние на высокую успеваемость; является методом поощрения для успевающих и наказания ленивых учеников [27, с. 61, с. 62]. Рассмотрел функции оценки, в частности воспитательную. Таким образом, ученый отрицал цифровую форму оценки, раскрыл негативную сторону оценок (они вызывают равнодушие к учебе).

С. Миропольский в статье "Инспекция народных школ и её задачи" (1872) размышлял о системе дисциплинарных взысканий, которые применялись в школах. Он отрицал оценку как метод наказания школьников. В этой статье ученый поднял вопрос о грубых телесных наказаниях и настаивал на их запрете, особенно обратил внимание на наказание учеников оценкой [14, с. 35].

О форме оценивания, в частности оценке во время урока как методе поощрения и наказания учащихся в учебно-воспитательном процессе, говорится в учебнике С. Миропольского "Дидактика. Общая дидактика" (1905). Педагог отмечал, что награда должна соответствовать заслуге. Что касается наказания, то он писал, что это педагогическая мера, основной задачей которой является исправление ученика [15, с. 57, с. 59].

Как уже упоминалось, очень часто в общеобразовательной школе имперской эпохи детей наказывали за нарушение дисциплины на уроке оценкой (цифровой и словесной) и розгами. Украинский педагог Т. Лубенец в учебно-воспитательном процессе выделял наказание физическое (отрицал его) и моральное. Так, в статье "О наказаниях в детском возрасте" (1909) педагог размышлял о телесных наказаниях учеников. В то же время он запрещал и учителям, и родителям прибегать к физическим наказаниям детей.

Относительно морального наказания, ученый считал, что детей надо воспитывать словесной оценкой. Хотя он утверждал, что и такое наказание, учитывая возраст, может иметь негативные стороны [12, с. 12, с. 18]. Таким образом, ученый выступал против оценки как метода наказания учеников, одобрял словесную форму оценки.

Об оценивании знаний школьников С. Миропольский писал в работе "Учитель, его призвание и качества, значение, цели и условия его деятельности в воспитании и обучении детей. С приложением учительской Хрестоматии" (1909). Он выделял основные подходы к оцениванию учебных достижений учеников: во время оценивания знаний школьников учитель не должен иметь любимцев, которым бы все прощалось; должен беспристрастно относиться ко всем, особенно во время награждений и наказаний. Должен оценивать действия учеников по справедливости и избегать педантизма и формализма [16, с. 18, с. 19].

Итак, в своих педагогических трудах С. Миропольский исследовал следующие проблемы: формы оценивания (на уроке, на экзамене); оценка как метод поощрения и наказания учеников; основные подходы к оцениванию; функции оценивания (воспитательная, стимулирующая); оценивание поведения детей; экзамен как форма контроля успеваемости

учащихся; влияние оценки на детей; способы оценивания (в баллах, в оценочных суждениях).

Критиковал практику оценивания знаний и умений учащихся педагог, директор женского частного коммерческого училища Н. Володкевич в докладе "О системе отметок" (1901). Он отмечал, что оценка вредно влияет на физическое развитие ребенка. Педагог обращал внимание на психологическую сторону оценки. Н. Володкевич считал, что оценка создает нервную ситуацию в классе, состояние повседневного беспокойства и волнения у учащихся перед возможностью получить неудовлетворительную оценку. По его мнению, оценки деморализуют учеников, а учитель становится врагом и его воспитательное воздействие исчезает [4, с. 141, с. 142, с. 143]. Таким образом, ученый отрицал оценки, учитывая их психологическое содержание.

Методы оценивания учебных достижений учащихся (самостоятельные и контрольные работы, домашние задания (устный и письменный опрос), практическая работа и т.д.) украинский педагог К. Лебединцев раскрыл в статье "Вопрос о способах оценки и контроля познаний учащихся" (1914). Рассмотрел формы (устная, письменная) контроля результатов обучения, упражнения как один из методов оценивания знаний школьников. Он утверждал, что письменные работы учащихся должны носить характер самостоятельных упражнений по изученному курсу, причем таких, которые давали бы школьникам возможность творчески мыслить и творить. Для того, чтобы у детей были крепкие знания, педагог советовал учителям делать тематические проверки пройденного материала [11, с. 94, с. 95, с. 99]. Итак, ученый отрицал экзамены и обнаружил недостатки во время устной и письменной проверки самостоятельного, домашнего заданий.

Таким образом, отечественные педагоги, просветители, методисты, ученые конца XIX - начала XX в. в своих трудах рассматривали вопросы оценивания учебных достижений учеников. Они обращали особое внимание на следующие проблемы: методы оценивания; формы оценок; балльная система; влияние оценок на учеников, их родителей; функции оценки (обучающая, стимулирующая, развивающая, воспитательная); оценка как метод наказания детей; способы оценивания учебных достижений учеников; влияние экзаменов на здоровье учеников.

Поскольку в своей статье мы раскрыли не все аспекты исследуемой проблемы, требуют изучения вопросы развития идей об оценивании учебных достижений учащихся в зарубежной педагогической мысли, что и будет рассматриваться в следующих публикациях.

Литература

1. Характеристики учащихся взамен баллов // Вестн. воспитания. – 1902. – № 6. – С. 70-75.
2. Березовская Л. Д. Реформирование школьного образования в Украине в XX веке: монография. – К.: Богданова А. М., 2008. – 406 с.
3. Биляковская О. О. Дидактические основы оценки знаний старшеклассников в условиях модульного обучения: дис. канд. пед. наук. – Львов: Нац. пед. ун-т им. М. П. Драгоманова 2008. - 212 с.
4. Володкевич Н. Н. О системе отметок // Матер. по коммерческому образованию. – СПб., 1901. – Вып. 1: Коммерческие училища: съезд директоров и представителей Попечительского советов в июне 1901 года в Санкт-Петербурге. – С. 140-143.
5. Гринченко Б. Экзамен. – М.: Движение, 1927. – 16 с.
6. Гуревич Я. К вопросу об оценке баллами познаний учащихся // Русская шк. – 1901. – № 2. – С. 98-116.
7. Гурьянова О. История и настоящее школьной оценки // Педагогика толерантности. – 2007. – № 2. – С. 67-93.
8. Гурьянова О. В. Организация учебно-воспитательного процесса в коммерческих училищах Украины (1894-1920 гг.): дис. канд. пед. наук. – Кировоград: Кировоград. гос. пед. ун-т им. В. Винниченко, 2007. – 255 с.

9. Звягинцев Е. Проверочные испытания в земских школах, их цель, организация и результаты // Вестн. воспитания. – 1899. – № 7. – С. 89-121.
10. Кравец В. П. История украинской школы и педагогики: курс лекций: учеб. пособие. для студ. пед. учеб. закл. и ун-тов. – Тернополь, 1994. – 359 с.
11. Лебединцев К. Ф. Вопрос о способах оценки и контроля познаний учащихся // Лебединцев К. Ф. Собр. ст. по вопросам преподавания математики. – М.: [б. и.], 1914. – 100 с.
12. Лубенец Т. О наказании в детском возрасте. – М.: Тип. И. Н. Кушнерёва, 1909. – 20 с.
13. Миропольский С. И. Идея воспитывающего обучения в применении к народной школе // Воспитание и обучение в народной школе. – № 1. – 1871. – С. 1-25.
14. Миропольский С. И. Инспекция народных школ и её задачи // Сб. ст. М-ва нар. просвещения. – СПб.: [Б. и.], 1872. – Ч. 161; 162. – С. 1-39.
15. Миропольский С. И. Учебник дидактики. Общая дидактика. – Восьмое изд. – СПб: Тип. Глазунова, 1905. – Вып. 1. – 86 с.
16. Миропольский С. И. Учитель, его призвание и качества, значение, цели и условия его деятельности в воспитании и обучении детей. С приложением учительской Хрестоматии. – СПб: Тип. Глазунова, 1909. – 148 с.
17. Миропольский С. И. Школа и общество. Частная Харьковская женская воскресная школа. – СПб: Тип. И. Скороходова, 1892. – 106 с.
18. Петухова И. А. Тестирование в образовании Украины сквозь призму развития психолого-педагогической науки (конец XIX - первая треть XX века): дис. канд. пед. наук. – Житомир: Житомир. гос. ун-т им. И. Франко, 2013. – 220 с.
19. Рукасова С. А. Организация контроля знаний учащихся средних учебных заведений в Украине (вторая половина XIX века): дис. канд. пед. наук. – Славянск: Полтав. гос. пед. ун-т им. В. Г. Короленко, 2008. – 277 с.
20. Савченко А. Я. Дидактика начального образования: учеб. – К.: Грамота, 2012. – 504 с.
21. Стенографические записки Санкт-Петербургского педагогического общества за 1873 год // Семья и школа. – 1874. – Кн. 2. – 112 с.
22. Стенографические записки Санкт-Петербургского педагогического общества за 1873 год // Семья и школа. – 1875. – Кн. 1. – 121 с.
23. Стоюнин В. Я. Мысли о наших экзаменах // Педагогические сочинения – 3-е изд. – С.-Петербург: [б. и.], 1911. – С. 242-286.
24. Тригубенко В. От шарика - к баллу // Учитель. – 1998. – № 7/8. – С. 61-63.
25. Ушинский К. Д. Собрание сочинений: в 6 т. – М.; Л.: АПН РСФСР, 1949. – Т. 6: Родное слово. Книга для детей год первый и второй. Родное слово. Книга для учащихся. – 446 с.
26. Фармаковский В. Применение графического метода к оценке успешности учащихся детей // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1909. – Ч. 19 (январь). – С. 60-74.
27. Фармаковский В. Цифровая система оценки успешности учащихся // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1916. – Ч. 63 (май). – С. 61-80.
28. Чупахина С. В. Проблемы оценки знаний детей 6-7-летнего возраста в учебных заведениях Украины (вторая половина XX - начало XXI в.): дис. канд. пед. наук. – Ивано-Франковск: Прикарпат. нац. ун-т им. В. Стефаника, 2007. – 235 с.
29. Эрн Ф. Что думали в баллах наши отцы // Вестн. воспитания. – 1901. – № 3. – С. 98-121.
30. Центральный государственный исторический архив Украины (ЦГИАУ) Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа. 1862-1918 гг., оп. 317, д. 1. С циркулярными распоряжениями, 1912, 405 л.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

К.О. Өмірбаева, К.А. Мырзатаева

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье говорится о педагогико-психологической основе творческих заданий как средство развития навыков учащихся начальных классов. Проводится исследование идей великих людей, педагогов и психологов. Также рекомендуется различные методы анализа творческих заданий.

The article considers pedagogical and psychological basis of creative tasks as the means of development of primary schoolchildren's skills. Research of ideas of outstanding people, teachers and psychologists is carried out. Also different methods of analysis of creative tasks are recommended.

Ключевые слова: педагогика, психология, творческое задание, развитие, начальные классы.

Key words: pedagogics, psychology, creative task, development, primary classes.

Ғылымда шығармашылық туралы ұғым XIX-XX ғасырларда пайда болып, зерттеліне бастады. «Шығармашылық тура мағынасында жаңалық ашу дегенді білдіреді». С.Ожеговтың айтуынша, «Шығармашылық-материалдық және мәдени құндылықтарды жасау» делінген. Шығармашылық тұлғаның жеке ерекшелігі, табиғи дарындылығы мен даналығының көрінісі. Шығармашылық қабілеттердің деңгейі ғылыми тұрғыда қарастырылып, зерттелуде.

XXI ғасыр адамның шығармашылығы дәуірлеген ғасыр. Адамзат баласы қол жеткізген жетістіктер негізінде жаңалық ашу өркениеттіліктің белгісі. Ал өркениеттілік - ол адамдар арманының жиынтығы. Адамдар армандауды қойса, ойлауы кері кетіп, жоспарсыздық орын алған болар еді. Осы тұрғыдан алып қарағанда шығармашылықпен өмір сүру тек жеке адамдар ғана қол жеткізе алатын биіктік емес, ол бүгінде қоғамның қалыпты дамуының бірден-бір жолы болып отыр.

Бәсекеге қабілеттілік бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Елдің бәсекеге қабілеттілігі ең алдымен ғылым мен білімнің деңгейіне байланысты.

Шығармашылық - өте күрделі психологиялық процесс. Ол іс-әрекеттің түрі болғандықтан, ол тек қана адамға тән.

Шығармашылық - адамның тереңде жатқан, ашылмаған мәнінің көрінісі, өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі, өз мақсатын орындауы. Ол үшін оқушыларды шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға дағдыландырылады. Оқулықта мәтіндер, ертегілер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, шешендік сөздер, жалпы өтілген материалдар бойынша қайталау, пысықтау, бекіту кезінде шығармашылық жұмыстар жүйесі берілген.

Өз бетімен талдау, салыстыру, жалпылау, ой қорытындыларын жасауға негізделетін тапсырмаларды – шығармашылық тапсырмалар деп атайды. [1, 14].

Шығармашылық - тұлғаны дамыту. Күнде өзгеріп отырған аласапыран өмірде биіктерге беттеу, нәтижелерге жету тек шығармашыл адамдардың қолынан келеді және бұл мәселені неғұрлым ерте қолға алса, соғұрлым нәтижелі болатындығы ғылымда дәлелденген.

Бастауыш мектеп оқушысының жасы - айналаны белсене зерттеп, қызығына тоймайтын, сан-сұрақ баланы мазалайтын кезең. Олар бұл жаста ненің неден шығатынын, қайдан не алынатынын, себеп-салдарын тынбай сұрап білгісі келеді. Білікті ұстаз баланың осы бір ерекшелігін дұрыс бағыттап, арнайы жаттықтыра отырып мақсатты түрде дамыту таланты, шығармашылықпен айналысатын оқушылар санын көбейтіп, ұлттың ұлыларын еселеуге үлес қосады [2,14].

Қазіргі жағдайда кез келген мемлекеттің даму деңгейі табиғи ресурстардың байлығымен ғана емес, сонымен қатар интеллектуалдық және шығармашылық әлеуетімен, ғылым мен өндірісте жаңа технологияларды игеру мен енгізу табыстарымен анықталады. Қоғам шығармашылықтың өзі ізденіс екенін біртіндеп түсініп келеді.

Жаңа технологияларды іске асыру өндірістік және әлеуметтік өмірге жаңа міндеттер қойып, шеше білетін шығармашылығы жетілген тұлғаларды қажет етеді. Мемлекеттің дамуы барысында интеллектуалдық және шығармашылық потенциалдың ролі орасан зор. Қазақстан Республикасының қазіргі білім жүйесінің стратегиялық мақсаты жоғарғы білімді бәсекелестік қабілеті мол шығармашыл тұлға қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады. Қазіргі мектептерде балалар белгілі бір білім мен білік алып қана қоймай алған үлгі-өнегені өмірге пайдаланады. [3,13]

Адам бойындағы дарын ұшқындарын дамытып, олардың өшуіне жол бермеу, оның рухани күшін нығайтып, өмірден өз орнын табуға көмектеседі. Өйткені адам туынды ғана емес, жаратушы да. Ол өзін-өзі жетілдіруге де, сонымен қатар өзінен-өзі жойылуға қабілетті. Адамның өзі болмысын тануға ұмтылысына көмектесіп, тереңде жатқан талап-тілегін, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін рухани күш беру-білімнің басты мақсаты.

Бүгінгі мектеп оқушысы ертеңгі ел тізгінін ұстайтын азамат. Соңғы жылдары мектепте білім беру саласында заман талабына қажетті жаңартылған өзгерістер мен ізденістер қарастырылып, өмірге үйлесімді тұлға тәрбиелеу мәселелері жолға қойылып келеді.

Қазіргі жаңа буын оқулықтарына қойылатын талап оқушыларды өз бетінше ізденіп оқуға үйрету болып отыр. Оқулықтар интегралданған білім аймағында оқушылардың шығармашылығын дамытуға бағытталады. Оқулықтар оқушыны субъект ретінде өз бетінше әрекеттенуге қалыптастырады. Осы мақсатпен қазіргі заман талабына сай конкурстық негізде авторлық оқулықтар көптеп шығарылуда. [4,5].

Сондықтан ғылыми-зерттеу жұмысында оқушылардың қабілетін ашу, шығармашылығын шыңдау, шебер сөйлеуге дағдыландыру, пәнге қызығушылығын арттыру, іскерлігі мен белсенділігін қалыптастыру қарастырылады. Негізгі мақсат: оқушылардың шығармашылығын шыңдау, іздендіру, тапсырмалар орындауға машықтандыру. Өзіндік ізденіс арқылы оқушылар өзін-өзі таниды, сезінеді. Оқушының ойлау қабілеті, ақылы, біліктілігі, сөздік қоры жетіледі. Жеке тұлғаны жетілдіру үшін күнделікті сабақта әр оқушының ұмтылысын танып, біліп, дамытып, шыңдап, жол сілтеп білікті адам дәрежесіне көтеру жұмысы жүргізіледі.

Ғылыми жұмыстың дерек көздері ретінде Б.Ш.Тұрғынбаеваның «Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту», Қ.Жарықбаевтың «Жантану негіздері», Т.Тәжібаевтың «Шығармашылық қабілеттілік мәселелері», Б. Тәжібаеваның «Психология», Б.Тұрбаеваның «Дамыта оқыту технологиялары» зерделеп оқылып, жұмысқа негіз ретінде алынды. Ғалымдар Л.В.Занков, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдовтың бірлесе жасаған «Дамыта оқыту жүйесі» бір-бірін толықтырып отырады. Л.В.Занковтың жүйесінде оқушы өзін емін-еркін сезінеді, оның әлеуметтік мүмкіндігі мен дербестігінің дамуына жағдай жасалады. Осы жүйеде оқушы мен мұғалімнің арасындағы жаңаша қарым-қатынастың іргетасы қаланады. Мұғалім түсіндіруші, оқытушы тұрғысында ғана емес, оқушының оқу әрекетін ұйымдастырушы, бағыттаушы ретінде көрінеді. [5, 33].

Д.Эльконин мен В.В.Давыдовтың зерттеулері де оқушыны «субъект» ретінде тануға бағытталған.

Қазіргі жаңа буын «Ана тілі» оқулықтарының оқушыларды шығармашылыққа баулуда мүмкіндіктері зор. Оқулықта берілген шығармашылық тапсырмалардың ауқымы үлкен.

Шығармашылық тапсырмалар – оқушылардың әлеуметтік көзқарасын қалыптастыратын, ізденушілікке баулитын, жеңілден қиынға қарай сатылы ойланып орындалатын жұмыстар жүйесі.

Шығармашылық тапсырмалардың құрамында кросвордтар, суретпен әңгімелер, тест түрлері, жағдаяттық сұрақтар, логикалық тапсырмалар мен ойын түрлері беріледі. Шығармашылық тапсырмаларды орындауға үйрету және оған себеп болатын педагогикалық-психологиялық процестер қабілеттер, қиял және олардың зерттеу жолдарына жинақталған Қ.Жарықбаев, Г.К.Нұрғалиева, М.Ә.Құдайкүлов және т.б. ғалымдардың пікірлері басшылыққа алынды.

Шығармашылық тапсырмалар дайындау кезінде қойылатын талаптар:

- зерттеңіз;
- ереже ойлап табыңыз;
- қорытынды шығарыңыз;
- өз пікіріңізді айтыңыз;
- шешіңіз-табыңыз;
- қайтадан құрыңыз;
- бірнеше нұсқада (вариантта) орындаңыз. [6, 18].

Шығармашылық тапсырмалар орындау кезінде оқушылардың дағдысы, икемділігі және білім, білік санасы қалыптасады, ойлау қабілеті артады.

С.Рахметова, Т.Әбдікәрімова, Б.Қабатаева. Алматы қаласынан «Атамұра» баспасынан шыққан «Ана тілі» оқулығындағы материалдар «Туған елім, туған жерім» атты үлкен тараумен берілген. Мұнда оқушылар өз еліне, жеріне деген үлкен сүйіспеншілік, қызығушылық, туған жерінің сұлу табиғаты, байлығы туралы терең түсінеді.

Шығармашылық тапсырмаларда оқушыларға күзге байланысты өз қалаулары бойынша сурет салу көрсетілген және олардан күзді жазғы көрінісімен салыстырып айту ұсынылған.

Ауыз әдебиеті үлгілерінен оқушылар қызықты ертегілерді оқып, талдап, әрбір кейіпкерге мінездеме беріп, салыстыруды үйренеді.

Шығармашылық тапсырмаларды пәндерге бейімдеп қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артады. Шығармашылық - өмірді, қоршаған дүниені, өзінді тану болғандықтан күнделікті өмірде оқушының іс-әрекеті қадағаланып, дұрыс бағыт беріп отырылады.

Әдебиеттер

1. Әбдібекқызы Қ. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту. Алматы: Рауан, 1994. – 80 б.
2. Оңғарбаева Р.К. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту. Бастауыш мектеп 2013 №9 Б.14.
3. Омарова.М.Т. Шығармашылық іс-әрекеттің мәні. Бастауыш мектеп № 3-4, 2013 Б.13
4. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – Астана: 26 желтоқсан, 2003-5б.
5. Рүстемова Ж. Шығармашылық тұлға. Бастауыш мектеп, 2003 №1.Б. 33
6. Өмірбаева К.О.Мемлекеттік тілді деңгейлік оқытудың теориясы мен әдістемесі. Ақтөбе: Полиграфия-2006-Б.18

ВЛИЯНИЕ ВЗРОСЛЫХ НА МОРАЛЬНОЕ ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ РЕБЁНКА

В.Л. КОРОЛЕНКО

*Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского
г. Николаев, Украина*

Мақалада өскелең ұрпақтың ар-ождандық қасиеттерін қалыптастыруға тиімді психологиялық және педагогикалық жағдаяттар мен факторлар талданған. Зерттеу нәтижесінде жеткіншектерді адамгершілікке баулуда ата-ана, туған-туысқан және жалпы үлкен адамдардың алатын орны ерекше екені дәлелденген.

Psychological and pedagogical conditions and factors, affecting efficient moral formation of growing up personality with the purpose of perfecting the coordinated educational influence on the process of its moral development, are analyzed in the article. The research conducted by us confirms that in the process of increase of moral level of rising generation, base moral knowledge acquired due to the direct participation of adults, namely close family members, in the educational process, provide children 's all-round development and their preparation to modern life in the society.

Кілт сөздер: ождандық қалыптастыру, тәрбие, адамгершілік өлшемдері, адамгершілік құндылықтар.

Key words: moral formation, education, moral norms, moral influence, moral values.

Особая роль в процессе морального развития личности ребенка принадлежит окружающим его людям. В дошкольном возрасте с их помощью дети знакомятся с некоторыми правилами общения («нельзя драться», «нельзя кричать», «нельзя отнимать у товарища», «нужно вежливо попросить у товарища», «нужно благодарить его за помощь» и т. п.).

Чем старше становится ребёнок, тем больше и сложнее правила взаимоотношений он усваивает. К концу дошкольного возраста ребенок усваивает с помощью взрослых правила, связанные с трудовой и учебной деятельностью.

Усвоение правил поведения - процесс постепенный и, по мнению исследователей, дети дошкольного возраста вначале воспринимают все правила как частные конкретные требования воспитателя, направленные только к ним самим. В процессе дальнейшего развития ребенка и вследствие многократного восприятия одних и тех же требований к себе, другим детям и соблюдения этих правил, по мере установления связей с товарищами, дети осваивают правило поведения как обобщенное требование [1; 2; 4; 5]. В процессе систематического морального воздействия на детей возрастает степень осознанности ими усвоенных правил поведения. Существенное влияние на их моральное формирование оказывает личный жизненный опыт ребенка, его индивидуально-типологические особенности.

Важным элементом влияния взрослых на моральное формирование личности ребёнка является создание в детском коллективе благоприятного эмоционального климата для психического развития каждого ребенка. Выявление эффективных путей руководства системой межличностных отношений с целью создания такого микроклимата является актуальной задачей современной педагогики [3; 7; 8].

Результаты, полученные нами в процессе исследования, дают возможность утверждать, что популярность ребенка в группе зависит преимущественно от успеха, которого он достигает в совместной детской деятельности. Можно предположить, что если обеспечить успех в деятельности малоактивным детям, с низким социометрическим статусом, то это

может стать эффективным средством нормализации их отношений со сверстниками, повысит их уверенность в себе, активность.

Ближайшим социальным окружением, ребенка является семья. Огромно ее влияние на формирование личности подрастающего человека. Особая значимость семейной микросреды объясняется тем, что самостоятельность ребенка относительна, благополучие и сама жизнь

его зависят от заботы и помощи воспитывающих его взрослых людей. Воздействия такого рода, как одобрение и неодобрение, в особенности со стороны родителей, приобретают в детстве такую побудительную силу, что служат регулятором поведения и стимулом психического развития.

Исследователи утверждают, что родители неуверенных в себе детей стремятся изолировать своего ребенка от детского окружения при домашнем воспитании, лишают его самостоятельности. Для них характерно постоянное навязчивое назидание и морализирование с целью приучения к хорошему, положительному, за промахи и неудачи - оскорбление, унижение, высмеивание и физические наказания, внушение ребенку его слабости и неполноценности. Действуя в разнообразных сочетаниях и комбинациях, эти особенности отношений отрицательно влияют на самооценку и притязание ребенка, способствуют формированию неуверенности в своих силах [1; 5; 6].

В семьях между ребенком и родителями складываются особые индивидуальные отношения. В зависимости от того, какие пути руководства, отношения с ребенком преобладают у родителей, их условно подразделяют на несколько групп, но наиболее часто на «демократическую» и «авторитарную» («контролируемую»).

Для «демократической» формы семейного воздействия на детей, характерна тенденция многое разрешать, большой контакт с ребенком, доверие к нему, уважение, стремление родителей избегать произвольных решений, разъяснение принятых в семье правил, содержательные ответы на детские вопросы, удовлетворяющие их любознательность.

«Авторитарная» атмосфера в семье характеризуется большим числом ограничений в отношении детей. Преобладающим стилем руководства родителей - «диктаторов» является стиль с опорой на незыблемость собственного авторитета и беспрекословное подчинение, общение с целью разъяснения правил поведения сведено до минимума.

Отмечено различие в личностных качествах в поведении детей «авторитарных» и «демократических» родителей. Дети из «демократических» семей чаще проявляли стремление к творчеству, инициативность, тенденцию к лидерству, неконформизму, обнаруживали больше эмоциональности в своих социальных взаимоотношениях.

В ряде исследований, проведенных в русле социометрии, установлено влияние особенностей семьи на статус ребенка в коллективе сверстников. Общая тенденция полученных результатов заключается в том, что более благоприятные условия семейного воспитания (культурный уровень родителей, полная семья, положительные взаимоотношения между родителями, демократический стиль руководства, теплота отношений к детям и т. п.) сочетаются с высоким, а неблагоприятные — с низким социометрическим статусом дошкольника среди сверстников [5; 6].

Установлено, что чем меньше ласки, заботы и тепла получает ребенок, тем медленнее он созревает как личность, тем более склонен он к пассивности и апатичности, и очень вероятно, что в дальнейшем у него сформируется слабый характер. Психологический климат в семье (характер общения с детьми), уровень интереса к ним, к их проблемам, равно как и проявление (или не проявление) заботы и внимания к ним, имеет большое значение для формирования морального облика растущей личности.

В процессе исследования была обнаружена прямая связь между количеством взрослых, воспитывающих ребенка, и такими его качествами, как умение проявить сочувствие к другому человеку, отсутствие агрессивности и общая зависимость, организаторские умения, самостоятельность, настойчивость. Если в воспитании ребенка вместе с

родителями принимают участие бабушки и дедушки, то он в большей степени проявляет сочувствие к окружающим, более доброжелателен к людям, но одновременно менее самостоятелен, менее настойчив, в меньшей мере владеет организаторскими качествами. Влияние каждого члена семьи на моральное развитие ребёнка зависит от того как ребенок воспринимает и оценивает каждого из них, какое у него сложилось представление и отношение к каждому члену семьи [1; 3].

Одно и то же внешнее воздействие может дать разный эффект в зависимости от того, какова моральная почва и уже сложившийся духовный облик ребёнка. Духовный облик ребёнка зависит в основном от собственного опыта его жизни: от его деятельности, характера его взаимоотношений с взрослыми и сверстниками, от того положения, которое он занимает в семье, в коллективе, среди взрослых. Опыт ребёнка определяется также и его наблюдениями за жизнью и деятельностью окружающих людей, за их поведением, поступками, взаимоотношениями друг с другом. Возникающие на основе личного опыта непосредственные чувства и суждения ребёнок постоянно соотносит с принятыми в нашем обществе моральными нормами и требованиями, которые в той или иной форме предъявляются к нему самому. В зависимости от того, в какой мере личный опыт ребенка соответствует моральным требованиям общества, будет формироваться его личность.

Исследования В. Крутецкого свидетельствуют об эффективности определенных принципов, в соответствии с которыми должны строиться моральные беседы:

1. Моральные беседы по содержанию должны быть доступны соответствующему возрасту. Недопустима перегрузка отвлеченными и абстрактными понятиями, сложными рассуждениями.
2. Необходимо, хорошо знать коллектив, в котором проводится беседа, его направленность, взаимоотношения его членов и т. д.
3. Не следует проводить моральные беседы очень часто. Хорошо, если беседы проводятся по конкретным поводам, приурочены к тем или иным событиям в жизни страны или коллектива (встреча с участником боевых действий, встреча с героем, выходу в свет новой книги или кинофильма, какому-нибудь положительному или отрицательному факту в жизни школы и т. п.).
4. Начинать беседу рекомендуется с анализа ярких, хорошо подобранных конкретных примеров, жизненных или литературных фактов или наблюдений и от них переходить к обобщению и выводам.
5. Необходима разумная опора на эмоционально преподнесенный, яркий и впечатляющий образ (использование произведений живописи, литературы, коллективное посещение или коллективное припоминание кинофильмов или театральных постановок и т. д.).
6. Большое значение имеет хорошая аргументированность, доказательность положений, которые доводятся до сознания ребёнка.
7. Необходимо пробуждать у детей максимальную активность и вызывать оживленный обмен мнениями, будить их мысль, заставлять их задумываться над вопросами морали.
8. Стараться вызывать у детей глубокие и действенные эмоции, что возможно только в случае, если проводится беседа не равнодушно и бесстрастно, а эмоционально и живо. [4, с. 210-212].

Проведённый нами анализ психолого-педагогической литературы свидетельствует, что человек действует ради реализации своих целей, удовлетворения потребностей и т. п. и что именно в данной своей жизнедеятельности он постоянно встречается и преодолевает как внешние, так и внутренние трудности. Задача морального воспитания заключается как в том, чтобы актуализировать данное противоречие, способствуя развитию нравственных устремлений и потребностей личности, осознанию ею противоречия между своими желаниями и уровнем развития моральных качеств, так и в том, чтобы способствовать преодолению такого рода противоречий, стимулируя развитие деятельности воспитуемого. При этом требования воспитания к личности должны не только опережать ее нравственное развитие, создавая внешнее противоречие, но и переходить в требования

воспитуемого к самому себе (способствовать созданию указанного выше внутреннего противоречия). Морально воспитанную личность, характеризует внутреннее принятие моральных принципов и норм как собственных и выполнение их по внутреннему убеждению, когда непосредственные внешние требования определяют нравственный поступок преломляясь через интеллектуальную и эмоциональную сферы личности, становятся внутренним требованием морально воспитанной личности. Результат перехода внешних требований в личные требования человека к самому себе, направленные на собственное моральное развитие, является важным движущим фактором процесса морального воспитания.

Литература

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев // Избранные психологические труды: в 2 т. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 2. – 232 с.
2. Вейт М.А. Формирование гуманных отношений в воспитательном коллективе учащихся общеобразовательной школы / М.А. Вейт. – М.: Просвещение, 1985. – 148 с.
3. Карпенчук С. Теорія і методика виховання: навч. посіб. / С. Карпенчук. – К.: Вища школа, 1997. – 304 с.
4. Крутецкий В. А. Основы педагогической психологии. / В.А. Крутецкий. - М. : «Просвещение», 1972. – 255 с.
5. Левицька О. І. Моральний розвиток особистості / О. І. Левицька. – К. : Політвидав. України, 1990. – 174 с.
6. Лукашевич М. П., Соціологія. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – 2-е вид. – К.: Каравела, 2011. – 408 с.
7. Максименко С. Д. Психологічна організація умов розвитку суб'єкта учіння / С. Д. Максименко. – К.: Просвіта, 1996. – 254 с.
8. Рувинский Л. И. Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания школьников. / Л. И. Рувинский. - М.: Педагогика, 1981. – 128 с.

ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
Art, Culture and Sport

УДК 371.31

Пути и формы освоения ребенком музыкального опыта

Б.Б. Бекниязов, Г.Ж. Мамбетова

*Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Мақалада бала-бақшалардағы музыкалық жұмысты ұйымдастырудың түрлері қарастырылған. Музыкалық іс әрекеттер: аспапта ойнау, ән айту, ойын түрлерін өткізудің өзара байланысының ерекшеліктері талданады.

In the article types of organization of musical education of children in kindergartens are considered. Types of musical activity are analyzed: playing a musical instrument, singing and game-playing, peculiarities of their interaction.

Кілт сөздер: *бала бақша, музыкалық қызмет, аспап, ән айту, ойын.*

Key words: *kindergarten, musical activity, instrument, singing, game.*

Организация процесса музыкального воспитания детей требует не только ясной и четкой формулировки основных задач обучения, но и определения соответствующей формы проведения музыкальной работы, установления основных способов освоения ребенком музыкального этапа. Эти проблемы также занимали одно из центральных мест в работах специалистов в области музыки периода 20-х годов.

Надо отметить, что в это время вопрос о взаимодействии музыкального воспитания и музыкального развития оставался нерешенным. Это объяснялось тем, что в 20-е годы педагогика еще испытывала на себе влияние «теории свободного воспитания», в которой вопросы руководства педагогическим процессом почти совершенно игнорировались.

Такие тенденции не могли не отразиться и на музыкально-педагогических работах. Обсуждая проблему формы проведения музыкальной работы, специалисты в области музыки приходили к выводу, что музыкальное воспитание в детском саду разумнее всего осуществлять на групповых занятиях, методика проведения которых должна разрабатываться с учетом возрастных особенностей дошкольников.

В частности, М.Румер считала, что переход к подобным организованным занятиям необходимо осуществлять постепенно. Сначала, отмечает она, можно понаблюдать за детьми, узнать, что им больше нравится из песенного репертуара, а затем постепенно вводить музыку в близкие им виды деятельности, например в игру. Когда же у детей возникнет влечение к музыке и появится желание как-то проявить себя в этой сфере, тогда и переход к специально организованным занятиям будет вполне оправданным.

С различных позиций рассматривался и вопрос регулярности проведения музыкальных занятий.

Так, в «Плане музыкальных занятий с детьми дошкольного возраста», документе в целом очень противоречивом, совершенно исключались как создание четко разработанной программы музыкального воспитания, так и планомерность и систематичность проведения музыкальных занятий. По мнению авторов, такой подход оправдывается специфическими чертами детской психики, такими, как отсутствие устойчивого внимания, гибкость и подвижность психических процессов и т.д. «... главный принцип, стоящий в связи с психикой детского возраста, - отсутствие строгой систематизированной программы,

невозможность квалификации музыкальных занятий в детском саду как некоторого курса, точно, четко определенного в его содержании и границах, возрастающем усложнении».

Но если такая точка зрения на процесс музыкального воспитания и вызывает определенные возражения, то предложение использовать в работе гибкие методы, чуждые какой-либо односторонности, сохраняет свою актуальность и до сих пор.

В то же время, предостерегая от низведения музыкальной работы игре или забаве, авторы «Плана» предлагают наметить общие задачи и содержание обучения детей, определяют количество занятий в неделю и их время – шесть получасов, которые можно использовать в детском саду.

Выдвигая в качестве главного требования к музыкальному занятию создание обстановки заинтересованности, В.Н.Шацкая, однако, не настаивала на регулярном проведении работы, призывала (особенно если занятия проводит руководитель группы) заниматься музыкой не по расписанию, а в моменты, подходящие по настроению.

В работе Н.Доломановой «Музыка в дошкольных учреждениях», наоборот, постоянно подчеркивается мысль о необходимости планомерной музыкальной работы в детском саду. «Хорошо назначить для музыки определенные дни и часы, раза два-три в неделю, чтобы дети знали, музыка, хотя она и веселит и радует, вместе с тем не пустая забава, а что-то серьезное в жизни человека, на чем следует сосредоточиться и к чему отнестись надо с уважением и даже с некоторым благоговением».

По мнению М.Румер, музыкальные занятия должны проводиться не просто систематически (не реже двух раз в неделю), но и иметь определенную продолжительность, соответствующую возрастным особенностям детей. Так, с трехлетками она рекомендует заниматься чаще, ежедневно, но продолжительность занятий не должна быть точно регламентирована. С детьми 4-5 лет можно заниматься 10-15 минут; 7-8 лет – 30-40 минут.

Следующий важный вопрос организации музыкальной работы с дошкольниками – это вопрос о способах освоения детьми социально-музыкального опыта и, следовательно, о доступных им видах музыкальной деятельности.

В процессе исторического развития музыкального искусства сложились три основных вида музыкальной деятельности. Прежде всего возникло творчество как основа появления нового в музыкальной культуре. Созданное новое всегда требует исполнения, следовательно, возникает новый вид деятельности – исполнительство, которое делится на вокальное и инструментальное. Третий вид музыкальной деятельности – восприятие, необходимый человеку и для освоения уже созданного, и для создания нового на основе прошлого опыта.

В специальной музыкально-педагогической литературе периода 20-х годов отмечались общие приемы и способы овладения ребенком социально-музыкальным опытом.

А.А.Шеншин в статье «Принципы и методы общего музыкального образования» называет в качестве основных три принципа освоения ребенком музыкального искусства: наглядность, самостоятельность и жизненность. Формулируя первый из них – наглядность, автор подчеркивает ее основополагающее значение для музыкального воспитания ребенка и считает, что «сущность эстетического восприятия есть созерцание произведения искусства, поскольку нельзя воздействовать на эстетическое чувство иначе, как через показывание какого-либо доступного одному из наших внешних чувств объекта...». Второе принципиальное положение – о самостоятельности – заключается в том, что в процессе освоения музыкального произведения направление от внешнего мира уже созданных произведений искусства к эстетическому переживанию (работа по восприятию и эстетическому освоению музыки), должно сопровождаться направлением от внутреннего мира переживания к внешнему проявлению в искусстве (работа творческого воспроизведения уже созданного музыкального произведения или самостоятельного

нового творчества). Эти два направления «не могут не отразиться на процессе музыкальной работы и должны проходить параллельно друг другу, быть взаимосвязаны».

Третий принцип – принцип жизненности – означает взаимопроникновение жизни и искусства. Он характеризуется, во-первых, тем, что искусство необходимо приблизить к детям, то есть музыкальные произведения должны соответствовать возрасту, интересам и художественной подготовке детей. Во-вторых, музыка должна звучать не только на занятиях, но и в быту, сопровождая детский труд и игры. Благодаря такому подходу музыка может прочно войти в жизнь детей, стать близкой и понятной для них.

В статье З.Каратыгина «О слушании музыки» процесс приобщения детей к музыке разбивается на несколько этапов в определенной последовательности. «Восприятие – усвоение – переработка – развитие – новое созидание – такова, примерно, прогрессия звеньев психологического роста от первого касания человека к искусству до формирования из того же человека художественно-просвещенной личности».

Что касается таких специалистов, как Н.Доломанова, В.Шацкая, то они предлагали использовать в практике детского сада следующие виды музыкальной деятельности: пение, ритмику и слушание музыки. М.Румер считала, что основное внимание надо уделять ритмике и пению, так как методика слушания еще недостаточно разработана для его использования в практической музыкальной работе. В более поздних работах в области музыкальной педагогики обращается внимание также на возможность применения в процессе музыкального воспитания таких видов деятельности, как игра на музыкальных инструментах (Бонди, Яворский) и музыкальное творчество (Асафьев, Каратыгин, Брюсова).

Литература

1. Гамезо В.Г. Возрастная и педагогическая психология.-М.: Просвещение,1985.
2. Ганешенко Н.И. Развитие ребенка в общении со взрослыми и светски нами // сборник научных трудов. Роль общения со взрослыми и светски нами у младших школьников//.- М.: АПИ РСФСР,1986.
3. Ермолаева-Томина Л.Б. Вопросы психологии.- 1975, №5.

УДК 37.037

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ И СПОРТУ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ПЕРСПЕКТИВЫ ИХ РАЗВИТИЯ

Т.А. БОТАГАРИЕВ

*Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Мақалада Қазақстан Республикасындағы дене тәрбиесі және спорт бойынша ғылыми зерттеулердің заманауи тенденциялары анықталып, оны дамыту перспективалары белгіленген. Осы салада елдегі қалыптасқан негізгі ғылыми мектептер ұсынылған және алдағы уақытта жүргізілетін зерттеулердің аспектілері көрсетілген.

The article defines the modern trends in the development of physical culture and sport research in the Republic of Kazakhstan and their development prospects. The main scientific schools formed in the Republic of Kazakhstan in the field of physical culture and sports are described. The main aspects of further research in the field of physical culture and sports are specified in the article.

Кілт сөздер: *дене шынықтыру, спорт, ғылым, заманауи бағыттар, ғылыми мектептер.*
Key words: *physical culture and sport, current trends of development of science, schools of science*

Введение. Еще в начале 80-х годов Л.П.Матвеев отмечал, что «... центральная и самая фундаментальная проблема состоит в том, чтобы исследовать коренные закономерности развития физической культуры и спорта, разработать на этой основе перспективный план качественного усовершенствования системы физического воспитания и всех социально значимых форм физической культуры в полном соответствии с основными линиями общесоциального прогресса...» [1, с. 19]. Им также были обозначены основные проблемы физической культуры и спорта, такие как: а) концепция оптимального объема и режима двигательной активности основных возрастных контингентов населения; б) проблематика теории и методики тренировки в массовом спорте; в) проблема профессионально-прикладной физической культуры; г) проблематика рационального использования факторов физической культуры в условиях повседневного домашнего быта и в сфере организации здорового отдыха; д) проблема оздоровительно-реабилитационной физической культуры; е) проблематика рационального использования факторов физической культуры в условиях закономерностей развития физической культуры и спорта [1, с. 21-25].

Актуальность данного исследования состоит в том, что имеется противоречие между необходимостью выявления закономерностей развития физической культуры всех слоев населения и формирования перспективного плана усовершенствования казахстанской системы физического воспитания, с одной стороны, и отсутствием научно обоснованного анализа всех проведенных в Республике Казахстан исследований для определения путей решения этой проблемы.

Цель исследования – определить современные тенденции развития научных исследований по физической культуре и спорту в Республике Казахстан и обозначить перспективы их развития.

Методы исследования. Для решения поставленной цели использовались следующие методы исследования: анализ научно-методической литературы, теоретическое моделирование.

Результаты исследования и их обсуждение. По Казахстану с принятием независимости на сегодняшний день защищено более 130 диссертаций, среди них 16 докторских диссертаций. По докторским диссертациям их распределение выглядит следующим образом.

Спорту высших достижений посвящено 5 работ. Андрияшцин И.Ф. [2] посвятил свою работу комплексной оценке психолого-педагогической подготовки спортсменов. И.П. Сивохин [3] рассмотрел вопросы управления подготовкой тяжелоатлетов высокой квалификации. Г.М. Сарсекеев [4] обосновал научно-педагогические основы координационной подготовки акробатов. Ж.А.Усин [5] раскрыл алгоритмы повышения спортивного мастерства борцов вольного стиля.

Проблемам школьного физического воспитания посвящены 4 работы. К.И. Адамбеков [6] обосновал педагогические основы физического воспитания учащихся. В работе Т.А. Ботагариева [7] рассмотрено научно-педагогическое обоснование совершенствования физического воспитания школьников с учетом региональных условий. Концептуальные основы формирования физической культуры учащейся молодежи обосновала С.И.Касымбекова [8]. А.С.Имангалиев [9] акцентировал в своей работе проблемы развития педагогической валеологии в системе оздоровительной физической культуры. Проблемы истории развития физической культуры Республики Казахстан изучили М.Т.Таникеев [10], Б.М.Доскараев [11]; туризма – В.Н.Вуколов [12], А.Н. Макагонов [13]; массового спорта – С.И.Хаустов [14]; физического воспитания в среднеспециальных учебных заведениях – Е.Л.Караваяева [15]; экономики физической культуры и спорта – М.Н.Кошаев [16]; самозащиты в экстремальных условиях у работников правоохранительных органов – О.Е.Бектурганов [17]

Среди кандидатских диссертаций исследования осуществлены в следующих направлениях: спорт высших достижений (лыжные гонки, тяжелая атлетика, марафон, дзюдо, хоккей с шайбой, биатлон, греко-римская, вольная борьба, футбол, баскетбол, волейбол); физическое воспитание студентов вузов, адаптивная физическая культура, школьное физическое воспитание, совершенствование юношеского спорта.

Анализ отмеченных выше работ позволяет заключить, что в Республике Казахстан под руководством докторов сложились определенные научные школы.

В начале 90-х годов в Казахском институте физической культуры был открыт диссертационный совет по защите кандидатских диссертаций. Заслуга в его открытии, несомненно, принадлежит Б.К.Каражанову, ректору этого вуза. Результаты его докторской диссертации послужили развитию в Республике Казахстан теории адаптации в спортивной тренировке [18]. В конце 90-х годов в Казахской академии спорта и туризма благодаря усилиям ректора К.К.Закирьянова открывается докторский совет по защите диссертаций. В 2004 и 2009 годах на базе академии прошли VIII и XIII Международные конгрессы «Олимпийский спорт и спорт для всех», которые произвели большой научный резонанс в Республике Казахстан и дали толчок дальнейшему развитию науки о физической культуре и спорте.

Под руководством Л.И.Орехова защищено более 20 кандидатских диссертаций и 2 докторские диссертации. Основная тематика - профилактика наркомании среди учащейся молодежи средствами физического воспитания и спорта; формирование здорового образа жизни; управление физическим воспитанием студентов на основе современных информационных технологий; валеология. Необходимо отметить, что Л.И.Ореховым внесен значительный вклад в корректную интерпретацию научных фактов [19].

Известно, что основателем теории и методики профессионально-прикладной физической подготовки считается Б.И.Загорский [20]. Данное научное направление в Республике Казахстан научно обосновал Г.Д.Иванов [21]. Под его руководством защищено 2 докторские диссертации и 23 кандидатские диссертации.

Научно-методическое обеспечение сборных команд Республики Казахстан, школьного, среднеспециального и вузовского физического воспитания реализуется национальным научно-практическим центром физической культуры и спорта, открытым по инициативе А.К.Кульназарова. Им и его учениками основной акцент делается на проблемах и методологических основах совершенствования физкультурного движения Республики Казахстан [22].

Научное обоснование проблематики юношеского и взрослого футбола ведется под руководством К.И.Адамбекова (1 докторская и 8 кандидатских); туризма - В.Н.Вуколова (1 докторская и 2 кандидатские); психологии спорта – И.Ф.Андрющишина (2 кандидатские); школьного физического воспитания – Т.А.Ботагариева (3 кандидатские диссертации); силовой подготовки С.И.Хаустова (8 кандидатских диссертаций); качества образования по специальности "Физическая культура и спорт" – Л.Р. Кудашовой (4 кандидатские диссертации).

Сравнительный анализ изученных нами диссертационных работ с результатами научных работ российских ученых позволяет выделить приоритетные направления исследований (таблица 1).

В Республике Казахстан исследования интеграционного характера проведены по таким научным направлениям, как концепции спартианского движения, личностно ориентированного содержания физкультурно-спортивной деятельности, спортивно ориентированного физического воспитания, здорового образа жизни. Сделана попытка разработки научно-педагогических основ координационной подготовки акробатов, управления подготовкой тяжелоатлетов высокой квалификации, туристов, борцов. Разработаны основы комплексной психолого-педагогической диагностики спортсменов

высокой квалификации; внедрения информационных технологий; школьного, вузовского физического воспитания.

Анализ проведенных научных исследований в сравнении с обозначенными Л.П.Матвеевым проблемами физической культуры и спорта позволяет нам выделить те направления, которые не подверглись в Республике Казахстан фундаментальному научному обоснованию.

Как известно, структура целостной системы физического воспитания населения начинается с дошкольного возраста. В Республике Казахстан по шифру 13.00.04 не выполнено ни одного диссертационного исследования. Из отмеченных ранее проблем не исследованы вопросы рационального использования факторов физической культуры в условиях повседневного домашнего быта и в сфере организации здорового отдыха; оздоровительно-реабилитационной физической культуры. Что касается взрослого населения, то здесь защищена кандидатская диссертация В.И.Лебедевой [44] и то она связана не с самим взрослым населением, а с подготовкой студентов факультета физической культуры к оздоровительной работе с ним.

ВЫВОДЫ

1. В Республике Казахстан созданы основные предпосылки для развития научных исследований по физической культуре и спорту (работают диссертационные советы, формируются национальные научные школы).

Таблица 1 – Приоритетные направления исследований, проведенных в Республике Казахстан и странах СНГ

Направление исследования	Исследования в России	Исследования в Казахстане
концепция спартианского движения	В.И.Столяров[23]	Е.Сейсенбеков[24]
концепция личностно-ориентированного содержания физкультурно-спортивной деятельности	В.Г.Шилько [25]	Е.В.Бронский[26]
спортивно ориентированного физического воспитания	В.К.Бальсевич [27]	С.С.Жекенов[28]
концепция здорового образа жизни	О.Л.Трещева [29]	Г.Д.Алимжанова[30], А.С.Имангалиев[8], С.И.Касымбекова[9]
Гимнастика (координационные способности)	В.И. Лях [31]	Г.М.Сарсекеев [4]
Экономика физической культуры и спорта	П.А.Рожков[32]	М.Н.Кошаев [16]
силовая подготовка	Ф.Г.Казарян[33]	С.И.Хаустов[15]
психология спорта	Радионов А.В. [34]	И.Ф. Андрюшишин[2]
туризм	Р.Р.Магомедов [35]	В.Н.Вуколов[12], А.Н.Макогонов [13]
Профессионально-прикладная физическая подготовка	Б.И.Загорский [20]	Г.Д.Иванов [21]
Тяжелая атлетика	Л.С.Дворкин [36]	И. П.Сивохин [3]
Борьба	В.М.Игуменов[37]	Ж.А.Усин [5]
История физической культуры	З.М.Кузнецова[38]	М.Т.Таникеев [10], Б.М.Доскараев [11]
Информационные технологии	Коваленко Т.Г. [39]	Л.А.Асмолова [40], Д.Ж.Жандауова [41]

Школьное физическое воспитание	В.Н.Шаулин [42]	К.И.Адамбеков[6], Т.А.Ботагариев[7]
Вузовское физическое воспитание	Л.И.Лубышева [43]	Е.Л.Караваяева[15]

2. Наблюдается тенденция реализации актуальных на современном этапе концепций физического воспитания и спорта. Это является хорошей предпосылкой для интеграции научных исследований и разработки межгосударственных фундаментальных проектов (опыт их создания уже имеется: Кустанай-Челябинск; Уральск-Санкт-Петербург и др.).
3. Государственная программа развития физической культуры и спорта на 2007-2011 годы требует научно-методического обоснования реализации эффективной физической культуры всех слоев населения. На сегодняшний день из поля зрения выпали дошкольный возраст и взрослое население. Без этого нельзя разработать перспективный план качественного усовершенствования системы физического воспитания
4. Учитывая богатый опыт советской науки о физической культуре и спорте, на наш взгляд, на сегодняшний день в Республике Казахстан необходимо реализовать следующие аспекты исследования:
- Казахской академии спорта и туризма (КазАСТ), Национальному научно-практическому центру (ННПЦФК) составить Сводный план научно-исследовательской работы, где будут учтены аспекты отмеченной нами в этой статье проблемы;
  - известно, что признаки физического совершенствования (физическая подготовленность, физическое развитие, двигательная активность, здоровье) изменяются под влиянием различных факторов и их стандарты должны уточняться каждые 5-8 лет. Необходимо исследование эпохальных сдвигов этих признаков;
  - в целях знания развития спортивной науки в странах Европы и Азии в КазАСТ и ННПЦФК систематизировать научные публикации ученых этих стран отделы и, к чему тоже имеются все основания в связи проведением отмеченных выше международных конгрессов.

Литература

1. Матвеев Л.П. К уточнению центральной категории теории физической культуры //В кн.: Очерки по теории физической культуры: Труды ученых соц. стран/ Под общ. Ред. Л.П.Матвеева. – М.: Физкультура и спорт, 1984. – С.97-114.
2. Андрущишин И.Ф. Комплексная система психолого-педагогической подготовки спортсменов: автореф... канд. пед. наук: 13.00.04. – Алматы : КазАСТ, 2009. – 43 с.
3. Сивохин И.П. Управление подготовкой тяжелоатлетов высокой квалификации на основе комплексного контроля тренировочной деятельности: автореф. ...докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы : КазАСТ, 2009. – 45 с.
4. Сарсекеев Г.М. Научно-педагогические основы координационной подготовки акробатов: автореф. ...докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы : КазАСТ, 2010. – 44 с.
5. Усин Ж. А. Алгоритмы повышения спортивного мастерства борцов вольного стиля: автореф. ...докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы : КазАСТ, 2007. – 43 с.
6. Адамбеков К.И. Педагогические основы физического воспитания учащихся: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 1995. – 38 с.
7. Ботагариев Т.А. Научно-педагогическое обоснование совершенствования физического воспитания школьников с учетом региональных условий: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 2001. - 52 с.
8. Касымбекова С. И. Научно-педагогические основы формирования физической культуры учащейся молодежи: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 2002. - 45 с.
9. Имангалиев А.С. Развитие педагогической валеологии в системе оздоровительной физической культуры старшеклассников: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 1999. - 44 с.

- 10.Таникеев М.Т. Теория и практика взаимовлияния национальных и интернациональных факторов в развитии физического воспитания и спорта в Казахстане: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 1998. - 44 с.
- 11.ДоскараевБ.М. Историко-педагогические основы становления и развития системы физической культуры в Казахстане: автореф. докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 2009. - 43 с.
12. Вуколов В. Н. Теория и практика подготовки специалистов туристской индустрии в высших учебных заведениях: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 1999. - 45 с.
13. Макогонов А. Н. Оптимизация двигательной деятельности туристов в горной и пустынной местности: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 2003. - 42 с.
- 14.Хаустов С. И. Силовая подготовка-фактор гармонического развития человека: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 2010. - 44 с
15. Караваева Е. Л. Научно-методическое обеспечение физического воспитания учащейся молодежи в средних и высших профессиональных учебных заведениях: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 2008. - 44 с.
- 16.Кошаев М. Н. Совершенствование социально-экономических отношений в сфере физической культуры и спорта в Республике Казахстан в рыночных условиях: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 2009. - 42 с.
- 17.Бектурганов О.Е. Формирование у работников правоохранительных органов профессиональных навыков самозащиты в экстремальных условиях: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 2007. - 45 с.
- 18.Каражанов Б.К. Моторная адаптация человека (теория, содержание, тренировка): автореф... докт. пед. наук в форме научного доклада: 13.00.04. – М.: 1992. - 71 с.
19. Орехов Л.И.,Караваева Е.Л. Прикладная статистика и эксперимент в педагогике, психологии и физической культуре /Учебное пособие. – Алматы, ННПЦФК, 2007. – 228 с.
- 20.Загорский Б.И. Основы профессионально- прикладной физической подготовки (как раздел теории и методики физического воспитания): автореф... докт. пед. наук в форме научного доклада: 13.00.04. - М: ГЦОЛИФК, 1986. - 22 с.
21. Иванов Г.Д. Активизация учебно-воспитательного процесса в вузах формами и средствами физического воспитания: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. - Санкт – Петербург, 1992. - 51с .
- 22.Кульназаров А.К. Проблемы и методологические основы совершенствования физкультурного движения Республики Казахстан: автореф... канд. пед. наук: автореф... канд. пед. наук: 13.00.04. – Санкт-Петербург, 1993. – 23с.
23. Столяров В.И. Концепция спартианского движения. // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 2001. – № 1. – С. 4-11.
- 24.Сейсенбеков Е.К. Научно-методическое обоснование внедрения новых организационных форм физического воспитания школьников: автореф... канд. пед. наук: 13.00.04. – Алматы : КазАСТ, 2006. – 23 с.
- 25.Шилько В.Г. Модернизация системы физического воспитания студентов на основе личносно-ориентированного содержания физкультурно-спортивной деятельности:автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – ВНИИФК, 2003. – 46 с.
- 26.Бронский Е.В. Повышение оздоровительной эффективности уроков физической культуры школьников посредством их личносно-ориентированной образовательной направленности: автореф... канд. пед. наук: 13.00.04. – Алматы : КазАСТ, 2008. – 23 с.
- 27.Бальсевич В.К. Основные положения концепции интенсивного инновационного преобразования национальной системы физкультурно–спортивного воспитания детей, подростков и молодежи России // Теория и практика физической культуры, 2002 - №3 – С.2 – 5

- 28.Жекенов С.С. Особенности реализации спортизированного физического воспитания в общеобразовательных школах Республики Казахстан (на примере Атырауской области): автореф... канд. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 2010. – 24 с.
- 29.Трещева О.Л. Формирование культуры здоровья личности в образовательной системе физического воспитания):автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Омск:СибГАФК, 2003. – 45 с.
- 30.Алимжанова Г.Д. Концепция формирования здорового образа жизни школьников.- Алматы, 2001.- 20 с.
31. Лях В.И. Развитие координационных способностей у детей школьного возраста: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – М: ВНИИФК. – 1990. – 48 с.
- 32.Рожков П.А. Экономические механизмы формирования и реализации государственной политики в сфере физической культуры и спорта : автореф... докт. экон. наук: 13.00.04 – СПб: СПбФЭУ, 2004. – 50 с.
- 33.Казарян Ф.Г. Особенности возрастной динамики мышечной силы и проблема рационализации силовой подготовки в школьном возрасте: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. - М: ГЦОЛИФК, 1975. – 44 с.
34. Родионов А.В. Психолого-педагогические методы повышения эффективности решения оперативных задач в спорте: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04 – М.: ВНИИФК, 1990. – 49 с.
35. Магомедов Р.Р. Педагогическая система многолетней подготовки спортсменов в горном туризме: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. - Майкоп: АГУ, 2002. – 48 с.
36. Дворкин Л.С. Научно-педагогические основы системы многолетней подготовки тяжелоатлетов: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04.– М: ГЦОЛИФК, 1992. – 46 с.
37. Игуменов В.М. Теоретико-методические основы системы многолетней тренировки борцов высшей квалификации и пути повышения эффективности их подготовки в институтах физической культуры: автореф... докт. пед. наук в форме научного доклада: 13.00.04. - М: ГЦОЛИФК, 1992. – 70 с.
38. Кузнецова З.М. История физической культуры и спорта в Республике Татарстан:автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Омск: СибГАФК, 1999. – 46 с.
39. Коваленко Т.Г. Биоинформационные оздоровительные технологии при проблемно-модульном обучении в системе физического воспитания и реабилитации студентов с ослабленным здоровьем: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04 и 14.00.12. – М.: ВНИИФК, 2000. – 47 с.
- 40.Асмолова Л.А. Управление физическим воспитанием студентов на основе современных информационных технологий: автореф... канд. пед. наук: 13.00.04. – Алматы: КазАСТ. – 2002. – 24 с.
- 41.Жандауова Э. Д. Методы и средства модульного обучения в физическом воспитании студентов: автореф... канд... пед. наук: 13.00.04. – Алматы: КазАСТ. – 2006. – 22 с
42. Шаулин В.Н. Научные основы развития самостоятельности у учащихся 6-12 лет по формированию физической культуры: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04 – М.: ВНИИФК, 1996. – 48 с.
43. Лубышева Л.И. Теоретико-методологические и организационные основы формирования физической культуры студентов: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – М: ГЦОЛИФК. – 1992. – 45 с.
44. Лебедева В. И. Совершенствование подготовки студентов факультета физической культуры к оздоровительной работе со взрослым населением: автореф... канд... пед. наук: 13.00.04. – Алматы: КазАСТ. – 1997. – 22 с.

**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТІҢ «ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ»
САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

С.С.Кубиева, С.Мусин, Е.Кадіров

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье определены научно-теоретические предпосылки формирования, уровни и критерии сформированности компетентностей школьников на уроках по физической культуре в общеобразовательной школе. Изучено мнение учителей физической культуры о формировании компетентностей школьников на уроках физической культуры. Определены особенности уровней сформированности ключевых компетентностей у школьников на уроках физической культуры.

The article deals with the scientific and theoretical prerequisites that form pupils' competence at Physical Education classes at secondary school. Levels and criteria of the formation of pupils' competence have been defined. Teachers' opinions of the formation of pupils' competencies during physical training lessons have been studied. The peculiarities of levels of the pupils' key competence at physical training lessons are specified.

Ключевые слова: *урок физической культуры, уровни формирования ключевых компетентностей школьников.*

Keywords: *physical education class, levels of formation of key competencies of students.*

Тақырыптың өзектілігі. Бүгінгі күні мектептердегі оқыту үрдісінің мазмұны тұлғаны жеке өмірінің, өзіндік білім мен тәрбиесінің субъектісі ретінде қалыптастыруға бағытталып, дамытушылық, іс-әрекеттік, тұлғалық бағдарлы тұрғыдан қарастырылуы өзекті мәселе болып танылады. Осы идеяларды жүзеге асыру білім берудің жаңа моделін, білім берудің жаңа технологияларын оқу үрдісіне енгізу арқылы мүмкін болатыны белгілі. Білімнің базалық мақсаттары мен құндылықтарын жүзеге асырушы – мұғалім. Қазақстан Республикасы 2015 жылға дейінгі білім беруді дамытудың Тұжырымдамасында «Білім берудің негізгі міндеті – білімдік шоғырланудан нәтижеге бағытталған құзіреттілік тұрғыға көшу...» - деп көрсетілген. [1]. Ал 12 жылдың жалпы орта білім берудің мақсаты білім ақпаратты өзі іздеп тауып, өзінің және өзгенің ісіне әділ баға беретін жеке тұлға қалыптастыру болып табылады. Аталған мақсат дене тәрбиесі пәнінде де жүзеге асырылуға тиісті.

Зерттеудің мәселесі келесі қарама - қайшылықтарға негізделеді: бір жағынан дене тәрбиесі сабағында оқушылармен бағдарламалық материалды игеру барысында олардың түйінді құзіреттіліктерін қалыптастыру керек, екінші жағынан мұғалімдердің және оқушылардың арасындағы әрекетінің өзара қатынысының ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етілуі толық жетілмеген.

Зерттеудің мақсаты - жалпы білім беретін орта мектептің «дене тәрбиесі» сабақтарында оқушыларының құзіреттіліктерін қалыптастырудың ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеудің міндеттері.

1. Жалпы білім беретін орта мектептің «Дене тәрбиесі» сабақтарында сынып оқушыларының құзіреттіліктерін қалыптастырудың ғылыми-теориялық алғышарттарын анықтау.
2. Жалпы білім беретін орта мектептің «Дене тәрбиесі» сабақтарында сынып оқушыларының құзіреттіліктерін қалыптастырудың деңгейлерін және белгілерін анықтау.

3. Дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің «Дене тәрбиесі» сабақтарында оқушылардың құзыреттіліктерін қалыптастыру туралы пікірлерін зерттеу.

4. Жалпы білім беретін орта мектептің «Дене тәрбиесі» сабақтарында сынып оқушыларының түйінді құзыреттіліктер деңгейлерінің ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеудің әдістері мен ұйымдастырылуы. Жұмыстың алдына қойылған міндеттерді шешу үшін келесі ғылыми-әдістер қолданылды: а) әдебиеттерді талдау; в) анкеталық сұрау; г) математикалық статистика әдісі. Барлық сараптау жұмыстары Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінде, Ақтөбе қаласының № 36, 30, 24, 51 орта мектептерінде жүргізілді. Зерттеу жұмысына барлығы 16 дене тәрбиесінің мұғалімі және Ақтөбе қаласы № 51 орта 8-сынып оқушыларының 29-ы қатысты.

Зерттеудің нәтижелері. Мектеп білімінің дамуында қазіргі таңда келесі тенденциялар байқалады. **Қазақстандық мектептің 12 жылдық білімінің моделіне көшуі мектептің одан әрі дамуының қажеттілігімен сипатталады.** Жалпымақсаты – республикамыздың жас азаматтарының білімдік мүмкіндіктерін кеңейту, отандық білімнің халықаралық жүйеге интеграциялау перспективалары.

Қазіргі білім моделін іздестірудің негізгі аспектілері қандай? Австралияда, Венгрияда, Финляндияда білімнің мақсаты күтілетін нәтижелер жүйесінде тұжырымдалады. Олар өмірдегі қажетті дағдылар мен құзыреттіліктермен сипатталады [2].

Күтілетін нәтижелердің жүйесі білімнің мазмұнын іріктеуіне және білімнің үдерісіне әсер етеді. /нәтижеге бағытталған білімнің моделі/.

Білім мазмұнын өзгертудің қажеттілігін анықтайтын факторлары келесімен сипатталады:

- білімнің мазмұнында жаңа әлемнің құндылықтары қамтамасыз етілуі қажет: гуманизация, жеке тұлғаның ұлттық және әлемдік мәдениетке интеграциялауы, өзгермелілік, дифференциация, жекелік;

- мектеп білімін бағалау белгілері. Олар білімнің нәтижесімен білімдерді, ептіліктерді, оқушылардың оқу және өмірлік міндеттерін шешуге оқушылардың қабілеттерінің деңгейін қарастырады;

- денсаулықты сақтау қызметін жүзеге асыру;

- оқушылардың мүдделеріне, қабілеттеріне байланысты олардың өмірлік және кәсіптік перспективаларды құрастыру мақсатында бейімдеп оқыту;

Білімнің мазмұны келесілерге бағытталу қажет: тануға үйретіп шығу; істі жасауға үйретіп шығу /іс әрекетті жүзеге асыру/; бірге өмір сүруге үйретіп шығу.

Ұлттық деңгейде мақсаттар базалық құзыреттіктер түрінде қамтып көрсетілген.

Базалық құзыреттіктер әрбір адамның, барлық қоғамның әрекетінің негізі болып табылады. Білімнің жалпы мақсаты оқушылардың гармониялық қалыптасуы мен дамуына ықпал етумен, сипатталады. Сонымен қатар, өзінің өмірін келесі базалық құзыреттіктердің мақсатты дамытуы арқылы сезіну /олар өмірлік рольдер арқылы қамтылып көрсетіледі/: мейрімді адам; жанұяның жағдайын ойлайтын оның мүшесі; шығармашылық жеке тұлға; жауапкершілігі бар азамат; Дені сау және өзін-өзі жетілдіретін жеке тұлға.

Түйінді құзыреттіліктерге келесілер жатады: ақпараттық; коммуникативтік; мәселелерді шешу құзыреттілігі.

Пәндік құзыреттіліктер білімдік өрістердің мағынасын және бағытын анықтайтын мақсаттар болып табылады. Олар күтілетін нәтижелерді анықтау үшін бағыттаушы ретінде болады: тілдер арқылы қатынасу; математикалық сауаттылығы бар; әлемнің ғылыми суреттілігін түсінеді; өзінің халқының тарихын біледі; қазақ және басқа халықтарының мәдениетін түсінеді және бағалайды; салауатты өмір салтын сақтайды. «Құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдардың арасында қандай өзара қатынасы бар?

А.Г.Шмелевтің “Әдістемелік ұғымдардың гиперматіндік сөздігі” атты кітабында [].

“Құзыреттілік нақты құзыреттік өрісінде жеке тұлғаның жетістіктерінің деңгейі болып табылады” деп жазылған. Ал «құзыреттік» – тиімді жұмысты ұйымдастыру үшін әрекеттің өрісі. Бұл жерде жеке тұлға нақты білімдерді, ептіліктерді, өзгермелі

қабілеттерді және маңызды кәсіптік қасиеттерді жүзеге асыру қажет» деп атаған. К.У.Кунакованың [3] пікірі бойынша «құзыреттіктің» семантикалық алаңы «құзыреттіліктің» алаңынан кең. Яғни, жеке тұлғамен білімдерді іске асырудың өрісі оның осы өрістегі жетістіктерінің деңгейінен кең.

Оқушыларда **дене тәрбиесі сабақтарында мәселелерді шешу, ақпараттық; коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастырудың келесі деңгейлері** бар. **Мәселелерді шешу құзыреттілігі.** Аспект– идентификациялау (мәселені анықтау).

1 деңгейі – қандай көзқараспен мұғаліммен қойылған мәселені шешуге кірісетінін түсіндіреді. Мұғаліммен мәселені тұжырымдау. Бүгін біз «Төменгі сөреден жүгіру шығу!» тақырыбын өттік. Сіздер өздерінің дене қасиеттеріңізді өздеріңіз дамыту керексіңіздер. Төменгі сөрені тиімді орындау үшін қандай қасиеттерді дамыту керек және қандай құралдар мен әдістер арқылы?

Оқушымен мұғаліммен қойылған мәселені шешуге кірісетінін түсіндіру. «Теориялық сабақта оқытушы бізге айтқаны: қысқа ара қашықтыққа жүгіру барысында негізінде жылдамдық, күш-жылдамдық, ептілік қасиеттері дамиды. Бірақ, оларды іске асыру үшін міндетті түрде күшті, үйлесімділікті, икемділікті дамыту қажет».

2 деңгейі – тілеген жағдайды дәлелейді. Іс жүзіндегі жағдайды талдайды және тілегенмен іс жүзіндегі жағдайдың арасындағы қарама- қайшылықтарды анықтайды; мәселені жетілдірудің кейбір мүмкін болатын себептерін ұсынады.

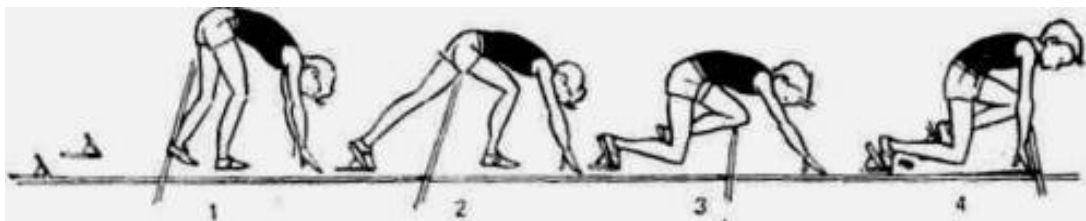
Оқушы: бұл қасиеттерді өз бетімен дамыту үшін маған бұл қасиеттердің дамыту құралдарымен, әдістерімен танысу қажет. Бұрын өткен сабақтарда материалды еске алып олардың ішінен бұл мәселені шешу үшін қажетті мәлеметтерді алу. Маған оқытушы старттық реакцияға, старттық разгонды дамытуға назар аудару туралы айтты. Өл үшін жие үдеулерді орындауға кеңес берді. Неге мен стартта кеш қаламын? Бірнеше рет үдеулерді орындау қажет, одан кейін нәтижелерді салыстыру қажет.

3 деңгейі – мәселені анықтайды және тұжырымдайды; мәселені талдайды (оның себептерін және болатын салдарын анықтайды).

Оқушымен мәселені тұжырымдау: Менде старттық реакция, старттық разгон дамымаған. Төменгі старттан жүгіру үшін жүгіру техниканың осы құрамдас бөліктерін дамыту үшін қандай жаттығулармен әдістерді қолдану қажет.

Ақпараттық құзыреттілік. Аспект – ақпараттық ізденісті жоспарлау.

1 деңгей. Қойылған міндетті шешу үшін қандай ақпаратты біледі, қайсысын білмейді екені туралы айтады; берілген ақпараттан қойылған міндетті шешу үшін ақпаратты таңдайды; Анықтамаларды, энциклопедияларды қолданады.

Оқушы: «Бүгін төменгі сөрені өтемін». Бұрынғы өткен тақырыптардан мен нені білемін? «Сөрелік қалыптардың алдына тұру; алға еңкейіп қолдарын қою; итерілетін (ең күшті) аяқты алдыңғы қалыпқа орналастыру, әлсіздеу аяқты артқы қалыпқа орналастыру» Нені білмеймін? «Қолдың, аяқтың, дененің, бастың үйлесімді қимылдары өзара қандай болуы керек?».

2 деңгейі – қойылған міндетті шешу үшін қандай ақпарат қажет екендігін айтады, карточкалық және электрондық каталогпен қолданылады.

Осы коммуникацияны дайындау үшін оқушыға келесі ақпарат қажет: сабақтың барысында оқытушымен ұсынған ақпарат; денешынықтыру оқулығынан ақпарат; интернеттегі ақпарат.

3 деңгейі – регламенттегі емес жазбаша түрінде ақпаратты өңдеудің нәтижелерін ұсынады; талқылау үшін ұсынған мәселені дәлелдеу үшін соны қорғайтын және қарсы пікірлері бар жазбаша құжатты дайындайды.

Оқушы табылған ақпаратты талқылап келесі шешімге келуі мүмкін: Менім аяқтарымның ұзындығына байланысты оң және сол аяқтар үшін колодкалар бір- бірінен адекваттік арақашықтыққа қойылуы тиісті.

Анкеталық сұрау әдісін қолдана отырып біз дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің «Дене тәрбиесі» сабақтарында оқушылардың құзыреттіліктерін қалыптастыру туралы пікірлерін зерттедік.

35 % дене тәрбиесі пәні мұғалімдері бағдарламалық материалды өту барысында мәселені қойып оны оқушылардан шешуді үнемі талап ететінін айтты. Ал респонденттердің 70%-ы оқушылардың мәселені шешуге қатысуы орташа деңгейде екендігін мәлемдеді, ал 6 % - төмен деңгейде. Дене тәрбиесі пән мұғалімдерінің 65 % дене тәрбиесі сабағында оқушыларға интернеттен, кітаптан бағдарламалық материалға тиісті ақпаратты іздеуге тапсырманы анда-санда беретіндігін айтса, ал 6 % - бермейтіні туралы пікірлерді білдірді. Берілген тапсырма бойынша оқушылармен ақпаратты жинап оны баяндаудың 70% орташа деңгейде екендігін көрсетті, ал 6 % - төмен деңгейде. Оқушылардың оқытушының талабы бойынша жаттығудың техникасын ауызша баяндаудың деңгейі респонденттердің 71 % - орташа деп бағаласа, ал 6 % - төмен деңгейде деп ойлайды.

Сонымен, мектептегі дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің пікірі бойынша оқушылардың түйінді құзыреттіліктері (мәселелерді шешу, ақпараттық және коммуникативтік) тиісті деңгейде қалыптаспағанын дәлелдейді.

«Дене тәрбиесі» сабақтарын өту барысында мектеп оқушыларында түйінді құзыреттіліктер қалыптасудың бастапқы деңгейі келесідей анықталды (кесте 1).

Кесте 1 - «Дене тәрбиесі» сабақтарын өту барысында мектеп оқушыларында түйінді құзыреттіліктер қалыптасуының бастапқы деңгейі

Түйінді құзыреттіліктер	Тексеру топ, n=20			Эксперименттік топ, n=20		
	1 деңгей	2 деңгей	3 деңгей	1 деңгей	2 деңгей	3 деңгей
Мәселені шешу	52,4	43,4	4,2	54,4	42,6	5
Ақпараттық	64,6	27	8,4	65,2	25,9	8,9
Коммуникативтік	59,4	34,8	5,8	60,1	34	5,9

1 кестедегі мәліметтерге сүйене отырып, келесі заңдылықтарды анықтадық. Мәселені шешу құзыреттілігі тексеру тобында бірінші деңгейде 52,4 % оқушыларда қалыптасқан, 2 деңгейде - 43,4 %, 3 деңгейде – 4,2 % оқушыларда. Эксперименттік топта бірінші деңгейде 54,4 % оқушыларда, 2 деңгейде – 42,6 % и 3 деңгейде – 5 % оқушыларда қалыптасқан.

Ақпараттық құзыреттіліктің қалыптасу деңгейлерінің сипаттамасы келесідей байқалды. Тексеру тобында 1 деңгейде -64,6 %, 2 деңгейде – 27 % және 3 деңгейде - 8,4 %.

Эксперименталдық тобында: 1 деңгейде – 65,2 %, 2 деңгейде – 25,9 % және 3 деңгейде - 8,9 %.

Келтірілген мәліметтерден байқағанымыз, ақпараттық құзыреттіліктің бастапқы деңгейі мәселелерді шешу деңгейінен жоғары болып тұр. Коммуникативтік құзыреттіліктің қалыптасу деңгейлерінің сипаттамасы келесідей байқалды. Тексеру тобында 1 деңгейде - 59,4 %, 2 деңгейде – 34,8 % және 3 деңгейде – 5,8 %.

Эксперименталдық тобында: 1 деңгейде – 60,1%, 2 деңгейде – 34 % және 3 деңгейде - 5,9 %.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының 12 жылдық білім беру тұжырымдамасы. Астана, 2007.
2. Муқанова С. Контекст организации компетентностно-ориентированного образования в Казахстане // Высшее образование в Казахстане. – С. 32- 36.
3. Кунакова К.У. К вопросу определения терминов «компетенция» и «компетентность» // Открытая школа. – 2006. - № 5(54). - С. 3-5.

УДК 372

Проблема развития гибкости студентов вуза

М.А.Кеншиликова, К.Ж.Марденов, К.К.Куншашев, Т.Х.Утеғалиев

*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Бұл мақалада дене дайындығының төменгі деңгейдегі себептері қарастырылады. Үйлесімді тәрбиеден бөлек басқа да жақтары: адамгершілік, эстетикалық, ақыл-ой, еңбек тәрбиесі, дене тәрбие, сондай-ақ өскелең ұрпақ пен студенттік жастар үшін де маңызды. Физикалық сапаны жақсарту үшін ұсыныстар көрсетіледі, сондай-ақ икемділікті дамыту, студенттердің жалпы және арнайы бірлігін құрау.

The article deals with the problem of moral, aesthetic, physical, mental and labor education and the reasons of low level of students' physical qualities. It emphasizes the significance of physical training for the young generation and offers recommendations for perfection of students' physical characteristics, namely, for developing their flexibility, as part of their general and special training.

Кілт сөздер: *дене дайындығы, икемділігі, арнайы дене дайындығы, гимнастика жаттығулары, йога.*

Key words: *special physical training, improving, physical qualities, yoga, flexibility.*

Развитие личности должно включать в себя содержание всех сторон гармоничного воспитания человека: нравственного, эстетического, умственного и трудового воспитания. Физическое воспитание также важно для подрастающего поколения как и любое другое воспитание. Только развивая одинаково все грани гармоничного воспитания человека, мы можем получить высокоразвитую личность.

Физическая культура – это особенный предмет в гуманитарном обучении. Он не является профилирующим, не входит в число конкурсных испытаний при отборе в вуз. Однако этот предмет во многом определяет состояние здоровья и работоспособность студента. Современная наука об образовании приблизилась к тому моменту, когда возникла потребность в создании педагогических технологий, которые обеспечивают самое главное в образовательном процессе – развитие личности каждого обучающегося, его активности. Необходимо создавать такие условия, чтобы обучающийся стремился получить новые результаты своей работы и в дальнейшем успешно применить их в практической деятельности. На сегодняшний день мы не можем не задумываться над тем, что ожидает наших детей. Известно, что будущее потребует от них огромного запаса знаний не только по выбранной специальности, но в области современных технологий.

Значительно возросли их образовательная и самообразовательная функции в школе и вузе, профессиональная значимость на рынке труда в целом, что повлекло за собой усиление мотивации в изучении языков международного общения.

Современное обучение в вузе - сложный процесс, предъявляющий высокие требования к интеллектуальному и физическому потенциалу студента. Увеличение информационного потока, широкое применение компьютерных технологий и технических средств в обучении требуют больших адаптационных возможностей. Противостоять нагрузкам могут не все. Студенты с низкими функциональными резервами, слабым здоровьем, хроническими заболеваниями труднее переносят учебные нагрузки. Количество таких студентов, со слабым физическим развитием и низким функциональным состоянием, увеличивается ежегодно.

В последнее время мы обратили внимание на некоторое снижение числа здоровых детей. Студентов, которых освобождают от занятий физической культурой или направляют в специальные медицинские группы, становится больше. Нами были взяты данные по контрольному тестированию у 343 студентов младших курсов филологического и технического факультетов в начале учебного года в течении двух последних лет.

Проанализировав показатели тестов по основным двигательным качествам – быстроты, выносливости, силы, гибкости, ловкости – мы пришли к заключению, что физическая подготовленность обучающихся оставляет желать лучшего. Только у 4,3% из числа исследуемых, что составило 16 человек, физическая подготовленность соответствовала высокому уровню.

Известно, что воспитание физических качеств, в свою очередь, обеспечивает относительно стабильное физическое и психическое здоровье. Способствует более полной реализации творческих возможностей человека, помогает развитию умственной и физической работоспособности. Одним из таких физических качеств, которое непосредственно связано со здоровьем человека является гибкость. В спорте она дает возможность спортсмену выполнять движения с большой амплитудой. Без нее просто не обойтись при совершенствовании любого двигательного действия: прыжка в высоту или в длину, метания снаряда в легкой атлетике, нападающего удара в волейболе, кувырков в гимнастике и т.п.

Наши исследования показали, что низкий уровень развития гибкости или подвижности в суставах также приводит к низкому образовательному уровню в развитии двигательных умений и навыков: жесткое, тугоподвижное тело рождает ощущение комплекса неполноценности, неуверенности в себе. Некоторые из студентов затрудняются выполнить наклоны головой и туловищем, особенно назад, у них очень плохая подвижность в плечевом, тазобедренном, коленном суставах и позвоночника. Отсюда различные заболевания опорно-двигательного аппарата (плохая осанка, сутулая спина, «шаркающая походка», остеохондрозы) и как следствие, болезни внутренних органов. Вышеизложенное наталкивает на следующие выводы: физическое развитие современных студентов есть результат их слабой физической подготовки в период обучения в школе. А ведь именно в школьном возрасте проходят сензитивные периоды развития двигательных качеств, и когда время упущено, результат не очень радостный. Особенно, с таким качеством, как гибкость.

В настоящее время принято разделять понятия гибкость тела и подвижность сустава. Термин гибкость более приемлем тогда, когда мы имеем суммарную подвижность в суставах всего тела. А применительно к отдельным суставам, правильнее говорить «подвижность», а не гибкость, например, подвижность в плечевых суставах, подвижность в тазобедренных или голеностопных суставах (В.И.Лях).

Есть два наиболее употребляемых в теории и практике физической культуры и спорта определения гибкости. Н.П.Озолин определяет гибкость как способность человека выполнять движения с большой амплитудой. По Л.П.Матвееву, гибкость - это морфофункциональные свойства опорно-двигательного аппарата, которые обуславливают степень подвижности его звеньев относительно друг друга.

По утверждению М.А.Годика, при перечислении физических качеств, гибкость обычно называют в числе последних. Многие специалисты считают, что гибкость имеет значение

только в таких видах спорта, как акробатика или гимнастика. На самом деле это не так. Если в замедленном темпе посмотреть прыжок в длину, который выполняет высококвалифицированный прыгун, то можно увидеть, что спортсмен как бы делает своеобразный шпагат, т.е. толчковая нога и бедро маховой ноги находятся на одной линии. Этого можно достичь при высочайшем уровне развития гибкости. Столь же высок уровень гибкости и в некоторых других видах спорта. Различают два вида гибкости (две формы проявления) – активная и пассивная. При первом виде гибкости движение с большой амплитудой выполняется за счет собственной активности соответствующих мышц человека. При втором – понимают способность выполнять те же движения под воздействием внешних растягивающих сил. Виды гибкости взаимосвязаны: улучшении пассивной подвижности создает условия для совершенствования активной, а по уровню развития активной подвижности оценивается уровень развития гибкости человека. Гибкость также подразделяют по способу проявления: на динамическую и статическую. Первая проявляется во время движений, вторая в позах. По мнению М.А.Годика, такая квалификация позволяет определить как гибкость, приобретенная с помощью статических упражнений, будут проявляться в динамических (В.И.Лях). В книгах Х.Буге и др. «Тесты в спортивной практике», М.А.Годика «Стретчинг», В.И.Ляха «Двигательные способности школьников: основы теории и методики развития » очень подробно описаны теоретическая основа проблемы, нас интересует практическое решение этой задачи.

Анализ учебных программ некоторых общеобразовательных школ города показал: в основном, развитие физических качеств запланировано во всех разделах программы. Однако развитие гибкости решается только в разделе программы по гимнастике. На практике, в школах в обучении преобладают игровые виды спорта (волейбол, футбол, баскетбол), тогыз-кумалак, а также легкая атлетика. В то время как предмет, отвечающий за развитие гибкости – гимнастика – становится неактуальным и недоступным разделом программы. Нехватка грамотных специалистов в этой области также дорогостоящее оборудование сделали этот вид спорта немассовым. Гимнастика не включается в спартакиаду школьников и студентов и постепенно исчезает из спортивной жизни города, области, республики.

Отчасти это можно объяснить тем, что процесс обучения гимнастическим упражнениям трудоемкий, сложный, требующий как профессионализма со стороны педагога, так и определенного уровня физической подготовленности со стороны учеников.

Таким образом, нехватка специалистов по гимнастике в школах, недостаточность в материально-техническом оснащении спортивных залов, а в некоторых школах области полное или частичное отсутствие и специалистов физической культуры, и спортзалов, и спортивного оборудования, и другие факторы, привели к тому, что в вуз приходят студенты с низким уровнем физической подготовленности. При таких условиях деятельность преподавателей может быть направлена на поиск таких форм, методов и средств обучения студентов, которые способствовали бы развитию и совершенствованию двигательных способностей. В том числе и гибкости.

Арсенал средств и методов в развитии гибкости достаточный, и их необходимо эффективно использовать. Эти упражнения можно включать и в подготовительную, и в заключительную части урока. Можно использовать и в основной части, если они способствуют решению задач урока.

Поэтому в подготовительную часть каждого занятия и в заключительную часть урока мы решили включить упражнения для развития подвижности в суставах: плечевом, тазобедренном, позвоночника и т.д.

В результате практической работы со студентами, где мы использовали упражнения для развития гибкости, улучшилась подвижность суставов. В подготовительной и заключительной части урока были включены упражнения из гимнастики, хореографии, йоги, стретчинга, с гимнастическими снарядами и т.п. на развитие этого качества. Из

гимнастического оборудования мы применили гимнастическую стенку, гимнастическую скамейку, гимнастический конь. Студенты не только развили гибкость, но и получили определенные теоретические знания в области физической культуры, улучшили осанку и походку.

Упражнения на развитие гибкости мы рекомендуем включать в режим дня студента. Это комплексы упражнений утренней гигиенической гимнастики, разминка на занятиях спортом, при самостоятельных занятиях физическими упражнениями и т.п.

Целенаправленная работа по увеличению подвижности в суставах начинается с составления преподавателем в вузе или учителем в школе комплексов упражнений, адекватных полу, возрасту, физической подготовленности занимающихся и соответствующих учебному плану.

Литература

1. Лях В.И. Двигательные способности школьников: основы теории и методики развития. М., Терра – Спорт, 2000 г.
2. Годик М.А., Барамидз А.М., Киселева Т.Г. Стретчинг, М., «Советский спорт», 1991 г.
3. Годик М.А. Спортивная метрология: учебник для институтов физкультуры – М., Физкультура и спорт, 1988 г.
4. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Учебник для институтов физкультуры – М., Физкультура и спорт, 1991 г.
5. Буге Х., Фэк Г. Тесты в спортивной практике. – М., ФИС, 1968 г.
6. Канагатов Е.Б., Горанько М.И., Кульназаров А.К., Кореньков В.А. Президентские тесты физической подготовленности - основа оздоровления РК - Астана 2004, комитет по делам спорта Мин. Кул-ры, инф-ции и спорта РКнац. Научно-практ. Центр физ.к-ры МОН РК

ӘОЖ 371.31

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТІҢ 10 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ «ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ» САБАҚТАРЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Т.А. Ботағариев, О. Тлеуғабылов, И.А. сқарұлы

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье определены научно-теоретические предпосылки внедрения информационных технологий в учебный процесс по физическому воспитанию. Определен исходный уровень физической и теоретической подготовленности учащихся 10 классов г. Актобе, владения ими техникой двигательных действий в рамках программного материала по легкой атлетике (спринт). Разработана и экспериментально обоснована технология внедрения электронного учебника по предмету «Физическая культура» в учебный процесс.

In this article scientific and theoretical prerequisites of introducing information technologies into the academic process in physical training are specified. An initial level of physical and theoretical training of 10th grade schoolchildren in Aktobe city, and their possession of action techniques within the framework of the curricula in track and field athletics (sprint) is defined. The techniques of introducing an electronic textbook into the academic process for the subject of “Physical Culture” was designed and experimentally substantiated.

Ключевые слова: *информационные технологии, учебный процесс, физическое воспитание школьников, уровень физической, технической и теоретической подготовленности, электронный учебник, эксперимент.*

Key words: *information technologies, educational process, physical education of students, level of physical, technical and theoretical training, electronic textbook experiment.*

Тақырыптың өзектілігі. Дене тәрбиесі сабақтарында мұғалім оқушылардың теориялық, практикалық білімдерін, біліктерін және дағдыларын қалыптастырулары керек екендігі белгілі. Практика дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің 45 минуттың көп бөлігін бағдарламалық материалдың практикалық бөлігіне назар аударатындығын көрсетті, яғни оқушылардың спорт түрлерінен практикалық дағдыларды меңгеруіне назар аударылды (жеңіл атлетика, баскетбол және т.б.). Бұл мәселе В.М. Богданов, В.С.Пономарев, А.В.Соловов [1], А.И.Федоров сияқты ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған [2].

Зерттеудің мәселесі келесі қарама-қайшылықтарға негізделген: бір жағынан, дене тәрбиесі сабағында оқушылармен қозғалтқыш қимылдарды игеруде және дене қасиеттерді дамытуда электрондық оқулықты қолдану қажетті, екінші жағынан, бұл процесстің ғылыми-әдістемелік негіздемесі толық жетілмеген.

Зерттеудің мақсаты- жалпы білім беретін орта мектептің 10 сынып оқушыларының «дене тәрбиесі» сабақтарында электрондық оқулықты қолданудың әдістемесін анықтау.

Зерттеудің міндеттері. 1. Дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің ақпараттық технологиялар туралы және оларды мектепте дене тәрбиесін оқытуда қолдану туралы пікірлерін зерттеу; 2. Ақтөбе қаласындағы №51 ОМ-н 9-сынып оқушыларының «дене тәрбиесі» пәнінен теориялық дайындығының бастапқы деңгейін анықтау (спринт, орта қашықтыққа жүгіру, екпінмен ұзындыққа секіру бөлімдері бойынша);

3. Ақтөбе қаласындағы №51 ОМ-н 9-сынып оқушыларының «дене тәрбиесі» пәнінен дене дайындылығының бастапқы деңгейі мен жеңіл атлетика бойынша бағдарламалық материал шеңберінде қозғалыс қимылдарының техникасын меңгеруін анықтау (спринт, орта қашықтыққа жүгіру, екпінмен ұзындыққа секіру);

4. Оқу үдерісіне «дене тәрбиесі» пәнінен электрондық оқулықты енгізудің технологиясын дайындау және оның тиімділігін эксперимент арқылы негіздеу.

Зерттеудің әдістері мен ұйымдастырылуы. Жұмыстың алдында қойылған міндеттерді шешу үшін келесі ғылыми-әдістер қолданылды: а) әдебиеттерді талдау; в) анкеталық сұрау; г) математикалық статистика әдісі. Барлық сараптау жұмыстары Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласының № 36, 30, 24, 51 орта мектептерінде жүргізілді. Зерттеу жұмысына барлығы 16 дене тәрбиесінің мұғалімі және Ақтөбе қаласы № 51 орта 9-сынып оқушыларының 55-і қатысты.

Зерттеудің нәтижелері. Ақтөбе қаласының дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің оқу-процесінде ақпараттық технологияларды қолдану туралы пікірлерді анықтау мақсатында олармен анкеталық сұраныс жүргізілді. Оның нәтижелері келесідей болды. Ақтөбе қаласының жалпы білім беретін мектептерінің дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің сауалнама сұрақтарына берген жауаптарын талдау «Дене тәрбиесі» пәні бойынша электрондық оқулық енгізу қажеттілігіне қатысты келесідей заңдылықтардың қажеттілігін көрсетті: респонденттердің 53,8% дене тәрбиесі пәні мұғалімдері сабақ үстінде теориялық және практикалық ақпараттардың барлығын беріп үлгере алмайды деп атап көрсетеді. Оның себебін 53,8 % уақыт жеткіліксіз деп түсіндіреді, ал 46,2 % - дәстүрлі әдіс 45 минут ішінде жасауға мүмкіндік бермейді дейді.

«Электрондық оқулықтың сапасы қандай болар еді?» деген сұраққа респонденттердің 53,8 % оқушылардың дене тәрбиесі сабақтарына деген қызығушылығын тудыру деп көрсетсе, 15,4% – оқушылардың дене дайындығының деңгейін көтеру деп есептейді, ал 30,8% – моторлық тығыздықты арттыру мен оқушылардың сабақ үстіндегі физикалық жүктерінің артуынан деп атап көрсетеді.

									n=12			
	X	σ	X	σ			X	σ	X	σ		
60 м жүгіру, сек	9,7	0,37	9,8	0,82	1,2	>0,05	10,9	0,19	11,0	0,3	1,1	>0,05
2000 м жүгіру, мин,сек	8,8	0,93	9,0	9,89	1,4	>0,05	13,6	1,13	13,4	1,5	1,2	>0,05
Ұзындыққа секіру, см	190,2	3,5	192,4	3,8	0,92	>0,05	160,3	6,8	162,0	5,0	0,8	>0,05

3,0 және баллға сәйкес келсе; 2000 м жүгіру – 3,1 және 3,0 балл; орнында ұзындыққа секіру – 3,3 и 3,4 балл.

Конкордация коэффициенті (эксперттердің пікірлері бойынша) 0,82-ге сәйкес.

Жоғарыда көрсетілген нәтижелер, біздің пікірімізше, дене тәрбиесі сабақтарының оқу үдерісіне электрондық оқулықты енгізудің қажеттілігін анықтайтын басты фактор болып табылады.

Жалпы электрондық оқулық 1 суретте көрсетілгендей 6 бөлімнен тұрады: лекциялар, практикалық сабақтар, оқушының өзіндік жұмыстары, тестілеу, бейнесабақтар, қосымша материалдар. Сәйкес бөлімнің мазмұнына кіру үшін қажет жазудың үстіне шерту керек.

«Дене тәрбиесі» пәні бойынша электрондық оқулықты оқу үдерісіне енгізудің маңызы төмендегідей: Аптадағы үш сағаттың біреуінде оқушылар 25 минут бойы осы оқулықпен сыныпта жұмыс істейді. Мұнда олардың бағдарламалық материал бойынша теориялық білімдері нығаяды, қимыл әрекеттерін орындауы көрінеді (жаттығулар орындау әдістемесін меңгеру негізінде). Спорт залда жаттығу барысындағы оқушыларда қалыптасқан көру әрекеті бірте-бірте дене тәрбиесі практикасында жүзеге асу дағдысына рефлексиясын көрсетеді. Оқушыларға көрнекілік түрінде және суреттеу арқылы жаттығуларды орындаудың стандартты түрлері көрсетіледі. Бұл көзқарас дене қимылымен айналысушыға осы жаттығуды өз бойынан «өткізуге» және қатесін түсінуге және оны түзету жолдарын іздейге мүмкіндік береді. Ақтөбе қаласындағы № 51 мектеп-гимназиясы базасында өткізілген педагогикалық эксперимент төмендегілерді көрсетті. Педагогикалық эксперимент аяқталғаннан кейін эксперименталды сынып оқушылары барлық көрсеткіш бойынша бақылау сыныбы оқушыларынан жоғары жетістік көрсетті. Мысалы, 60 м жүгіруде эксперименталдық сыныптың ер балаларының нәтижесі 0,9 сек артты, ал бақылау тобында 0,2 сек ($p > 0,05$) артты. «Спринт» материалы бойынша бақылау және эксперименталдық топ ер балаларының теориялық білімдерінің нәтижесі 13,2 % және 32%; «Орта дистанцияға жүгіру» тақырыбы бойынша 11,2 % - 31,4 % ; «Ұзындыққа секіру» тақырыбы бойынша 8,6 % - 41,8 % өсті. Бағалардың градациясына

сәйкес бақылау тобы оқушыларының теориялық дайындық нәтижесі 3,4-тен 3,9 баллға, ал эксперименталдық топта 4,0-тан 4,9 баллға өсті. Бақылау және эксперименталдық сыныптың ер балаларының төменгі старт техникасын меңгеруі 3,3-н 3,9 баллға және 3,4-н 4,9 баллға артты.

ҚОРЫТЫНДЫ

1. Көптеген мұғалімдер дене тәрбиесі сабақтарына электрондық оқулықты енгізу оқушылардың сабаққа деген ынтасын, сабақтың моторлық тығыздығын және оқушылардың физикалық дайындығын арттыру үшін қажет деп есептейді.
2. Бағдарламалық материалдың спринт, орта қашықтыққа жүгіру және орнында тұрып ұзындыққа секіру сияқты бөлімдері бойынша оқушылардың теориялық және физикалық дайындылығының бастапқы деңгейі «қанағаттанарлық» деген бағаға сәйкес келеді.
3. Оқу үдерісіне «дене тәрбиесі» пәнінен электрондық оқулық енгізудің технологиясы төмендегідей:

- бағдарламалық материалдар бойынша оқушылардың теориялық білімін қалыптастыру мақсатында, сондай-ақ қимыл әрекеттерін орындалуын көз арқылы сезіну мақсатында компьютер сыныбында 25 минут электрондық оқулықпен жұмыс істеу (жаттығулардың орындалу әдістемесімен танысуда);

- спортзалдағы жұмыс, жаттығуларды нақты орындауда оқушылардың көру арқылы сезінуі бірте-бірте оны дене тәрбиесі сабағында практикалық жүзеге асырудың қимылдық дағдысына айналады;

4. Ақтөбе қаласындағы №51 мектеп-гимназия базасында өткізілген педагогикалық эксперимент нәтижесі бұл технологияның тиімділігін көрсетті. Бұл эксперименттік сынып оқушыларының теориялық және дене дайындылық деңгейлерінің артуынан, сондай-ақ спринт, орта қашықтыққа жүгіру және орнында тұрып ұзындыққа секіруді орындау техникасының жақсаруынан көрінді.

Әдебиеттер

1. Богданов В.М., Пономарев В.С., Соловов А.В. Информационные технологии обучения в преподавании физической культуры // Теория и практика физической культуры. – 2001. - № 8. - С. 55-59.
2. Федоров А.И. Современные информационные технологии в системе высшего физкультурного образования // Теория и практика физической культуры. – 2000. - № 12. - С. 56-59.
3. Қазақстан Республикасында жалпы білім беретін мектептердің I-IX сыныптардың оқушыларына арналған дене тәрбиесінің типтік бағдарламасы. – Алматы: Рауан, 1993. – 99 бб.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдуллаев Нуртаза Акишанович – доктор исторических наук, профессор, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова.

Абенова Меруерт Мұратбекқызы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Физика» мамандығының 4 курс студенті.

Аймагамбетов Смагул Талгатович - магистрант 2 курса специальности «Транспорт, транспортная техника и технология» Западно-Казахстанского аграрно-технического университета им. Жангир хана, г.Уральск.

Айнабек Куандық Салихұлы - доктор экономических наук, профессор, директор Научно-исследовательского института новой экономики и системного анализа Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза.

Алданиязова Гүлбағда Мусаевна - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Конденсияланған күй физика» кафедрасының аға оқытушысы.

Артықмағамбетова Ғазиза - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Құқықтану» мамандығының 3 курс студенті.

Асқарұлы Исатай - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 4 курс студенті.

Байсанов Орда Абдуалиевич - старший преподаватель Военного института Сил воздушной обороны имени Т.Я. Бегельдинова.

Балтабаева Қарлығаш - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 4-курс студенті.

Бегимбаева Жибек Сагинбаевна - кандидат исторических наук, доцент, кафедра «Отечественной истории и исторических дисциплин» Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова.

Бекнияз Жайнагүл Амандыққызы - М.Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті «Тілдер» кафедрасының қазақ тілі курсының оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі.

Бекниязов Бекбулат Бектурович - кандидат педагогических наук, профессор, преподаватель кафедры музыкального образования Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова.

Болысбаева Айнура Канапиевна - әлеуметтік ғылымдар магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Болысбаева Майгүл Сейітқалиқызы - Ақтөбе облысы, Шалқар қаласы, №2 мектеп-гимназияның бастауыш сынып мұғалімі.

Ботағариев Толеген Амиржанович – доктор педагогических наук, профессор, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова.

Golubeva Natalia - senior lecturer of Translation and Interpreting Department, K.Zhubanov Aktobe Regional State University named after.

Гугнина Ольга Владимировна - кандидат педагогических наук, доцент кафедры ВИиМПИО Оренбургского государственного педагогического университета, Россия.

Доскеев Гималин Алтынбаевич - доцент кафедры «Экспериментальной и теоретической физики» Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова.

Жарылгасынов Қаиржан Оспанович - студент 3 курса специальности «История» Оренбургского государственного педагогического университета, Россия.

Жунусов Бауыржан Арыстанович - кандидат экономических наук, профессор, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова.

Исибаева Елизавета Имангалиевна - тарих ғылымдарының кандидаты, «Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Кадіров Естай - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 4 курс студенті.

Кенжалина Алтынгүл Сагынбаевна - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Экология» мамандығының 1 курс магистранты.

Кеншиликова Маржан Алимкуловна - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы.

Короленко Виктор Леонтьевич - кандидат педагогических наук, преподаватель Николаевского национального университета имени В. А. Сухомлинского, г. Николаев, Украина.

Куанышев Мурат Кулынтаевич - кандидат технических наук, доцент кафедры «Автотранспорт и организация дорожного движения» Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова.

Кубиева Светлана Сарсенбаевна - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Теоретические основы физической культуры» Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова.

Куншашов Куат Куандыкович - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы.

Мамбетова Гульнар Жалгасбаевна - заслуженный деятель РК, старший преподаватель кафедры «Музыкальное образование» Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова.

Марденов Казбек Жанатович - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы.

Murzagaliev Alibek Akhmetovich - 2-year- Master's Degree student of specialty "Oil Field Development and Operation" of Zhangir-khan Uralsk Agrarian and Technical university.

Murzagaliev Akhmet Zhakievich - Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional State University.

Мусин Самалбек - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 4 курс студенті.

Мусина Салтанат Назаркызы - магистрант 2-го курса специальности «Физика», Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова.

Мустафин Фархад Маратович - магистр историй, преподаватель кафедры «История Казахстана» Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова.

Мухамбеталина Дана Жандуллаевна – кандидат технических наук, доцент кафедры «Общетеchnических дисциплин» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова.

Мұзбаева Жадыра Құрманғалиқызы - Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің «Лингвистика» мамандығының 2 курс магистранты, Алматы қаласы.

Мырзатаева Күнсәуле Алханқызы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 4-курс студенті.

Наурызбаев Мағауия Адилгазиевич - кандидат физико-математических наук, доцент кафедры «Общетеchnических дисциплин» Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова.

Nekrassov Vadim Georgievich - Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional State University

Нұрманова Гүлжанат Сарсенқалиқызы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Физика» мамандығының 4 курс студенті.

Олишевская Валентина Евгеньевна - кандидат технических наук, доцент кафедры автомобилей и автомобильного хозяйства государственного ВУЗа «Национальный горный университет», г. Днепропетровск, Украина.

Остапчук Светлана Сергеевна - старший преподаватель кафедры журналистики института международных отношений Национального авиационного университета, г. Киев, Украина.

Өмірбаева Күләш Оқасқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Савченко Анатолий Анатольевич - кандидат технических наук, доцент кафедры автомобилей и автомобильного хозяйства государственного ВУЗа «Национальный горный университет», город Днепропетровск, Украина.

Сағидуллаев Махамбет Өтегенұлы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Физика» мамандығының 4 курс студенті.

Садирова Күлзат Каниевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Садуақас Нұрбол Абдуллаұлы - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Сақауова Айдана Нұрланқызы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Физика» мамандығының 4 курс студенті.

Спивак-Лавров Игорь Феликсович - доктор физико-математических наук, профессор кафедры экспериментальной и теоретической физики Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова.

Сүлейменова Элеонора Дүйсеновна - филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қаласы.

Тайпақова Назерке Болатқызы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Филология» мамандығының 2 курс магистранты.

Тлеуғабылов Олжас - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 4 курс студенті.

Тогызбаева Айгерим Максutowна - студентка 4 курса специальности «История» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова.

Тургенова Орынгүл Мұқашқызы - биология ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Экология» кафедрасының доценті.

Тұяқова Алия Шынтасқызы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Физика» мамандығының 4 курс студенті.

Тюрин Анатолий Николаевич - профессор, доктор технических наук, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г.Уральск.

Убаев Жигер Картбаевич – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Конденсияланған күй физика» кафедрасының аға оқытушысы.

Утеғалиев Тулеген Хайдарович – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Дене тәрбиесі» кафедрасының оқытушысы.

Фаткуллина Флюза Гавдуллиновна - доктор филологических наук, профессор, «Башкирский государственный университет», г.Уфа, Республика Башкортостан.

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік мемлекеттік
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Сондай-ақ мынадай жиектік өлшемдері сақталған болуы шарт: жоғарғы және төмен- 2 см. және сол жағы мен оң жағы-2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

ӘОЖ (12 қаріп өлшемімен).

Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -100 әріп белгісінен артық емес).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 7.14-84. МЖСТ бойынша рәсімделуі керек, мысалы:

1) Автор. Мақаланың атауы//Журналдың атауы. Шыққан жылы. Томы. (мысалы, Т.2) Нөмірі (мысалы, №3).- Беттері (Б.34. немесе Б.15-24.)

2) Автор. Кітаптың атауы. Басылған жері. Баспа атауы. Шығарылған жылы. Беті.

3) Автор. Диссертацияның атауы. Қорғалған қала және ел атауы. Жоғары оқу орны атауы. Жылы.

*Мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары

Жаратылыстану ғылымдары

Техника ғылымдары

Филология ғылымдары

Тарих, философия және әлеуметтану

Экономика және құқық

Педагогика және психология

Өнер, мәдениет және спорт

Порядок приема статей в научный журнал «ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля: верхнее, нижнее – 2 см; левое, правое – 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

УДК (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем не более 100 знаков)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общепотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Список использованных источников должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.

Например:

- 1) Автор. Название статьи//Название журнала. Год издания. Том. (например, Т.26) Страница. (С.34. или С.15-24)
- 2) Автор. Название книги. Место издания. Издательство. Год издания. Страница.
- 3) Автор. Название диссертации. Название города и страны. Название ВУЗа. Год.

*Номера литературных источников указываются в квадратных скобках.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL STATE UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indention -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- *UDC (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 100 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The list of the sources used is to be issued according to National State Standard 7.1-84.

For instance:

- 1) Author. Name of article//Name of the magazine. Publication date. Volume. (for example, V.26) Page. (P. 34. or Page. 15-24)
- 2) Author. Name of the book. Publication place. Publishing house. Publication date. Page.
- 3) Author. Name of the thesis. Name of the city and country. Name of Higher education institution. Year.

* Numbers of references are specified in square brackets.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Philological Sciences
History, Philosophy and Sociology
Economics and Law
Pedagogics and Psychology
Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
Актыбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актобе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актыбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu14@mail.ru

Жауапты редактор: Қараша Г.Д.

Корректорлар: Голубева Н.Н.

Қонақбаева С.Б.

Шығарылған күні 20.03.2015

Форматы А4. Көлемі 26,75 баспа табақ. Таралымы 300 дана.

Тапсырыс № 228 Бағасы келісім бойынша.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
баспа орталығында басылды.

Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбановтар көшесі, 263

Дата выхода 20.03. 2015

Формат А4. Объем 26,75. Тираж 300 экз.

Заказ № 228 Цена договорная.

Отпечатано в издательском центре

Актыбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова

Адрес: г. Актобе, ул.Бр.Жубановых, 263

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

За содержание статьи ответственность несут авторы.